

॥ श्री जटाजुटः शरणम् ॥

शोभां केशरी गंधमप्यतिशयं पुष्पाति भाळे मया ।
स्मेरं दर्शयति प्रसन्नवदनं सौजन्यतां साधुताम् ।
शुभ्रो वैषपरिग्रहः कथयते धापत्यपूर्णं मनः ।
श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनायामिथाः ॥१॥

लब्ध्वा भाग्यवशा जनि जनक वेरुते जस्विनो रक्षयोः
गोत्रेऽतिप्रथितेऽग्निनाम्नि विनये सवधमत्रिकरे ।
युद्धि धैर्यमथो मुशीलपरता प्राप्ता इमे सद्गुणाः
श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनायामिथाः ॥२॥

विद्वद्भिः खलु मृपिते निवसथे नागावतुल्ये लघौ
देवींदाय मुपासनार्थमुयित विद्यागुरुणां गृहे ।
प्राचीन्यं समदादयद् गुरुनिर्भे प्राचीन शालेषु च
श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनायामिथाः ॥३॥

आचारे विनयः श्रुती निपुणता संभाषणे सीनता
धृदा वैदिह्वाइमये गुरुजनेभ्यत्यंत शालीनता ।
संपत्तौ शुचिता बुधे मुजनता कार्ये पुनर्दक्षता
श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनायामिथाः ॥४॥

स्वाध्याये निरतः स्तुतौ विमुखता छात्रेषु मुस्तिनघता
आतिथ्येऽप्यवधानदा प्रवणता वृत्तौ तु गंभीरता ।
सत्काव्ये रुचिता स्वधर्मपरता मित्रे परस्नेहता ।
श्री मच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्री वैजनायामिथाः ॥५॥

माता शिष्यति प्रसन्नमनसा स्वान्बालान् वत्सला
 भट्टैः प्रतिरादितं मद्वया वाण्या तथा गम्यया ।
 मान्या मोदमयीजना मतियुता विद्यामृतं प्राशिताः
 श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनाथाभिधाः ॥६॥

आक्रांता जलु वामनेन पृथिवी मूर्त्या लघीयस्यया
 तद्वज्र नमयेन मोदजननी निग्रीहता तेजसा ।
 शिष्याणां च परंपरा मुमहती दयां सदा निर्मिता
 श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनाथाभिधाः ॥७॥

दीर्घा युर्भवता त्सदा वितरता दार्शीणि पुण्यानि च
 कार्यं संस्कृतिवर्धकं मुनिप्रनष्टे चिरंतिष्ठतात् ।
 एषा काव्यमयाकृता मुमनसां माला भया ह्यर्प्यते
 श्रीमच्छास्त्रिवरा जयन्तु सततं श्रीवैजनाथाभिधाः ॥८॥

पाध्येवंशसंभवः शंकर शर्मा,

ગણી ગણીને ગાંઠ ખાંધે કરવાનું શું આહીં,
જ્યાંથી આવ્યો જન્મ લગ્નને જાશે તેવો ત્યાંહીં,
ચિત્તની જે વિશુદ્ધિ કરશે થાશે તો તે આહીં,
દહ કૃપ્યા પછી વાતો સર્વે રહેશે ધૂળની માહીં.

જીવન-ઝરમર

લેખક

વે. શા. સં. શાસ્ત્રી શ્રી શંકર પાંદુરંગ પાઠ્યે,
આદિત્યવિગ્રહ, રાધબાપા કેવિદ. (વર્ધા)

અને

જગદીશચંદ્ર ખુલ્લસાલ શાહ,
એડિટર, દામકાંટ.

આપણી '૧' પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની આર્થિક પરિસ્થિતિનો અનુભવ, પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજી તો તત્ત્વનિષ્ઠ છે અને તેઓ પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠા પ્રચાર માટે
 ખાખા નથી, પાતાને મોંઢેથી કદિ પણ કાઢને, આપણે કહેતા નથી
 તો ખાખી શું બગતે આમાં પ્રસિદ્ધ કરવા દે? અમને જરૂર આશા
 હતી કે જે આ પ્રસંગનું વર્ણન આમાં થયું હોત તેમનું જીવન
 કેવળકામના તત્ત્વનિષ્ઠના જીવનનો ખ્યાલ વાંચકને આપી શકે. આ
 પ્રકરણ તુલ્યકાવ્યક પણ માન અને ભાષ્યજ કાઢ એવો સફળ વાચક
 કેવી રીતે કે જે આંસુ ન સારત માટે જેઓને આ જાણવાની
 જિજ્ઞાસા હોય, તેઓને તેમના અંગત સમાગમ સિવાય અન્ય ઉપાય જ
 નથી. આર્થિક નિઃશૂદ્ધા જતાવવા માત્ર શરૂઆતમાં જ તેમને જે રૂપિયા
 ૪૫-૬૦ નું નરહરિ પાઠશાળામાં વેતન મળતું હતું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો
 છે, આ રૂપિયા તો નિમિત્ત વેતન જેવું હતું જ નહિ, અને ખંરી
 તત્ત્વનિષ્ઠતાની આર્થિકપરિક્ષા હતી, આને પણ આમાંથી પિતા પુત્ર
 પચાસ માત્ર જણાવેલા છે.

લી. સેવક,

જગદીશચંદ્ર પુનઃલાલ શાહ.

મકરણ પહેલું

‘માતૃવાન્ પિતૃવાન્ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ।’

નાગરિક જ્ઞાતૃત્વ કે નાગરિક હકોનું જાન લ્યારે સમાજમાં ન હોય, જ્યારે પ્રજા વિદેશી સાસકોના બાહ્યાડંબર અને શાકચક્રવર્તી ચક્રિત થઈને તેઓના તરફ જાણે ક્ષવર્ગમાંથી આવેલા દેવો ન હોય તેવી ભાવનાથી તેમની વિદ્વિમ્નિદ્વિઓથી અંતઃક્રમે ભેટી હતી, નાના બાળકોને પણ ઠાનાં રાખવા ‘એ ગોરૂ આગ્યો’ એમ કહેતા હતા, શાળા કેલેન્ડરમાં અભ્યાસ કરતા નવયુવકો પણ જેમના જ્ઞાનનિધિથી અંતઃક્રમે ગમેલા હતા, મોટેશંઓમાં પણ સામાન્ય નાગરિકથી પ્રારંભ કરીને સંસ્ક્રામિષ્ઠિ કે કલેષ્ઠિ, વિદ્વાન કે અવિદ્વાન, પુરુષ કે સ્ત્રી, સર્વે જેઓના પ્રતાપથી કંપતા હતા—એક બાપનીય રમકણની જેમ જેઓના હાથમાં જેમ ચાવી આવે તેમ ફરતા હતા, તે પ્રાગમાં તેઓનું જ શિક્ષણ પામેલા મુનિર્વર્ત્તીના પદવીપાદીઓ, ઉચ્ચ કે સામાન્ય

અધિકારના સ્થાન પર બેઠેલા અધિકારીઓ પોતે કંઈ વિશેષ
 છે એ ભાવનાથી તેમના સામાન્ય અન્ય દેશબાંધવો તર-
 ઘૂણાની નજરે બેતા હતા, પોતે જે શિક્ષણ મેળવેલું તેને
 કેફ તથા પેતાની પાસે જે અધિકાર હતો તેનો મદ બતા-
 વવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ગર્વોન્મત્ત થઈને તે પ્રસંગ ન
 ચૂકતા જંગલી પશુઓના જેવું વર્તન તેમના હાથના નીચેના
 માણસો પર ચામડીમાં તો ડાગા હતા છતાંપણ સાહેબનું
 અનુકરણ બાદાચારમાં કરીને તેમના જ જેવો પોતાનો
 પ્રભાવ પાડવાની અભિલાષાવાળા, વિદ્યાર્થીઓમાં પરખનું પાણી
 પીને મોટા થયેલા, અભાવતા હતા તે સમયે કાસુ નામના
 એક ગામમાં એક મરાઠી શાળાની મુલાકાતે અધિકારના
 મહત્તી જેમના પ્રત્યક્ષો બાંધ થઈ ગયેલા હોય છે એવા
 એક ભારતીય ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવેલા હતા. સામાન્ય
 રિવાજ પ્રમાણે સાહેબને શાળાના હેડમાસ્તર સાહેબને ત્યાં
 ઉતારે મળ્યો હતો. રાત્રિના સમયે આગમન થયેલું હોવાથી
 માત્ર સૂવાની જ વ્યવસ્થા કરવાની હતી, તે કંઈ વિશેષ
 મોટું કામ ન હતું; કારણકે ગામના લોકોને ઇન્સ્પેક્ટર
 સાહેબના આગમનની ખબર પડી એટલે ખાટલો, ગાદલાં
 વિગેરે આપી ગયા હતા, તેથી રાત્રિ તો શાંતિમય પ્રસાર
 થઈ હતી. સવારે ઊઠ્યા પછી જીવનામૃતની રાહ બેતા
 સાહેબ ખાટલામાં બેઠા હતા, સૂર્યોદય થવા આવ્યો હતો
 પણ સ્ફૂર્તિદાયક જીવનસંજ્ઞાની સાહેબને ન મળી હોવાથી
 તેમને તો હજી અંતઃસ્થમાં અધિકાર લાગતો હતો. જેમને
 ત્યાં ઉતારે હતો તે હેડમાસ્તર સાહેબ તો ઇન્સ્પેક્ટર
 સાહેબના મત પ્રમાણે તેમની ગાંડીપેલી કળ્પના અનુસાર

પ્રભાતની મીઠી નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને, પ્યાદામુઢૂર્તમાં ઉઠીને પત્થરને રીઝવવા બેસી ગયા હતા; તેથી તેમણે તે કાર્ય પતે તેની હવે રાહ જોતા સાહેબ બેઠો હતા. હેડમાસ્તર પ્રભાતનું કર્મ સમાપ્ત થયા બાદ બહાર આવ્યા ત્યારે બૂખે વાથ જેમ-શિકાર જોઈ તરા ર રવા તૈયાર થાય તેમ ઘેનને લીધે અર્ધોન્મીલિત નેત્રો છે જેનાં એવા તે સાહેબના મુખમાંથી તરતજ 'કેમ હજી ચાહ આવી નથી ?'—ના શબ્દો નીકળ્યા. આ શબ્દોનો ધ્વનિ હેડમાસ્તરના કંઠે પ્રદેશ સુધી પહોંચ્યો અને તેમણે પ્રત્યુલ્લિત વદનથી વિહ્વલ થયેલા અર્જુનને જેમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં જવાળ આપ્યો હતો તેમ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું, 'સાહેબ, અમે ચાહ પીતા નથી.'

સાહેબ:—'તમે ભલે ન પીતા હો, પણ તમને ખબર છે ને કે હું ચાહ પીઉં છું, તો પછી મારે માટે કેમ હજી તે મોકલાવી નથી ? જલદી તૈયાર કરાવો.'

હેડમાસ્તર:—'હા, સાહેબ ! મને ખબર છે, માટે મેં ચાહને લગતો બધો સાંમાન મંગાવ રાખ્યો છે.'

સાહેબ:—'તો પછી તમારા પત્નીને ચાહ બનાવતાં શું થાય છે ? શું તેને નથી આવડતી ?'

હેડમાસ્તર:—'હા, સાહેબ અમે તો હજી સુધી તેનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી, માટે ક્યાંથી ખબર હોય ?'

સાહેબ:—'શું કહો છો ?'

હેડમાસ્તર:—'હા, સાહેબ ! ખરી વાત છે.'

સાહેબ:—'હીક, આ અમારા પરાવાજાને બધો સાંમાન

આપો. તે ઘરમાં જઈને બનાવશે' .

હેડમાસ્ટર-‘હુ, માહેબ ! જે ચૂલા પર માન પ્રભુના નૈવેદ્ય માટે ઝોમું બનાવવામાં આવે છે તે ચૂલાને આ કપાચપાનથી અપવિત્ર નહિ થવા દઉં’

સાહેબ-‘જે તમને આબડછેટની ગંદા હોય તે મહુધર્મચાન્દિને કહો કે તે અમારા પટાવાળો ખતાવે તે પ્રમાણે બનાવે’

હેડમાસ્ટર-‘હુ, માહેબ ! મને આબડછેટનો કંઈ વધી નથી, પરંતુ મારી સહુધર્મચાન્દિ પણ આ વિદેશી કપાચ-પાનનો શ્યામ લે તેવી મારી હંચા નથી

સાહેબ-‘તો પછી આહુનો આમાન શું મારું મોતું જેવા લાગ્યા હતા?’

હેડમાસ્ટર-‘હુ, નહિ માહેબ ! જે આપને ચાહ વિના ન જ ચાલતું હોય અને આમ હંચા હોય તો આ માન ધર્મી બહાર જે નહાવાનું પાણી ગરમ કરવાનો ચૂલા છે તેના ઉપર આપનો નોકર આપને માટે ચાહ બનાવી શકશે.

‘ગુની ગુન જેન જ મિત્રુન ।’ તે નિયમાનુસાર સાહેબના પ્રસન્નપુ ઉપર જે અધિકારના મદને લીધે પદસ આશ્ચું હતું તે આ સંવાદથી ફર થયું. નેઓશ્રી હેડમાસ્ટર સાહેબની વત્સલિતા મમણ ગયા અને તેમની વિનયો નિરૂપા તથા નેજાવીનુત્તિ અને મધુર વાગ્દેવી પ્રમુત્ત થયા. જે કે.ઈ. તરુન નિર્બુદ અધિકારનો ફેળી અધિકારી હોય તેા આ પેનાનું દર્શનું અપમાન મળીને હેડમાસ્ટર પર જેગની વગુચાન

દેવા પ્રયત્નો આદરેત. સામાન્ય આજના જેવા ચલતાપુરણ હેઠભાસ્તર હોત તો આ પ્રસંગ પણ ઉપસ્થિત ન થાત, તે તો સાહેબથી અબધ જાત અને કુતરાની જેમ લાડૂંલચાલન કરવા મંડી જાત.

આ પ્રસુત તેજસ્વી ભારતીય વ્યક્તિ તે અન્ય કોઈ ન હતી, તે તો આપણી 'જીવન-ઝરમર'ના પ્રાણ પૂ. શ્રી વે. શા. 'સં. વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીના પૂ. પિતાશ્રી શ્રીમાન્ લક્ષ્મણ પરશરામ આઠવલે ઉદ્દે શ્રી અણ્ણા આઠવલે હતા.

આ શ્રી અણ્ણા વિદ્વાન્ અને પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ હતા- ધનવાન્ નહિ. સર્વે ગુણોનો પરિહાર કરનારી જે કંગાલીની દશા કહેવાય છે તે દશાએ આમના સર્વે ગુણોનો વિકાસ કર્યો હતો, દારિદ્ર્યનો ચંદ્ર પૂર્ણકળાએ તેમના જીવનમાં પ્રકાશતો હતો તેથી આવકજનવકના છેડા માંડ માંડ ભેગા કરી શકે તેવી આર્થિક સ્થિતિ હતી, છતાં પણ 'સંતોષને લીધે સુખથી જીવન વિતાવતા હતા. શ્રી અણ્ણા દરિદ્રી હતા પણ દીન ન હતા, ગરીબ હતા પણ ન્યૂનગંડવાળા ન હતા, કષ્ટ-મય જીવન વિતાવતા હતા પણ લોભીવૃત્તિના નહતા. શ્રી અણ્ણા સ્વાવક્ષી, કડક શિસ્તપાલનમાં માનનાર, ઉદ્યેગ-પ્રિય, સંતોષી, પ્રેમજ અને વ્યવહાર કુશળ હતા. તેઓશ્રી વર્નાકયુલર ફાઇનલ (Thirteenth year passed) હતા અને કાસુ ગામમાં એક શાળામાં હેઠભાસ્તર હતા. તેમના લગ્ન તેમના જેવાજ સર્વગુણ સંપન્ન માન પ્રતિષ્ઠાવાન્, દશ-ગ્રંથી વિદ્વાન્-વેદમૂર્તિ શ્રી વિષ્ણુ લડછ ગોડસે (પૂ. વે. શા. સં. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીના પિતાશ્રી)ના સુપુત્રી સૌ. અમ્મુ-

તાઈ કે જે 'માઈ'ના ઉપનામથી પીઠ્ઠરમાં ઓળખાતા હતા તેમની માંથે થયા હતા શ્વશુરગૃહમાં તેમને 'નામ' 'મરસ્વતી' રાખવામાં આવ્યું હતું. શ્વશુરજામાં દારિદ્ર્યમાં 'પરસ્પરની સ્પર્ધા' કરે તેવા હતા. બન્નેનાં મન, વાણી તથા વર્તન સુવર્ણ જેવા તેજસ્વી હતા પણ પ્રત્યક્ષ સુવર્ણ માંથે તેમને જલ કમલવત્ સંબંધ હતો, તેઓ કવિભોગ્ય કમલ-નિવોમિની લક્ષ્મીનો માનસિક ઉપભોગ લેતા હતા શ્રી વિઘ્નેશ્વર ગોડસે કંગાડ દગામાં ઘણા હતા તેજસ્વી દ્રવ્યોત્પન્ન માટે પગે ચાલીને એક ગામથી બીજે ગામ જતા હતા. તેમને તેમની આ પગયાત્રામાં કમકમાટ ઉપજાવે તથા ગરીબના રૂંવાડાં ઊભા કરે તેવો ભીષણ અને ભયાનક ઇ. સ. ૧૮૫૭ નો જે બળવો થયો હતો તે સ્વચ્છુએ નિહાળવાનું ભાવ્ય કે દુર્ભાવ્ય જે કહો તે મળ્યું હતું. તેઓશ્રીએ પોતાની યાત્રામાં જોયેલા તથા અનુભવેલા આ પ્રમંગોનું છવંત શાળિદક રૂપાચિત્ર 'માતા પ્રજાસ' નામક પુસ્તકમાં ગ્રાહી ભાષામાં દોર્યું છે. આ બન્ને કુટુંબોની છવનિર્વાહની પદ્ધતિ નીચેના શ્લોક પ્રમાણે હતી,

મજ્જસા વામનાવ મગસા રુદ્ધમદિમ્ ।

મજ્જસાદિત્વા ચત્માન ચદન્વં ચત્ત્વદુ ॥

બીજને કલેશ આપ્યા વિના, હુઆઓને બારણે ગયા વિના, તથા પોતાની જાતને પણ ખૂણ કપટ આપ્યા વિના જે કંઈ યોગ્ય કે ધેલું મળે તેમાં અતોષ માનતા હતા. આ રીતે પ્રવાહાનિત થયા વિના, ધ્યેયનિષ્ઠ અને, તનનિષ્ઠ બનીને, તેઓ પોતાનું છવન વિનાવતા હતા બન્ને કુટુંબ પ્રવાહ

પતિત થયાં વિના પોતાના જીવનનો કાળ તો તેજસ્વી વૃત્તિથી
પસાર કરતા હતા, પણ જે અચ્છ સૃષ્ટિ નિયમ વાળે જો
કેવરાં મૂર્ખાં નિર્વેના અપિ પશ્વિતા:—મોઢે ભાગે પતવાનો મૂર્ખ
હોય છે અને પંડિતો નિર્ધન હોય છે—હોતો તેને ફરવી
શક્યા ન હતા. તે સૃષ્ટિ નિયમ જાનને જણાવે લાગુ
પડતો હતો.

શ્રી અણ્ણાની કંગાદી કેવી હતી તે તેમના જીવનના
એક મર્મવેષક અને હૃદયદ્રાવક કેરુ. પ્રસંગ પર દ્રષ્ટિ-
પાત કરવાથી જણાવે સમજાઈ જાય. એક વખત શ્રી
અણ્ણા જે કાસુ ગામમાં રહેતા હતા ત્યાં જોઈને જોવાવો
થયો હતો. જોઈને પંજામાં ફસાયા પછી જે જાય તે
યમના દાર પાસેથી પાછો આવેલો કહી શકાય. આવા જયા-
નક જોઈને પરિણામમાં, ગામનું ભાગ્યેજ કોઈ ઘરં એવું
હોય કે જેમાંથી એકાદ જે વ્યક્તિઓનો આમાં હોમ ન
થયો હોય. શ્રી અણ્ણાના ઘરમાંથી પણ તેમના મુખ્ય શ્રી
ગણપતિ દેવપોગે જોઈ મહાશયના કપાટામાં આવ્યા હતા,
ત્યારે વૈધરાજે કહ્યું હતું કે, 'હિરણ્યગર્ભની માત્ર આપવી
જોઈએ, કદાચ તેનાથી મટવાનું હોય તો જાય' શ્રી અણ્ણાએ
સોના જેવી વસ્તુ છે એમ સાંભળ્યું હતું, ઉત્સવ પ્રસંગોએ
કોઈને ત્યાં કદાચ ભેધું પણ હશે, પરંતુ પોતાના જીવનમાં
તેનો અને તેમનો સંજય થયો ન હોય; તેથી તે તો
વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું? તેમના પત્ની સૌ.
અણ્ણાને આ જાણ પડી એટલે તેમણે પોતાના નાકની
જડ હતી તે કાઢીને શ્રી અણ્ણાને આપી શ્રી અણ્ણાએ

તે વૈદ્યગજને આપી અને કહ્યું, 'તમે આ ઘસીને આપો'.
પણ 'ગરીબનાં નમ્રીબ ગરીબ જ હોય છે' તે નિયમાનુસાર
બધારે વૈદ્યગજ તેનો ઉપયોગ કરવા ગયા ત્યારે ખબર પડી કે,
'અરે! આ તો પિત્તગ છે, પિત્તગ!' બૂખ્યા સિંહને કંદિ
ધાસ ખાતો જોયો છે? અગ્નિને ઠંડા ધનો જોયો છે?
સુવર્ણને ગ્યામ ધનું જોયું છે? જો આ પ્રાણી પદાર્થો
પોતાના ધર્મો છોડતા નથી તો શું તત્ત્વનિષ્ઠ માનવ આપત્તિ
આવે તેથી પોતાનું તત્ત્વ-વ્રત-છોડ્યો? , નહિજ છોડે.
મોનુ જેમ તપાવીએ તેમ વિશેષ શુદ્ધ થાય, તે પ્રમાણે
ખરા તત્ત્વનિષ્ઠો પણ આપત્તિરૂપી અગ્નિ પરિક્ષામાં
વિશેષ તેજસ્વી થતા હોય છે, તેથી તત્ત્વનિષ્ઠ શ્રી
અણ્ણા 'પોતાની પામે નથી એટલે પુત્રના જીવિત માટે
બીજાની પામે યાચના કરવા જાય,' એ શક્ય ન હતું,
પણિયામે એક ગતિ મોનાના અભાવે તેમના પુત્રના
જીવનરૂપી પુષ્પની કળી વિનામ પામે તે પહેલાંજ કુમાર
ગર્ભ-તે ગમશરણુ ધર્યો શ્રી અણ્ણાની આવી કેંગાલીની ખબર
તેમના માગ્યો (પૂ શ્રી વે. શા ત્રં. નરહરિ શાસ્ત્રીજી,
વિગેરે)ને પડી એટલે તેઓએ તે સમયે સુત્રપન્ન હતા, તેથી
ત્યાગપછીની આવની પહેલી ભાઈબીજને દિવને તેમની બેનને-
અમ્બુલાઈને-અર્ધા તોણાની નાકની વાળી આપી હતી, શ્રી
અણ્ણાના જીવનમાં આ મધ્યમવાગ જ સુવર્ણના દર્શન હતા

મિય વાવક! જો તારી પામે મોનાની પાણખીમાં ફરવા
છેટલો વૈભવ હોય પણ જો જગતમાં તારી નજમમાં આવા
તત્ત્વનિષ્ઠ કેંગાલો આવે તો તેમની 'વિદ્યા' કદીને ઉપેક્ષા

ન કરીશ; યાદ રાખજો કે માતાપિતાનું હૃદય સર્વત્ર સમાનજ હોય છે. આ વાત જો તને તારી લક્ષ્મીના મદમાં ધ્યાનમાં ન આવે, અને જો આવા તત્ત્વનિષ્ઠ કંગાલોનું દારિદ્ર્ય તારા દ્રવ્યથી ન શીટતું હોય તો ભૂલીશ નહિ કે 'Sikandar died with empty hands' જરાજિ મુમૌ પણવ મોઢે ।

શ્રી અણ્ણા સંપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રત પાળનારા હતા. તેઓશ્રી હાથે સુતર કાંતતા હતા અને તેના બનાવેલા તથા પોતાના હાથે વણેલા કપડાં પહેરતા હતા. શ્રી તિલક અને પૂ. શ્રી મહાત્મા ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોએ તેમના જીવન પર સચોટ અસર કરી હતી, પરિણામે તેઓશ્રી તત્ત્વનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાની બન્યા હતા. તેમના સંપૂર્ણ સ્વદેશી વ્રતના પાલન વિષેના ખેચાર જીવન પ્રશ્નો પર જસ ઉડવી નજર નાખી લઈએ.

તેઓશ્રી જેની પાસેથી જે સદ્ગુણ, જેવા મળે તે લેતા હતા અને જીવનમાં ઉતારતા હતા. પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી હિંદ આવનાર પાદરીઓ જેમ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને લોકો સાંભળે ચા ન સંભળે, જીવનમાં ઉતારે ચા ન ઉતારે, તેમના સામું જીએ કે ન જીએ છતાં પણ પોતાના નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર જઈને જેમ પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોના તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરતા હતા, તે પ્રમાણે શ્રી અણ્ણા પણ જે જે લબ્ધપ્રસંગમાં જવાનું તેમને નિમંત્રણ હોય તે સર્વે સ્થળોએ વરખોટો ઊતરી ગયા પછી જ્યારે હાર, ફૂલ, અત્તર, નાગિયેર, વિગેરેથી મહેમાનોનું સ્વાગત કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તરત ઊભા થઈને મંડપમાં કહેતા હતા, 'લાઈઓ! આ બધો ખોટો ખર્ચ શા માટે કરો છો? આપણા દેશની કંગાલ-

દશાને શું આ અનુરૂપ છે? શું આપણા ઉત્સવ પ્રમંગે શૃંગારિક શોભા વધારવા, પરદેશી વસ્તુઓ વિના ન ચાલી શકે? લોકો તેમને આને માટે ઘણું કહે કે, ‘શ્રી અણ્ણા! તમે બધી જગાએ કહો છો, પણ તમારું કંઈ આંલળે છે?’ શ્રી અણ્ણા આને એક જ જવાબ આપે કે, ‘લોકોને આંલળવું હોય તો આંલળે ન આંલળવું હોય તો ન આંલળે, પણ હું તો મારું કામ કરવાનો જ. જેને ત્યાં લગ્નપ્રમંગ હશે તે જો ના કહેશે તો નહિ જોણું, શું તમારો વિરોધ છે?’ પરંતુ તેમની આ તત્ત્વનિષ્ઠા ગામના લોકોમાં ઉપહામપાત્ર થઈ પડી હતી. આથી જે લગ્નપ્રમંગમાં શ્રી અણ્ણા હોય ત્યાં ફૂલહાર આપવાનો સમય થાય એટલે જીવાનિયા અંદર અંદર વાતો કરતાજ હોય કે, ‘જીઓ! એક...બે...ત્રણ. હમણાં જ આ વેદિયો તેની બકવાટ કરવા ઊભો થશે.’

શ્રી અણ્ણા કેવળ પરોવડે પાલિતમ્ કરવાવાળા ન હતા. ‘જે કહે તે કરે’ તેવા હતા. જેવા વિચાર, જેવી વાણી, તેવુંજ તેમનું વર્તન રહેતું. આથી તો સંપૂર્ણ સ્વદેશી મતના પાલનાથે તે કાળમાં ખાંડ પરદેશથી આવતી હોવાના કારણે તેઓશ્રી થાહ પીતા ન હતા, ખાંડની બનાવેલી એક પણ વસ્તુ પોતે કે તેમના કુટુંબી કોઈને ત્યાં પણ લેતા ન હતા, તેઓને ઘેર દિવાળીના દિવસોમાં પણ ગોળની વસ્તુઓનાંજ મિષ્ટાન્ન ખનતાં. આ માટે તેમના જીવનનો એક રમુજ પ્રસંગ જોઈએ. શ્રી અણ્ણાની તત્ત્વનિષ્ઠ તે જમાનામાં તેમની આજીવનના ગામડાઓમાં બાળીતી થઈ હતી લોકોની તત્ત્વનિષ્ઠતા જીવન તરફ હૃદયેનાં કાકદ્રષ્ટિ હોય છે. તેઓ મોટે ભાગે કોઈને

ઉત્કર્ષ સહન કરી શકતા નથી. બહુજન સમાજને વિના મહેનતે, ખાટલામાં સૂતા સૂતા અને ગાંધ્યાં મારતાં લેખને તકલીફ આપ્યા સિવાય તથા શરીર વાંકું વાળ્યા વિના જો મોટાઈ મળતી હોય તો તે જોઈતી હોય છે. આવી રીતે મોટાઈ મેળવવાના પ્રયત્નો સસલાના શિંગડાનું વર્ણન કરવાના પ્રયત્નો જેવા ગણાય. માટે તેઓ પોતે તો મોટા થઈ શકતા નથી તેથી જેઓ મોટા થયેલા હોય તેમને નીચે લાવવાના પ્રયત્નો કરે છે-ઘેટાના ટોળામાં સિંહને જોળવવા જાય છે. શ્રી અણ્ણાને એક પુત્રી હતી તેના લગ્નપ્રસંગને આ બનાવ છે. આપણા લોકોમાં લગ્ન પછી ગૌરવને દિવસે વરરાજા કન્યાપક્ષવાળાને ત્યાં જમવા જાય છે, અને લગ્નપ્રસંગમાં બૈરાંઓનો સહવાસ વિશેષ થવાથી તેમનો ‘અર્ધ’ પ્રથમ ગુણ એટલે કોઈ પણ ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવા માટે રિત્તાવણું, આની અસર જાણે લોકહયુષકની જેમ તરતજ વરરાજાને પુરૂષ છતાં પણ થઈ જાય છે. પરિણામે તે સ્વત્વ ભૂલીને બધી રસોઈ પીરસાવ્યા પછી જમતા નથી, બ્યારે અસર તેમનું ‘દાપું’ આપે ત્યારે જેમ ઘરેણું મળવાથી ગમે તેવી સ્ત્રી સંતુષ્ટ થાય છે તેમ સ્ત્રીના શુદ્ધચારી બાઈ પણ પ્રસન્ન થાય છે અને જમવાનું શરૂ કરે છે. દક્ષિણી લોકોના વરરાજા તો આપણા કરતાં વળી વિશેષ ગણા હોવાથી ચેરથી જમવા આવવાનું નીકળતા નથી, બ્યારે અસર ચેર જાય અને તેમની ઇચ્છિત વસ્તુ આપીને મનાવે ત્યારે જ મનાવેલા ભાઈ જાણે પોતે મોટો વાઘ ભારી આવેલા ન હોય નેમ ગીનો ગાતા બૈરાંથી અનુસરાઈને યોગતા યોગતા તથા મિત્ર મંડળી સાથે

પોતાની બડાઈના ગપ્પાં હાંકતાં હાથીની ચાલે જમવા આવે છે. શ્રી અણ્ણાના જમાઈ પણ આ રીતે રિસાયા હતા. તેમણે કહેવડાવ્યું હતું કે, ‘જો મારા સસરા અમારે ત્યાં ચાહ પીએ કે ખાંડનું પાણી પીએ તો જ હું જમવા અવીશ.’ લોકો તો આ સાંભળી રાજી થયા, તેમને લાગ્યું કે, ‘હવે અણ્ણા ક્યાં જશે, બરાબર સાણસામાં સપડયા છે.’ શ્રી અણ્ણાના કેટલાક હિતેશ્વરો હતા તેમણે શ્રી અણ્ણાને કહ્યું, ‘અરે! આ તો લગ્ન પ્રસંગ છે, તેમાં ગળ્યું મોઢું કરવામાં તત્ત્વને બાધ ન આવે, માટે જાઓ વરરાજાને મનાવો.’ શ્રી અણ્ણાએ તો તેઓને સાફ સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું કે, ‘તમારે જો ગળ્યું જ મોઢું કરાવવું હોય તો ગોળ આપવા કહો, હું ક્યાં તે લેવા ના કહું છું? વરરાજા રિસાયા હોય તો લલે રિમાય પણ હું ચાહ કે ખાંડનું પાણી પીવા જવાનો નથી.’ વરરાજાને ત્યાં પણ સંદેશો કહાવી દીધો કે, ‘તમારે જમવા આવવું હોય તો આવો, હું કંઈ મારા મતને બાધ કરનારી તમારી કોઈપણ વાત કબૂલ કરવાનો નથી. મારી પુત્રીના હવે લગ્ન થઈ ગયા છે, તેની ચિંતા મારે હવે કરવાની નથી; હું હવે છૂટ્યો છું, માટે આ ચાટ્યો મારે ગામ, તમે તમારું ફાડી લેજો, ધાર્મિક વિધિ જે જે કરવાની હતી તે બધી થઈ ગઈ છે, હવે મારે માથે કંઈ જવાબદારી નથી.’ શ્રી અણ્ણાએ આમ રોકડો જવાબ આપ્યો એટલે વરરાજા પોતમેજેજ નીચી મૂછ કરીને જમવા ગયા.

ઓગણીસમી સદીમાં સ્વાધ્યાય છૂટયા પછી ધાર્મિક કલ્પનાઓ કેવળ લાવનાપ્રધાન થયેલી હતી, આથી તે જમા-

નામાં સર્વે ધાર્મિક કૃત્યો પરંપરાગત રૂઢિથી ચાલતી આવેલી
 પદ્ધતિ પ્રમાણે થતા હતા. ધર્મ શું છે? અને કેવો છે?
 ધાર્મિક વિધિઓ શા માટે કરવામાં આવે છે? તથા કેવી
 રીતે કરવી? વિગેરે પ્રશ્નો કોઈના પક્ષ મનમાં ઉઠતા ન હતા.
 અર્થાત્ ધર્મના ખરા શિક્ષણનો લોપ થયેલો હોવાથી સાવિક
 ધાર્મિક સમાજ કેવળ અંધશ્રદ્ધાથી વ્યાપ્ત હતો, તે બાહ્યા-
 આરમાં મસ્ત રહેતો, અને તેને જ જીવનની ઇતિકર્તવ્યતા
 માનતો. તેવીજ રીતે ખીજી બાજુ જેઓ જરા બુદ્ધિમાન
 હતા. તેઓ શાસનકર્તા પ્રિયીશ લોકોને ના વિશ્વ: વૃષિવોપતિ:
 માનતા હતા અને તેઓના રાજ્યથી અત્યંત ખુશ રહેતા
 હતા. તેઓના મન પાશ્ચાત્યોની શિક્ષણરૂપી જાદુઈ લોકડીની
 મંત્રશક્તિથી મુગ્ધ થયાં હતાં અને તેથી તેઓ
 ગ્રંથિચોક્તમેવ મેવજ્ઞઃ માનતા હતા. એ કહેવાની જરૂર
 નથી કે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પ્રજાસિક્ષાનુસાર કેળવણી પામતા
 હોવાથી તેઓના જીવનમાં પાશ્ચાત્યોની કેટલીક કલ્પ-
 કલ્પનાઓ બદલમૂલ થઈ હતી. ધર્મ જાણે એક કડો ન
 હોય કે જે જેની ઇચ્છામાં જેમ આવે તેમ ઉપયોગ કરે,
 તે પ્રમાણે અહીંના અજ્ઞાન, લોભા અને સાવિક લોકોને ખુશ
 કરવા, મહારાણી વિક્ટોરીઆના જાહેરનામા અનુસાર, ધાર્મિક
 સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ ધૂર્ત અને મુત્સદ્દી
 એવા અંગ્રેજ લોકોએ એક બાજુ અમને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય
 આપ્યું અને ખીજી બાજુ તેમની અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રજાસિક્ષાથી
 અમારી વિશ્વમાં અદ્વિતીય એવી ધાર્મિક કલ્પનાઓરૂપી
 ઇમારતના પાયાના પત્થરો એક પછી એક હજાવે હજાવે

કાઠવાના પ્રયાસો શરૂ કરી દીધા, અને ઇમારત પડી ન જાય તે માટે ખાલી પડેલી જગ્યામાં પોતાની બનાવટી કલ્પનાઓ રૂપી માટીના ઢેશું મૂકતા હતા. આ વાત તેઓ એટલી બધી કુનેહથી-આલખાણથી-કરતા હતા કે ભલભલા મુત્સદ્દીઓ પણ તેમની જગ્યામાં ફર્યાદા હતા, કેમકે તેમની બાણ સમજતી ન હતી, આથી તેમની આ નવીન કલ્પનાઓની અસર દેશના તે કાલના વિદ્વાન કે અવિદ્વાન, તવંગર કે ગરીબ, બાલ કે વૃદ્ધ, પુરૂષ કે સ્ત્રી, સર્વેના ઉપર ધીમે ધીમે થવા માંડી હતી. વિશેષ તો શું, તેમની B. A. અને M. A., વિગેરે ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત, બુદ્ધિમાન ભારતીઓ તેમના તત્ત્વજ્ઞાનના ભાટ થયા હતા ! વહેતા રહેલા પ્રવાહમાં પડીને તણાઈ જવું, ક્યાં તો ફૂંકાઈ રહેલા નવીન વાતાવરણના ભેસળાં પવનથી ડરીને ભાગી જવું-આ બે મિવાય ત્રીજો માર્ગ તે જમાનાની અર્વસામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે ન હતો. કાલજ્ઞાની ખાણમાં જ હીરાઓ પાકે છે, તેમ તે કાળમાં પણ પોતાના હવનરૂપી હીરાનો અન્યને પ્રકાશ આપનારા પ્રવાહ પતિત ન થયેલા તેમજ રૂઢિચુસ્ત પણ ન બનેલાં કેટલાક માનવો હતા. શ્રી અણ્ણાના કેટલાક હવન પ્રમંથોનું આપણે જે હાલ દૃકમાં વિહંગાવલોકન કર્યું તે પરથી તેઓશ્રીની ગણતરી પણ આ કક્ષાના તેજસ્વી અને તત્ત્વનિષ્ઠ સ્વદેશાભિમાની માનવોમાં કરવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ જેવું તો નહિ લાગે.

શ્રી અણ્ણા તે કાળમાં સુધારક તરીકે ઓળખાતા હતા, પણ સુધારકની તે કાળની વ્યાખ્યા આજના કરતા જરા

જુદી હતી. આજે તો ‘સુધારક એટલે લગવાનને ન માનનાર અને બધી જુની કલ્પનાઓને વિચાર કર્યા વગર ફેંકી દેનાર અને ગંમે તેવી સારી કે ખરાબ નવી કલ્પનાઓને અપનાવનાર, તેમનો જ ભોક્તા કે પુરસ્કાર કરનાર.’ તે દાળમાં ‘સુધારક એટલે આસ્તિક રહીને જૂની કલ્પનાઓને યોગ્ય નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ કરીને-પારખીને-વૈજ્ઞાનિક રીતે આચરનાર, જુની વાતો જુની છે તેથી ત્યાજ્ય નથી તેમને શાસ્ત્રની કસોટી પર ચકાવીને-પારખીને-તેમની ત્યાજ્યતાત્યાજ્યતા નક્કી કરનાર સુધારકો હતા’ શ્રી અણ્ણા આ ળીજા પ્રકારના સુધારક હતા. તેમનું શાસ્ત્રોનું અધ્યયન ઊંડુ ન હતું, પણ મૂલ્યાંકી વિવેચક બુદ્ધિમત્તાથી તેઓશ્રી કાર્યકાર્યને નિર્ણય ત્વરિત કરી શકતા હતા. જ્ઞાનેશ્વરી જેવા તાત્ત્વિક ગ્રંથોનું સતત વાચન અને અધ્યાપન, સ્વાવલંબી જીવન, નિશ્ચિત જીવનધોરણ, સંતોષયુક્ત વર્તન-આ સર્વે વાતોથી એમનું જીવનક્રમજ ધીમે ધીમે પોતાની મીઠી સૌરભ પ્રસરાવતું વિકાસ પામતું હતું.

ધાર્મિક કલ્પનાઓ તરફ શ્રી અણ્ણા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ફેવી રીતે જોતા હતા તે આપણે તેઓશ્રીના જીવનના એકાદ બે પ્રમુખ દ્વારા જોઈએ.

એક વખત તેમના પત્નીએ ઝીંસુલસ મહાજ સ્વભાવાનુસાર કહ્યું હતું કે, ‘લાગવતની સમાહ બેસાડવી છે,’ શ્રી અણ્ણાએ કહ્યું, ‘તે સંભળવામાં વને શું મળવાનું છે? તેમાંથી તારા જીવનમાં શું આવવાનું છે? તારી બુદ્ધિ શું સાત દિવસમાં તે સંભળવાથી શુદ્ધ થશે? એક પુસ્તકથી આવીને

તે વાંચી જશે તેમાં તને શું સમજશે ? માટે જો 'અરેખર તારામાં કંઈ જાણવાની જિજ્ઞાસા જ ઉત્પન્ન થઈ હોય તો જ્ઞાનેશ્વરી, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત, વિગેરે શ્રેષ્ઠ તારી જાતે વાંચ અને જ્યાં સમજણ ન પડે ત્યાં મને પૂછજો. આમ કરીશ તો તારો કંઈક માનસિક કે બૌદ્ધિક વિકાસ થશે અને તે દ્વારાજ તું તારા ખરા કુટ્યાણનો માર્ગ શોધી શકીશ.'

શ્રી અણ્ણા કંગાલ જરૂર હતા, પણ તેમનું દિલ ઉદાર હતું; આથી શાળામાં જ્યારે ત્રણ ચાર માસ પછી પાંચ માત રજાઓ આવે ત્યારે બાળકોને ગીતાના બે ત્રણ અધ્યાયો મોઢે કરવાનું કહેતા, અને જેઓ સારામાં સારી રીતે કરી લાવે તેવા બે ત્રણ બાળકોને ઇનામ પણ પોતાના ખીસામાંથી પૈસા ખરચીને આપતા, આ રીતે ઇનામની લાલચથી બાળકોનો ગીતા પર પ્રેમ વધતો. કરશે કોઈ આમ બાળકોમાં સંસ્કાર પાડવા આજનો હેડમાસ્તર ? આજે તો કોઈ મારામાં સારી મંદિરામાં માનિક દશ રૂપિયા આપવાના હોય તો પણ ધનિકો બીજાની પાસે ધર્માદા દ્રુટના નાણાંમાંથી ભરાવવા જાય છે. શ્રી અણ્ણા પોને વ્યાયામના પ્રયોગો પણ બાળકો માટે યોજતા અને તેમને ઇનામ આપતા. પોતાને માટે તેઓ નકામો પૈસો પણ નહિ ખર્ચતા; પરંતુ આવા સામાજિક લોકોપયોગી કાર્યોમાં ઉદાર હોયે આપતા હતા. મુંબઈ શહેરમાં આવ્યા પછી 'બાઉના ધક્ક'થી છ અનાની માટી કર્યા વિના 'કેનેટી ધ્રોજ' મુખી ચાલતા આવતા, પણ બાળકો માટે વ્યાયામના પ્રયોગોમાં

ધનામો વેહેંચવાના હોય તો બીજાં ધનિકોં માંગાપાં દીપ લેઈને દરશે અને ચાર આઠ આના ભરો કે ભરાવો, પણ શ્રી અણ્ણા તે કોળમાં પાંચ રૂપિયા આપતાં અચંકાતા ને હતા. તેઓશ્રી એમ ન વિચાર કરતા કે, 'ફલાણા શેઠે શું ભયું છે? ને તે આઠ આના ભરે તો મારે તો બે કે ચાર આના જ ભરવા જોઈએ; કારણ કે મારી પાસે તો તેમનાથી દશમા ભાગની પણ મૂડી નથી.'

શ્રી અણ્ણા જ્ઞાનેશ્વરીનું સતત વાચન કરતા હતા, અને દરરોજ સાંજે પોતાની શાળાના બધા શિક્ષકો લેગા કરીને મવચન પણ કરતા હતા. શ્રી અણ્ણા ભૂતપિશાચ, શુકન અપશુકન, શનિમંત્રણ, વિગેરે માન્યતાઓને પોતાના હૃવનના કર્મયોગમાં પ્રાધાન્ય આપતા ન હતા. આથી તો ભૂત-પિશાચના કરને લીધે ગામના બધા લોકો જે એક તળાવ પાસે જતા હતા હતા, ત્યાં ઉપયોગના અભાવે કાઢવ લેગો થયો હતો, તે શ્રી અણ્ણાએ જાતે એકલા જઈને દર કર્યો હતો. હાલ તેમના રોહા ગામમાં એક તળાવ છે. પહેલા ત્યાં કાઢવ ખૂણ હતો, પણ લોકોની માન્યતા એમ હતી કે ત્યાં ભૂત છે, તેથી કોઈ તે કાઢવ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતા ન હતા, અને ત્રણ માઈલ દૂર ગામ બહાર પાણી ભરવા જતા હતા. શ્રી અણ્ણાને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે મ્યુનિસિપાલિટીને આ કાઢવ દૂર કરવા અરજી કરી, પાસ કરાવી; પણ કોઈ મજૂર જમણી મજૂરી આપવા છતાં આવવા તૈયાર થયો નહિ, તેથી શ્રી અણ્ણાએ જાતે પાવટો, કોદાળી લઈને કાઢવ દૂર કરવા માંડ્યો. ગુરજ આ કામ

ફરે છે એમ ગામના નિશાળીયાઓને ખબર પડી એટલે તેઓ બધા નિશાળ છોડીને ભાગી ગયા અને ઘેર, જઈ પાવડો, કોદાળી લઈ આવી ગુરૂજીને મદદ કરવા મંડી ગયા આ દૃશ્ય જોઈને ગામના લોકો તો અવાક ન બની ગયા, મનુરોને પણ શરમ આવી અને તેમને લાગ્યું કે, 'જો ભૂત આ બાળકોને કંઈ કરતું નથી તો ૧છી અમને શુ કરશે?' અને તેઓ કામે લાગી ગયા, પરિણામે તળાવ સ્વચ્છ, સુદર, રમણીય અને લોકોપયોગી થયું.

એક દિવસ તેમના પૌત્રને-આપણા હાલના પૂ. શ્રી વે. શા. મં. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીને-મા મગ્ધવતીબાઈએ (શ્રી અણ્ણાના પત્નીએ) બહાર જતી વેળા કહ્યું હતું, 'બચ્ચા! હમણા બિલાડી આડી આવે છે, બહાર જઈશ નહિ' શ્રી અણ્ણા આ મંત્રણીને એકદમ બોલ્યા હતા, 'તને ખબર છે, આ માગ પૌત્રને કેવા વાતાવરણમાં રહેવાનું છે? તેને આવો ખોટા વહેમોથી ડરાવ નહિ તેને કેવળ ઇશ્વરનોજ ડર ગણવાનું કહેજે પ્રભુને નમસ્કાર કરીને તથા કર્મયોગ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બહાર જવાનું કહેજે.' તેમના પુત્રવધૂને પણ કોઈવાર તેમનો આ વહાલો પૌત્ર ગટે ત્યારે 'બાવો આવ્યો છે' કહીને ધાનો રાખતા જુએ તો કહે કે, 'બાળકને જો ડર જ બતાવવો હોય તો તમારો-માના પિતાનો-જ બતાવજો, બાદ વસ્તુઓથી ડરાવજો નહિ તમારું ન માને તો જરૂર પડે જો તમાર્યા પત્તુ મારજો.' આ રીતે આપણે જોઈ શકીશું કે શ્રી અણ્ણા કેટલા બધા દીર્ઘદષ્ટ હતા-અવિધ્વકાળનું વાતાવરણ તેમની આજ આમે દેટલું સુસ્થિત હતું. તેઓ

માનતા હતા કે તેજસ્વી અને કમચોગી માનવો જે પ્રવાહ-પ્રતિત થયા વિના રહેથી પર રહીને 'પોતાનું' જીવન માનવ તરીકે વિતાવી શકે છે: શ્રી અણ્ણાની આ બધી માન્યતાઓને લીધે તો તે જમાનાના સગા બાપનું કહ્યું પણ ન માને તેવા યુનીવર્સિટીના પદવીધારી ટ્રેવેલ્યુએટ યુવાનો પણ તેમની આસપાસ તેમના અનુયાયીની જેમ ફરતા હતા; કારણ કે તેઓને તેમના જીવનમાંથી અનેક પ્રેરણાઓ મળતી હતી. આટલુંજ નહિ, તેમનું જ્ઞાનેશ્વરીનું પ્રવચન આંસજવા પણ તેઓ જતા હતા.

કેવળ શ્રી અણ્ણા જ આવા તેજસ્વી હતા એમ ન હતું, તેમના પત્ની સૌ. શ્રી. સરસ્વતીબાઈને પણ પીઅરમાં તેજસ્વીતા, કરકસરતા, અતિથિનું સ્વાગત કેમ કેરવું, વિગેરે શિક્ષણ મળ્યું હતું. તેમને ત્યાં દારિદ્ર્યની લરતી હતી, છતાં પણ ગૃહજીવનમાં આનંદનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું; કારણ કે સતોષ કે આનંદ, પૈસા, અધિકાર કે સંતામાં નથી; પરંતુ માનસિક કલ્પના પર તેનું અવલંબન છે. પતિને ઘેર ગયા પછી પતિની સાંપત્તિક સ્થિતિ પ્રમાણે પોતાની માનસિક અભિલાષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓનું સમાધાન કરવું, પતિના સ્વભાવાનુસાર પોતાનો સ્વભાવ સાબવો, પતિના પ્રિયાપ્રિય પ્રમાણે પોતાના પ્રિયાપ્રિય બદલવા, પતિને નાપસંદ વાતને મનમાં પણ ન આવવા દેવી, વિગેરે વાતોનું આવરણ આર્યઓના જીવનમાં જોઈને બુદ્ધિમાનનું પણ મસ્તક, ખરેખર, તેમને નમ્યા વિના રહેતું નથી. સાતરે જતી બાળકીને ઉપદેશ કરવાની ભારતીય

પદ્ધતિ બુદ્ધિઓ! મનુર્વિપ્રજ્ઞતાપિ રોષણરયા મ સ્મ પ્રતીવં ગમ ।
 —પતિ પ્રકૃતિ અનુસાર કદાચ ગુસ્સે થાય તો પણ તું
 મામી ગુસ્સે ન થઈશ. મા. શ્રી મરસ્વતીબાઈ પણ તેજ પ્રમાણે
 રાત્રિક પ્રકૃતિવળા, અંત કરણના પ્રેમાળ તેમજ ઉદાર અને
 બ્યવહારકુશળ તો હતા જ; પરંતુ પતિના દીર્ઘકાલીન
 મહુવામથી તેમના જીવનમાં પણ ધાર્મિક બાબતો પ્રત્યે
 વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચાર કરવાની ટેવ આવી હતી.

પ્રિય વાચક! તને લાગશે કે આ બધી ગડબડ શું
 છે? આ પુસ્તકમાં ચરિત્ર કેનું લખેલું છે, પૂ. વે. શા.
 મં. શ્રી. વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીનું કે તેમના પિતાશ્રીનું?
 'માતૃવાન્ પિતૃવાન્ બ્રાહ્મણ્યવાન્ પુણ્યો વેદ ।' શીર્ષક આપણે
 આ પ્રકરણને, જે આખું છે તે યથાશક્તિ માર્થ કરવા
 આ પ્રકરણ લખાયું છે એમ જોડો વિચાર કર્યા બાદ તને
 જેર લાગશે; કારણ કે આમાં યથાશક્તિ, યથામતિ બતાવવામાં
 આખું છે કે, 'સુપુત્ર-દિવ્ય, તેજસ્વી, ધાર્મિક અને
 જગત્તે માર્ગદર્શક એવો પુત્ર-પ્રાપ્ત કરવામાં માતાપિતાનું
 જીવન પણ કેવું હોવું જોઈએ જેના માતાપિતા ધ્યેયનિષ્ઠ,
 અને તેજસ્વી હોય તેના જ પુત્રો—મંતાનો—તેવા
 થાય છે.

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા
 વંસુરારા પુણ્વતી ચ ચેન ।

કુલદીપક, માતાની કૃષ્ણ ઉજ્જળનારા અને પૃથ્વીને પાવન
 કરનારા—પુત્રો પ્રાપ્ત કરવા માતાપિતાની પણ દીર્ઘકાલીની
 તપશ્ચર્યા જોઈએ. આ રીતે જોઈએનું જીવન ધ્યેયનિષ્ઠ, પવિત્ર,

તેજસ્વી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ધાર્મિક રીતિરિવાજો પાલન કરનાર હોય, તેવા પ્રવાહરૂપિત ન થનારા, તથા સામાજિક હૃદયોથી પર રહેનારા સ્વદેશભિમાની દંપતીને ઘેર શકે ૧૮૦૯ ના સર્વજિન નામના સંવત્સરમાં કાર્તિક વદ ચોથને દિવસે-સંકટિ ચતુર્થીને દિને-રાત્રે આકાશમાં ન્યારે ચંદ્રોદય થતો હતો અને લોકો તેનું દર્શન કરીને ભોજનનો પ્રબંધ કરતા હતા, ત્યારે વિશ્વને માટે પોતે સંકટ વેઠીને વિશ્વનું સંકટ નિવારવાની અભિલાષાવાનું આપણા પુસ્તકના પ્રાણહાતા પૂ. વે. શા. સં. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીનો જન્મ થયો હતો. તેમના જન્મ પહેલા ચોડા દિવસ આગળ તેમના પૂ. માતૃશ્રી સૌ. શ્રી. સુરસ્વતી જાઇને એક વખત રાત્રે સ્વપ્નમાં અદ્ભુતપૂર્વ અદ્ભુત પ્રકાશનું દર્શન થયું હતું. આ સ્વપ્નની વાત તેમણે તે વખતે પીઅરમાં હતા તેથી પોતાના પૂ. પિતાશ્રીને કહી હતી, ત્યારે પિતાશ્રીએ જવાબ આપ્યો હતો, ‘અંજી! આ તારે માટે સુયોગસૂચક ચિહ્ન છે, તને પુત્ર તો થવાનો જ છે, પરંતુ તે સામાન્ય પુત્ર નહિ થાય-કુલદીપક થશે.’ સા. શ્રી અમ્બુતાઇના પૂ. પિતાશ્રીના આ શબ્દો ખરા હતા કે નહિ તે સર્વે વાચક તેમના હવનપ્રસંગોના વાચનથી જોઇ શકશે અને તેમના સમોગમમાં આવનાર અન્ય સંબંધનો પોતે જ પોતાના અનુભવ પરથી અનુમાન કરી લે, લેખકોએ તે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી.

આવા તત્ત્વનિષ્ઠ અને તેજસ્વી છતાં પણ પરમ પ્રેમાળ માતાપિતાએ જન્મના જાયતે સુદઃ સંસ્કાર દ્વિજગ્ન્યતે ।
-નિયમાનુસાર પોતાને ત્યાં જન્મ લઈ આવેલા બાલકને

અન્ય સામાન્ય બાલકોની માફકે કેવળ રમતગમત કે મિષ્ટાન્ન ખાવાની મજનો જ આનંદ ન માણવા દેતા, તે ભાવિમાં માનવ તરીકે પોતાનું જીવન વિતાવવા યોગ્ય અને એવા સંસ્કારો બચપણથી જ આપવાની શરૂઆત કરી હતી 'ધાર્મિક આચરણ માનવે પગિયાં આવ્યા પછી જ કરવાનું હોય છે'—આમ માનનાર આ માતાપિતા ન હતા, તેઓ માનતા હતા કે, જૈમારે જાનંદ પ્રાણ ધર્માન્ માગવવાનિહ।— બચપણથી બાલકે ભાગવત ધર્મોનુ આચરણ કરતાં શીખવું જોઈએ.

આ મંસારૂપી બાગના પ્રભુ માલિક છે, અને પ્રત્યેક માતાપિતા પોતાના મર્યાદિત અને પરિસીમિત ક્ષેત્રમાં તે બાગના માગી છે સંસારમાં આવનાર પ્રત્યેક નવીન જીવાત્મા, તે બાગની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનાર, પ્રેક્ષકેના મનને આનંદ આપનાર અને માળીને કર્મયોગમાં રત કરીને તેની પ્રેમ અને ત્યાગની ભાવનાઓને વિકસાવનાર, અવિકાસિત પુષ્પની કળી છે આ અવિનશિત કળીને વિકાસ સ્થૂલ માગી જેમ નિયમિત પાણી આપીને કરે છે તે પ્રમાણે માતાપિતાએ પણ મંસારૂપી પાણીના સિંચનદ્વારા કરવો જોઈએ અનેક ઉદ્યાનવાળા, લોકિક શેઠ જેમ ઇચ્છા થઈ આવે ત્યારે સહેજ વિલિન માગીઓનું કર્તૃત્વ નિહાળવા નીકળી પડે છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ કર્તૃત્વવાનું માગીના બાગમાં જ જેમ આરામ લે છે, તે પ્રમાણે આ વિરાટ મંસારૂપી ઉદ્યાનના માલિક પ્રભુ પણ જ્યારે વિહાર કરવાની અભિલાષાથી નીકળે અને ફરતા ફરતા પૃથ્વીલોક

પર આવે ત્યારે પોતાના જ ઉદ્ધાનમાં જે ઘડી વિસામેલે એવી અસિદ્ધાપાવાળા પ્રત્યેક માનવોએ-માતાપિતાએ-પોતાને મળેલી અવિકાસિત કળીનો ચોચ વિકાસ પોતાની પ્રેમ અને ત્યાગની લાવનાને ઉદ્દીપિત કરતાં કરતાં અસ્કાર-રૂપી પાણીના સિંચનદ્વારા કરવો જોઈએ. જેઓ આ પ્રમાણે પરિશ્રમ કરે છે તેઓજ પોતાના બાલપરિવાર સહિત ગૃહ-જીવનમાં પરસ્પર આનંદ અને પ્રેમનું વાતાવરણ નિર્માણ કરી શકે છે, તેમના જ ગૃહસ્થાશ્રમને આપણા પ્રાચીન શ્રદ્ધા-મુનિઓ મુકતકંઠે પ્રશંસા કરતા કરતા કહી ગયા છે કે 'ધન્યો વૃદ્ધ્વાધમઃ।' જેઓ આ નથી કરી શકતા તેઓને પોતાના જ બાલકો આગળ જતા ભારરૂપ થાય છે, પોતાના જ પરિવારથી તેઓ કંટાળે છે અને જાતે જ કહે છે, 'ધિક્ ધિક્ વૃદ્ધ્વાધમઃ.'

૧ ત્યેક માતાપિતા પોતાના બાલકના શારીરિક વિકાસની દેખરેખ તો રાખે છે. તેઓ જુએ છે કે, બાળક બીમાર તો નથી પડતું ને, કદાચ બીમાર પડે તો દવા પણ કરે છે, પરંતુ પછી તે બાળકનાં શારીરિક વિકાસ માટે તેઓ પોતાના ગાંડા-ઘેલા પ્રેમમાં તથા લોકલ્યવહારના મિથ્યા દેખાવોમાં તજ્જાઈ જઈને વૈજ્ઞાનિક રીતે જે શારીરિક વિકાસ આધુર્વેદશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ધવો જોઈએ તેવો કરતા નથી. તેઓ સમજે છે કે, 'આવાનું જેટલું બાળક વધારે ખાય તેટલું જલદી હુટપુટ થાય, પરિણામે અપકવ દશામાં બાળક તેમની આ માન્યતાનો ભોગ બનીને મુડદાલ બની જાય છે, જે માતા-પિતાનું-કે-બાલકનું ભાગ્ય હોય તો-દવાના ઘુંટણઓ પીને-તે જીવે છે, અને લવિધ્યમાં કાર્યશક્તિહીન નિશ્ચેતન માનવની

જેમ પોને મગી શકતો નથી તેથી દિવંચો પમાર કરે છે આજના કેટલાક સુશિક્ષિત વર્ગમાં આપણા દેશમાં જે બાળમરણનું પ્રમાણ વધારે છે તેનું કારણ ધ્યાનમાં આવ્યું છે, તેથી તેઓ બાલકને શારીરિક વિકાસ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી કરવા પ્રયત્ન કરે છે પ્રારંભમાં બાલકને એકદમ અનાજનો ખોગક ન આપતાં દૂધ, ફળ કે સૂપામેવા જેવો હલકો પણ તાત્ત્વિક ખોગક આપે છે, સવારે કે સાંજે ખુદ્દી હવામાં ફેરવે છે, અને રમતગમતમાં તેનું મન પરોવે છે આ લોકો પણ વિકાસની કેવળ એક જ બાજુ જુએ છે, તેથી તેમના બાલકો લવિષ્યમાં નિરકુશ મંસ્કારહીન આખવા જેવા થાય છે અને તેમને ત્રાસ આપે છે. માટે શારીરિક વિકાસ તરફ ધ્યાન આપનાર આજના સુશિક્ષિત માતાપિતાઓએ પણ 'કુમળું' ઝાંડ જેમ વાળીએ તેમ વળે એ સૂત્રને ધ્યાનમાં રાખીને બાલકને માનસિક વિકાસ પણ સુયોગ્ય મંસ્કારોદ્ધાર કરવો જોઈએ કે જેથી તેનામાં બચપણથી જ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે આદર નિર્માણ થાય, વિદ્યાનો અને વડિલોને જોયા પછી પૂજ્યત્વની ભાવનાઓ અવિર્ભાવ પામે, અને કુસંગતિ કે કુટેવોથી બચવાની શક્તિ આવે.

શ્રી અણ્ણએ આ મર્વે વાતો ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના પુત્ર પૂ વે શા સં. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીને બચપણના પ્રથમિક મંસ્કારેનું ગિફ્ટણ તેમને પ્રથમિક શાળામાં મગી રહેતા મહુ ગિફ્ટણની સંઘે સાથે આપ્યું હતું આ રીતે પૂ વે શા. મં. શ્રી વૈજનાથ ગામીજીએ પિતાનું આનિધ્ય મરહી એથી પ મ યયા ત્યાં સુધી મેવ્યું હતું.

પ્રકરણ બીજું

“ વિદ્યાવ્યાસ ”

સંસારના ખાટાઓ ઉપર દોડતા પહેલાં માનવ શરીરરૂપી આગગાડીને કયા કયા કારખાનાઓમાં ફરવાનું છે તે કોણ કહી શકશે ? કયા કયા એન્જિનીઅરોની કલાશક્તિ દ્વારા તેનો વિકાસ ઘડાવવાનો છે તે કોને જ્ઞાત છે ? કોરણ કે સ્વાવલંબી ખનીને સ્વાત્મશક્તિ દ્વારા માનવ પોતાની જીવન-શક્તિનો વિકાસ યોગ્ય રીતે કરી શકે તે માટે જીવનયંત્રને સુસજ્જ બનાવવા આ બધું કરવું પડે છે.

પૂ. વે. શા. સં. શ્રી વૈજનાથશાસ્ત્રીજી મચ્છી પાંચમીથી શિક્ષણ દેવા પોતાના મોસાળ વરસઈ ગયા હતા. ‘પુત્રના લક્ષણ પારણામાં જણાય’—તે નિયમાનુસાર જાળક મોટા થયા પછી કેવું થશે તે તેના જીવપણના વર્તન ઉપરથી કહી શકાય છે. વિશ્વમાં જે જે અસામાન્ય કર્તૃત્વવાનું, ધ્યેયનિષ્ઠ અને તત્વનિષ્ઠ, સામાન્ય માનવ માટે આદર્શરૂપ એવા મહા-

પુરૂષો થઈ ગયા છે, તેઓની આ મહત્તાનું દર્શન બચપણમાં જ-
 વ્યાં માનસિક કે બૌદ્ધિક પરીક્ષા હોય તેવા વર્તનમાં-જણાઈ
 આવે છે. તેઓ મામાન્ય બાલક કરતાં પ્રથમથી જ કંઈ
 વિશેષ શક્તિ ધરાવતા હોય છે-તેમનું વર્તન પણ કંઈ
 ઓર જ પ્રકારનું હોય છે. તેમના આ વર્તનની રમણીયતા,
 સુમનોહરતા તથા તત્વબોધકતા બ્યારે તેઓ મોટા થાય છે
 ત્યારે જ ખખર પડે છે. અમાધારણ બુદ્ધિપ્રતિભાવળા પૂ
 શ્રી સ્વામી વિવેકાનંદ બચપણમાં શાળામાં એક ખૂણામાં
 આંખો બંધ કરીને બેસી રહેતા હતા, પણ એકચિત્તથી
 શિક્ષકનો પાક માંગતા હતા. શિક્ષકને આ દ્રશ્ય જોઈને
 એક દિવસ લાગ્યું કે, 'આ તો ધોખા જાણે છે,' તેથી તેમની
 મગવળી રહેલી નેતરને બપોલ કરવા આ બાળ નરવીરને
 પરીક્ષાર્થે એકદગ ગુસ્સે થઈને કહ્યું, 'શું આ તારા બાપનો
 બગીચો છે કે જેમાં જાંઘવા આવ્યો છે ? બોલ મેં શું
 બગાડ્યું ?' શિંચે, તો તરતજ તે દિવસનો નહિ પણ
 તે અકવાલિયામાં અન્ય શિક્ષકોએ શીખવેલા પાઠો પણ
 કટકાટ બોલી બતાવ્યા અને શિક્ષક તો માથું ખંજવાળતા
 ખંજવાળતા તેમના માથું જોઈ જ રહ્યા. આ રીતે શિષ્યની
 પરીક્ષા લેવા જતા શિક્ષક પોતે જ પરીક્ષાઈ ગયા જે
 વગમઈની શાળામાં પૂ. વે. શા. મં. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજી
 અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યાં એક દિવસ નેમને ધેરથી તાજ
 વીઆયેલી ગાયના દૂધની મતાઈ ખાવા કોઈ બેલાવવા આજુ
 હજુ. શિક્ષકે કહ્યું, 'નારે જવાનું નથી.' પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ
 કહ્યું, 'મારે જવું છે અને જઈશ જ.' શિક્ષકે કહ્યું, 'હું ના

કહું છું. છતાં પણ જે જાણે તે જાણી શકે છે તે બેસાડીશ.' બાળકના નિયમ પ્રમાણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી શિક્ષાની પરવા કર્યા વિના છાત્રામાના શિક્ષકને થાપ આપીને પાછંટી બારીએથી કૂદીને દોડી ગયા અને ઘેર જઈ મલાઈને આસ્વાદ લઈ આવ્યા. પાછા નિશાળે આવ્યા ત્યારે શિક્ષકે તેમને પોતાના શબ્દ પ્રમાણે છેલ્લા બેસાડ્યા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી આવ્યા ત્યારે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્ન પૂછતા હતા, અને તે કાળમાં એવો નિયમ હતો કે જે વધુ પ્રશ્નોના જવાબો આપી શકે તે પ્રથમ નંબરે બેસે. શિક્ષક બધાને પ્રશ્નો પૂછતા હતા, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો પણ વારો આવ્યો, શિક્ષકે જાણી નેઈને તેમને અધરા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, છતાં પણ તે બધાના જવાબો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ બરોબર જ આપ્યા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના સદ્ગુણોએ અન્ય કોઈ પણ વિદ્યાર્થી બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપી શક્યો ન હતો તેથી તેઓશ્રીને પ્રથમ નંબર મળ્યો, અને આ રીતે પ્રથમ આવ્યા બાદ તેઓએ મળકમાં શિક્ષકને કહ્યું, 'કેમ હતો ત્યાં આવ્યો ને?' અર્થાત્ આ દ્રષ્ટાંત પરથી આપણને બબર પડ્યો કે બચપણથી જ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી અસાધારણ બુદ્ધિશ્રીતિલાવાન હતા.

આ રીતે મોસાળમાં રહીને મરાઠી ક્ષાંત્ર પાસ કરી હતી; ત્યારબાદ તેઓશ્રી પાછા મૂળ સ્થાને—પિતાશ્રી પાસે—આવી ગયા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી ત્યારે મરાઠી ક્ષાંત્ર પાસ કરીને તેમના પિતાશ્રી શ્રી અણ્ણા પાસે ગયા હતા, ત્યારે ગામના તે જમાનાના કેટલાક લોકોએ શ્રી અણ્ણાને કહ્યું હતું કે, 'હવે આ બાળકને અંગ્રેજી લખવા હાઈસ્કૂલમાં

મોકલો.' શ્રી અણ્ણાનો વિચાર તો પ્રથમથી જ પોતાના કેાઈ પણ એક બાળકને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કરાવવાનો હતો, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને બચપણથી જ સંસ્કૃત ભાષા તરફ રૂચિ હતી-તેઓશ્રી તેમાં રમ લેતા હતા, તેથી તેમના પિતાશ્રીએ વિચાર કર્યો હતો કે, 'આપણે વૈજનાથને સંસ્કૃત ભણાવીશું.' આથી અણ્ણા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને સંસ્કૃત શીખવવા કેાઈ પાઠશાલામાં મોકલવાનો વિચાર કરતા હતા. શ્રી અણ્ણાના મિત્રોને જ્યારે તેમના આ વિચારની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ જેમ આજે આપણે માનીએ છીએ તેવી માન્યતાથી પ્રશ્ન કર્યો, 'શું આ તમારો પુત્ર નિર્બુદ્ધ છે કે જેથી તેને સંસ્કૃત પાઠશાલામાં મોકલવાનો વિચાર કરો છો?' શ્રી અણ્ણાએ કહ્યું, 'નિર્બુદ્ધોનો શાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ થઈ શકતો જ નથી, તેઓ તો શાસ્ત્રોથી દૂર ભાગે છે અને આજીવિકા માટે કર્મકાંડ કે ચોડું સંસ્કૃત સાહિત્ય જાણવા પંથ મહાકાળ્યો વિગેરેનો અભ્યાસ કરે છે. મારા પુત્રને તો મારે શાસ્ત્રોમાં મિંહ એવા ન્યાય અને વ્યાકરણ બન્નેમાં પારંગત કરવો છે, તેથી જ તેને પાઠશાલામાં મોકલવાનો વિચાર કરું છું. મને ખાતરી છે કે તે મારી અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરશે, અને ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનનો યથાશક્તિ હૃદયે પીટાવશે.'

આપણે હમણાં જ જોઈ ગયા કે શ્રી અણ્ણા તેમના મુપુત્ર માટે ચોખ્ખા પાઠશાલાની શોધમાં હતા, તાત્કાલીક તેવી પાઠશાલા ન મળવાથી તેઓશ્રીએ ગામેનામ કરીને ભાગવતની કથા વાંચનાર એક પુરાણીક શ્રી હરિગાસ્ત્રી

પળનીટકરને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને સુખત કયા હતા. આ શ્રી હરિશાસ્ત્રી પળનીટકર ગામે ગામ ફરીને લાગવતની કયા વાંચતા હતા, તથા પુરસદના સમયે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને સંસ્કૃત શીખવતા હતા. સ્વભાવમાં તેઓશ્રી અન્ય દુર્વાસા-ઋષિ હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તેમની સાથે દરેક સ્થળે જતા હતા અને પ્રદ્વચર્ચાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે શિક્ષાદ્વારા જે મળે તેના વડે ઉદરપોષણ કરતા હતા. તેમનો સ્વભાવ માતાપિતા તરફથી તથા મોસાળપક્ષમાંથી મળેલા સંસ્કારોને લીધે પ્રેમાળ, નમ્ર અને વિનયી થયો હતો. અર્જુનની જેમ તેઓશ્રીએ પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી તથા ચંદ્ર જેવા શીતલ સ્વભાવથી ગુરુનું મન આકર્ષી લીધું હતું, તેથી તેઓશ્રી ખાસ ગુરુસ્વભાવનો લોગ ધર્મ પડતા ન હતા, એટલું જ નહિ, ગુરુનો પ્રેમ તેમના ઉપર તેમના પુત્ર કરતાં પણ સવિશેષ થયો હતો. એકાદ વર્ષ આ ગુરુની સાથે તેઓશ્રી રહ્યા હતા, તેમનું જીવન આ પ્રવાસ તથા સહવાસથી તપસ્વીને યોગ્ય એવું સંયમી બની ગયું હતું. બાદ્ય તથા આંતરિક શીતોષ્ણ અને ભૂખતરસના દ્રવ્યો સહન કરી શકતા હતા, માનવી સ્વભાવનો પણ તેમને યોગ્ય અભ્યાસ થયો હતો તેથી તે તેઓશ્રી આજે પણ ગમેતેવી વ્યક્તિ સાથે તેના સ્વભાવાનુકૂલ વર્તન કરીને પ્રિય થઈ પડે છે. પરંતુ આ તો કેવળ શારીરિક વિકાસ કરેલાય, અજ્ઞ કંઈ માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય નથી અને આથી વિશેષ ગુરુ પાસે કંઈ મળે એમ લાગતું ન હોવાથી શ્રી અણ્ણાએ તેમના સુપુત્રના જીવનનો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થ ન જાય એ વિચારથી અન્ય

ચોથા ગુરૂની શોધ કરવા માંડી; કારણ કે કોલમા તો ત્યાં
 ત્યાં અથડાય પણ હીરાની તો શોધ જ કરવી પડે ને ?
 શ્રી અણ્ણા પણ આ ન્યાયાનુસાર આશ્રુખાણુના ગામમાં
 નિવાસ કરતા કોઈ સુચોચ સુશીલ, સુસંસ્કારી અને વિદ્વાન
 પંડિતરત્નની તપાસ કરતા હતા. મતલ પ્રયાસ બાદ તેમને
 નાગાવ ગામમાં શ્રી વામનશાસ્ત્રી ગાડગીત અને શ્રી બાળ-
 શાસ્ત્રી ગાડગીત નામક બંધુદયની જોડી નજરમાં આવી.
 આ બંને તાજા વિદ્વાન પંડિતરત્ન હતા, પરંતુ આગળ
 કહ્યું તે પ્રમાણે 'પ્રાયેગ દિ ईश्वरतः मूर्खाः निर्बन्धा अपि पठिताः'
 નો અચલ મૃદ્ધિ નિયમ તેઓને પણ લાગુ પડતો હતો,
 તેથી આ બંધુદય ખાઠશાસ્ત્રા કાઢવાનો જે વિચાર કરતા હતા
 તે જટ અમલમાં મૂકી શકતા ન હતા. કેટલાક દિવસ વિચાર
 વિનિમય કર્યા બાદ એક દિવસ વાત કરતાં કરતાં મહજ
 શ્રી બાળશાસ્ત્રીએ તેમના કનિષ્ઠ બંધુ શ્રી વામનશાસ્ત્રીને કહ્યું,
 'વામન ! આપણી ખાઠશાસ્ત્રા ખોલવાની જે વાત છે તે હવે નિશ્ચિત
 છે, તમારા મર્વસંભારની જવાબદારી હું લઉં છું, પણ
 આપણે આ વાત બહાર કરવાની નથી, તેમજ કોઈને કહેવા
 પણ જવાનું નથી. જેઓને ખબર પડે તેઓ રૂવેચાએ જે
 પગે ચાલીને આપણે ઘેર આવે તો તેમને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ
 કરાવવાનો છે'—આ રીતે ખાઠશાસ્ત્રા ચલવવાની છે' શ્રી બાળશાસ્ત્રી
 ગાડગીત વામપ્રભુ-વમપત્ત હતા તેથી તેઓશ્રી ભિન્ન
 ભિન્ન રૂથગોએ શાસ્ત્રીય વિષયો પર પ્રવચનો આપીને
 અર્થોપાર્જન કરવામાં મમથ હતા, તેમના નાનાભાઈ શ્રી
 વામનશાસ્ત્રી ગાડગીત અધ્યાપન કલામાં કુશલ હતા,

તેથી તેમને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કરીને તન અને મનદ્વારા તે શક્તિઓના વિકાસાર્થે તથા જન-સમાજના કલ્યાણાર્થે આ મહદ્દુકાર્યના પ્રારંભનો દિવ્ય વિચાર શ્રી બાળશાસ્ત્રી ગાડગીલે કર્યો હતો. હશે કેઈ આવા ઉદાર હૃદયના પ્રેમાળ, નિર્ધન છતાં પણ નિઃસ્વાર્થ ભાવે જાતે કષ્ટ વેઠીને માનસેવા કરનારા સર્વોદયવાંચક અશ્વિનીકુમાર જેવા ભાઈઓ ! આપણા ભારતદેશમાં જે પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ હતી તેમાં કેઈપણ જગાએ પૈઆ લઈને વિદ્યાદાન કરવાનો આચાર ન હતો. આ કેટલી બધી ઉચ્ચ અને આદર્શ વિચારસરણી કહેવાય ! આમ થવાનું કારણ તેઓની એક જ માન્યતા હતી, અને તે એટલે એ કે, 'બધા પ્રકારના જાનોમાં વિદ્યાદાન જેવું કેઈ પણ મહાદાન નથી.'

આજનો વીસમી સદીનો જમાનો જાહેરાતનો જમાનો છે તેથી મરાઠી ભાષાની એક કહેવત પ્રમાણે, 'બોલનારના ખાટાં કરમણં વેચાય અને ન બોલનારની મીઠી દ્રાક્ષ પણ લેવા કેઈ ન જાય'—થઈ રહેલું છે અર્થાત્ 'બોલે તેનાજ જ ખોર વેચાય,' આથી તો બોલનારનાં કરમણં પણ કેઈ વખત દ્રાક્ષના ભાવે વેચાઈ જાય છે. આજે તો વસ્તુસ્થિતિ કરતાં જાહેરાત અને બોલાઈબરથી વસ્તુ કે કેઈપણ વાતની કિંમત વધારી દેવામાં આવે છે, પરંતુ શ્રી વામનશાસ્ત્રીના જમાનો તો આપણને ન્યારો જ લાગશે; કારણકે તેઓએ પાઠશાળા બોલવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ તેનીજાહેરાત, વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધિ, સ્મારક, ફંડ, કે ટ્રસ્ટ વિગેરે આધુનિક ખટપટોથી અલિપ્ત રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો. તેઓશ્રીની આ પ્રથા હતી છતાં

પણ 'કેનદીર્ઘમાગ્રાતું સ્વયં ગચ્છન્તિ વરુણાઃ।' ના સૂત્ર પ્રમાણે વિદ્યારૂપી મધનું આસ્વાદન લેવા છાત્રરૂપ જ્રમરોના જુડે જુડે પાકશાલાની સમીપમાં આવવા લાગ્યા હતા. આ મર્વેને નિવાસ કરવા તથા અભ્યાસ કરવા ગુરૂએ એક જુડું ઘર આપ્યું હતું. શિષ્યો ધ્રુવચર્યાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે ભિક્ષા-જથ્થો નિર્વાહ કરતા હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ પાકશાળા ખુસ્યા બાદ થોડા દિવસોએ ત્યાં આવી ગયા હતા અને અન્ય સમવયસ્ક સહાધ્યાયીઓની સાથે 'Plain living and high thinking' ના આર્થ સિદ્ધાંતપ્રમાણે જીવનના અમૂલ્ય દિવસો પસાર કરતા હતા. અહીં તેમનો અભ્યાસ સુસંબદ્ધતાથી ક્રમશઃ દિનપ્રતિદિન આગળ ચાલતો હતો. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ શરૂઆતથી શાસ્ત્રોમાં ચિંહ જેમને કહી શકાય તેવા ન્યાય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ગુરૂ ખાસે કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; કારણકે ન્યાય અને વ્યાકરણના અભ્યાસથી માનવ તર્કનિષ્ઠ અને વિચારસ્વંત બની શકે છે, તેં પ્રવાહપતિત થતો નથી, તેની મેધાશક્તિ બળૂત થાય છે, તેથી તેને વત્સરાનના કઠિનમાં કઠિન વિષયોમાં પ્રવેશતા વાર લાગતી નથી, વિષયના જાંડણ સુધી પહોંચવાની તેનામાં શક્તિ આવે છે તથા સારાસારનો વિવેક પણ તે ત્વરિત કરી શકે છે, તેથી રૂઢિચુસ્ત બનતો નથી અને 'દો કુદેઃ પતન્તુ સઃ।' ને ઝોગખી શકે છે-અગ્નિ શકે છે, ધર્મશાસ્ત્રના મૂળબૂત સિદ્ધાંતોનો યથાર્થ સમન્વય કરીને તેમનો તુલનાત્મક તથા વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરી શકે છે-જીવનમાં ઉતારી શકે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને અહીં એક શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી નામક સહાધ્યાયી

સાથે ગાઢ મિત્રતા થઈ હતી, અને તે ચિરકાળ ટકી. પણ રહી હતી. આ મૈત્રીનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરીશું.

સત્યવૃત્તિથી આવનારા કાર્યનો હંમેશા ઉલ્લેખ જ થાય છે, તેથી શ્રી વામનશાસ્ત્રી જેવા આદર્શ અને પ્રેમાળ અધ્યાપક અને પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી જેવી જેવા અન્ય સુંદર વિદ્યાપિપાસુ વિદ્યાર્થીઓના સુમેળથી પાઠશાલાએ લોકોના હૃદયમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યાં થઈ રહેલો રાત અને દિવસ શાસ્ત્રાધ્યયનનો પુતિતપોષ આનુષાંગીના વાતાવરણને પવિત્ર કરતો હતો.

શ્રી વામનશાસ્ત્રી ન્યાયપારંગત હતા, પરંતુ તેમની પાસે આવનારા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી જેવી જેવા વિદ્યાર્થીઓને તો ન્યાય અને વ્યાકરણ બન્ને શાસ્ત્રોને અભ્યાસ કરવો હતો, એટલે શ્રી વામનશાસ્ત્રીએ પોતે શિષ્યોને ભણાવવા વ્યાકરણનું અધ્યયન શરૂ કર્યું હતું. આપણને ખબર જ છે કે વ્યાકરણનો અભ્યાસ એ કેઈ સાધારણ નવલકથા વાંચવા જેવો અભ્યાસ નથી, તેમાં પણ ‘પરિભાષેન્દુશેખર’ અને ‘લઘુશબ્દેન્દુશેખર’ જેવા ગ્રંથો ભણાવવામાં તો શુરની પુદ્ધિની પુદ્ધિમાન બાળકો પાસે અભિપરીક્ષા જ થાય છે, જેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રી હોય તેઓને પણ આ ગ્રંથોનું અધ્યાપન કરાવતી વેળાએ ખૂબ જ સાવધાન રહેવું પડે છે, તો મહી જે નતે ન્યાયશાસ્ત્રી હતા-વ્યાકરણનો જેમને કહ્યો પણ આવડતો ન હતો-તે વ્યારે શિષ્યોને આ ગ્રંથોનું અધ્યાપન કરાવે, એટલું જ નહિ, શિષ્યોની પુદ્ધિપ્રતિભાને પોતે જે અભ્યાસ કરાવે તેમાં જ મર્યાદિત ન કરતાં તેમને

તે અંધોમાંથી કોઈપણ ઠેકાણેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછવાની છૂટ આપે-આ શ્રી વામનશાસ્ત્રીની અધ્યાપન પદ્ધતિનો બ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે બુદ્ધિના 'વૈચારિક પ્રવાહો' ત્યાં જ સ્થિર થઈ જાય છે, મનની કલ્પના શક્તિ મંદ પડી જાય છે અને સરસ્વતી માતાની કૃપા ઠેવી હોય તેના તાદશ દ્રષ્ટાંતમય તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા લાગે છે. અર્થાત્ એમ લાગે છે કે શ્રી વામનશાસ્ત્રી પર સરસ્વતી માતાની પૂર્ણકૃપા હતી-ત્યારે હાય હતા. શ્રી વામનશાસ્ત્રી પોતે ન્યાયપારંગત હતા એટલે શિષ્યોને વ્યાકરણનું અધ્યાપન કરાવવા દરરોજ રાત્રે બે વાગ્યા સુધી બીજે દિવસે શિષ્યોને જે પાઠ આપવાનો હોય તેનું અધ્યયન કરતા હતા. આ ન્યાય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રો શું છે, તેની કલ્પના પણ જેઓને નહિ હોય તેઓને 'આ બધું અમસ્તુત પ્રશંસા જેવું' લાગશે-ભાષા લાલિત્ય માટે કેવળ શબ્દ રમત લાગશે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી ખરેખર વિદ્યાભ્યાસના ક્ષાત્રમાં ભ્રમ્યશાળી જ કહેવાય; કારણ કે તેમને આવા અદ્વિતીય ગુરૂ પાસે અધ્યયન કરવાનો સુયોગ આપકયો હતો. શ્રી વામન શાસ્ત્રી સિવાય બે કોઈ અન્ય સામાન્ય વ્યક્તિ હોય તો પોતે જેનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેનું અધ્યાપન કરાવવાનું આહ્વાન કદિ ખેટ નહિ. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનની આ એ! અનુપમ ઘટના કહેવાય; કારણ કે દેટસીકવાર માનવ પામે બુદ્ધિ તો હોય છે, પણ તેનો વિકાસ કરનાર યોગ્ય ગુરૂ ન મળી આવવાને કારણે બર્થ જાય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું વ્યાકરણ તરફ અનિરૂચિવાળું જે બુદ્ધિરૂપી અવિકસિત કમળ હતું તેનો વિકાસ કરનારી જે આદર્શ વ્યક્તિ તેમને મળી તે

માટે તેઓશ્રી હજી પણ કેટલીકવાર કહે છે કે, 'તે સર્વે પ્રભુકૃપાનું પરિણામ છે.' આવા પારસમણિ જેવા ગુરૂ હતા તેથી તો પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીનું વિદ્યાર્થીજીવનરૂપી પુષ્પ ઉત્તમ રીતે વિકાસ પામ્યું હતું, અને તેમની પુદ્ધિ પણ સુવર્ણ જેવી શુદ્ધ થઈ હતી.

શ્રી વામનશાસ્ત્રીના સંસારમાં પણ લક્ષ્મીનો કોપ દેખાતો હતો. વિદ્યાવ્યસની હતા તથા સાત્ત્વિક હતા તેથી જીવનમાં ગાંભીર્ય હતું, અને સમાધાની વૃત્તિ હોવાથી સંતોષ આવ્યો હતો. આ સાત્ત્વિક ગાંભીર્ય અને સંતોષી વૃત્તિને લીધે તેઓ શ્રી કંગાળ હતા પણ દીન નહતા, ઘરમાં અન્ન પવિત્ર કરવા જેટલું પણ ધી કેટલીકવાર ન રહેતું ત્યારે તેઓશ્રી વિનમ્રતામાં સહજ કહેતા કે, 'અરે ! આઘણું અન્ન તો પવિત્ર જ હોય, તેને કંઈ શુદ્ધિની જરૂર હોય ? માટે ધી નાંખીને કોણ અપવિત્ર કરે ?' પ્રેમળવાતાવરણરૂપી વેલનો વિકાસ ગરીબાઈમાં જેટલો થાય છે, તેટલો શ્રીમંતાઈમાં થતો નથી; કારણ કે શ્રીમંતાઈમાં તો વેલને વિકાસ પામતાં પહેલાં જ ભક્તિ અને સંપત્તિની કામનાઓરૂપી કીડાઓ ફેરી ખાય છે અને જર્જરિત બનાવી દે છે. વળી તેને સંસ્કારરૂપી જલનું સિંચન પણ થતું ન હોવાથી તે જલદી ખવાઈ જવાનો સંભવ હોય છે. જેની વરમાળા કોઈ ન સ્વીકારે એવી દારિદ્ર્ય કન્યકાની વરમાળા શ્રી વામનશાસ્ત્રીએ સ્વીકારી હતી, તેથી જ તેમને વિદ્યાર્થીઓ પર પુત્ર જેવો પ્રેમ હતો—તેમની પુદ્ધિમાં પુત્ર અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે શેઠ જ ન હતો. 'વંદિતાઃ મમરશિનઃ' નું સૂત્ર તેમણે ધરાબર જીવનમાં ઉતાર્યું હતું.

પાકશાળા ખૂંટ્યા પછી શ્રી શાસ્ત્રીજી ધોંડ દિવને ત્યાં આવ્યા હતા, તે તો આપણે આગળ જોઈ જ ગયા છીએ. 'પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી બ્યારે વિદ્યાર્થી હતા' ત્યારે તે કાળની સોંધવારીની કચ્છનાં પણ આવવી આજના નવયુવાનો માટે અશક્ય છે. તે કાળમાં જે ત્રણ રૂપિયામાં 'તો મર્વ-સાધારણ માણસ નિરાંતે એક મામનો લોજનપ્રબંધ કરી શકતે હતો' આજે તો શહેરમાં તેટલા રૂપિયા એક જ દિવસન લોજન માટે જોઈએ છીએ. ખર્ચાઓ પણ આજના કાળમાં તેટલા જ વધ્યા છે. નાગાવ ગયા પછી પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી શ્રી નારાયણરાવ મહાજન નામના એક મદ્યહમ્ય પ્રાણીને ત્યાં માસિક ત્રણ રૂપિયા આપીને લોજન કરતા હતા. આ શ્રી નારાયણરાવ મહાજન બ્યવહારે મદ્યહમ્ય હતાં, તેથી તેમણે ત્રણ માસ પછી પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને કહ્યું, 'હવે ગામમાં તારી ધણાખરા લોકો સાથે બોળાખાણ થઈ છે, માટે તને તારી લોજનવ્યવસ્થા કરવામાં કંઈ ખાસ હરકત નહિ પડે.' આ રીતે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીને લોજનવ્યવસ્થાના પ્રબંધની ચિંતામાં શ્રી નારાયણરાવ મહાજને મૂકી દીધા. તપ્તમ કરતાં પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને ખગર પડી કે તે ગામમાં ચાર પાંચ વિદ્યાર્થીઓ એક જગાએ દાંધે બનાવીને જમી છે, માટે તેમની માથે રહેવાની વ્યવસ્થા થયે તો સારું. તેમણે પેતાનો વિચાર તે બાગડોને જણાવ્યો અને કહ્યું, 'હું જ તમારી માથે દાંધે લોજન કરીને જમીશ.' પણ બાગડો તે બાગડો. તેઓ દેવજ પેતાની ટુકડીમાં નવાને એકદમ આવવા દે છે, તેથી તેમણે કહ્યું, 'અમારે તારી માથે બનશે નહિ.' આ વાતની ખબર થી

બાળશાસ્ત્રીને પડી એટલે તેમણે એક યુક્તિ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રી-
 છુને 'બતાવી અને કહ્યું કે, 'જે ત્રણ દિવસ ગામમાં ફરીને
 તું ભિક્ષા લાવ' એટલે પોતામેળેજ તેઓને સાર્વિક લાવ
 જાગશે અને પરિણામે તેઓને લાગશે કે આપણે ના કહીએ
 છીએ તેથી આ આપણા સહાધ્યાયી મહેનત કરવા તૈયાર છે
 છતાં પણ તેને ગામમાં ભટકીને ભિક્ષા લાવવી પડે છે, અને
 અભ્યાસનો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થ ગુમાવવો પડે છે, માટે તેને
 આપણી સાથે રાખવો જોઈએ.' પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ શ્રી બાળ-
 શાસ્ત્રીની સૂચના અનુસાર જે ત્રણ દિવસ કુપુ, એટલે પેલા
 વિદ્યાર્થીઓ પર શ્રી બાળશાસ્ત્રીએ કહ્યું હતું તેવી જ અસર
 થઈ, પરિણામે તેઓ જાતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પોતાની સાથે
 રહેવા બોલાવવા આવ્યા.

બાળપણ રમ્ય હોય છે, પ્રત્યેક કવિ કે લેખક તેના મુક્ત-
 કંઠે વખાણ કરે છે. બાળપણમાં પણ વિદ્યાર્થી જીવનનો
 આનંદ કોઈ અદ્ભુત હોય છે. Student period is the
 golden period of life કહેવાય છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં પણ
 પ્રાચીન પદ્ધતિથી મળતા પાઠશાળાના અધ્યયનમાં જ બાલ-
 વિદ્યાર્થીઓની મરતી, રમત ગમત કે તોફાનનો અનુભવ
 થઈ શકે છે; કારણ કે પાઠશાળામાં ગુરુકુલનિવાસ
 (Residential) જીવનની દૃષ્ટા બાળકોને મળે છે. ભારતની
 આ પ્રાચીન ગુરુકુલનિવાસ પદ્ધતિએ પ્રત્યેક પાઠ્યપોતું
 આંકર્ષણ કર્યું છે, તેઓ આના ભિન્નભિન્ન ફાયદાઓનો અભ્યાસ
 કર્યા બાદ આજે હવે કહે છે કે, 'આ જ એક આદર્શ
 કેળવણીની પ્રથા છે.' ગુરુકુલમાં પ્રથાંસા થઈ એટલે તેમનું જ

ઉચિત ખાવાને ટેવાયેલા આજના આપણા હિંદના પણ કેટલાક પરબનું પાણી પીનારા બુદ્ધિમાનો તેના વખાણ કરવા લાગ્યા છે. ભારતવર્ષમાં શુરૂકુળનિવાસ પદ્ધતિ ઘણાજ પ્રાચીન અમયથી ચાલતી આવેલી છે, આજે તેજ પદ્ધતિના દર્શન આપણને ભિન્નભિન્ન પાઠશાલાઓમાં જરા વિકૃતરૂપે થાય છે, કારણ કે આજે ઘણી ખરી પાઠશાલાઓ નામની જ છે, તેમાંના શુરૂ પણ આર્થિક લોભમાં પડી ગયેલા જેવા મળે છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓ કેવા હોય તે કહેવાની જરૂર નથી આધુનિક શાળા શિક્ષણની પ્રથામાં તો જેમ એકાદ વૃક્ષ પર પાંચ દશ કાગડાઓ આવીને ઘોડીવાર એમે અને પાછા ઉડી જાય, તે પ્રમાણે શાળાના એકાદ વર્ગમાં અગિયાર વાગે બાળકો ભેગા થાય છે, અને પાછા પાંચ વાગે પોતાના ભિન્નભિન્ન સ્થળોએ પ્રયાણ કરે છે. પરિણામે વિદ્યાર્થી-જીવન શું છે? તેની જરા પણ કલ્પના તેઓના મનમાં આવતી નથી.

શુરૂકુળ નિવાસ પદ્ધતિમાં તો બધા વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે સમયમુક્ત હોય છે, ભિન્નભિન્ન સ્થળોએથી આવેલા હોવાથી પ્રત્યેકમાં સ્વભાવ વૈશિષ્ટ્ય પણ હોય છે. 'વિદિ વિદે મતિર્મિત્રા'. આ ન્યાય પ્રમાણે કોઈ બીકણ હોય છે તો કોઈ મરકરો હોય છે, કોઈ ચાલાક હોય છે તો કોઈ વિનોદી હોય છે, તેથી તપોવન વિભિન્ન પ્રકૃતિવાળા માનવોના સ્વભાવનું એક પ્રદર્શન જ બની જાય છે. ખ્રિસ્તીય રાજ્યની કાયદાથી વર્તન કરવાની સૂચોટ અસર આ બાળકોમાં ભેવા મળે છે, તેથી તો કોઈ વિદ્યાર્થી બૂલેચૂકે પણ

ખીજાનું કામ કરતો નથી; હું, પણ, જો ઝલકવાનો સમય આવશે તો ખધા એકત્ર થઈ, જશે, અને... ખીજા વિદ્યાર્થીને કાયદાથી પકડશે, અને ન્યાય-આપશે તથા શિક્ષા કરવાના પ્રસંગમાં જરોપણ કંયા નહિ રાખે. પરિણામે ગુન્હેગાર વિદ્યાર્થીને જનમતને શરણે જઈ શિક્ષા ભોગવવા સિવાય અન્ય ઉપાય હોતો નથી. આથી સ્વભાવવૈચિત્ર્ય હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાના લેહ ભૂદીને આવા પ્રસંગોમાં એકત્ર થઈ જાય છે.

આ તો સુરકુળનિવાસ પદ્ધતિની સ્થૂલ વાત થઈ તેના ખીજા કાયદાઓ પણ અમૂલ્ય છે; કારણ કે ત્યાં રહેવાથી કેટલાક વિદ્યાર્થીની કુટેવો પણ નાખૂદ થાય છે. દા. ત. જો કોઈ વિદ્યાર્થી ખીકણ હોય તો ખધા તેની ખીક દૂર કરવા ચત્ન કરે છે, કોઈ ખોટાગોલો હોય તો તેને ઝસલથી થતા ગેર-કાયદાઓ સમજાવીને તેની તે કુટેવ દૂર કરે છે, કોઈ ચોરી કરતો હોય તો તેને પણ તેવી-જ રીતે સમજાવે છે. વળી આ કાળમાં જે જે વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન હોય છે-મૈત્રી હોય છે-તે સ્થાથી રૂપમાં જીવનપર્યાંત ભેવા મળે છે. ખોટા થયા બાદ ન્યાયે પ્રત્યેક પોતાના સંસારમાં પડે ભાડે જો કોઈકવાર મળવાનો અચાનક પ્રસંગ આવે, તો પરસ્પર કૃપ્યસુદામાની જેમ સંગા ભાઈ કરતાં પણ અધિક પ્રેમથી લેટે છે અને બાળપણની સુરંગુહની વાતો પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં લાવીને કરવામાં મસ્ત થઈ જાય છે. આ બાળસ્મૃતિ અરેખર અદ્વિ-તીય જ હોય છે; તે વખતે બાળકને ભાવિ આયુષ્યની ચિંતા હોતી નથી, વર્તમાનની તે પરવા કરતો હોતો નથી, તો

પછી ભૂતકાળ તો ક્યાંથી ચાલ જ કરે? ધાંચીની ઘણીના
બગેદની જેમ સંસારની જવાબદારીઓના ભારથી તેનું મસ્તક
ઢળાઈ ગયેલું ન હોવાથી તે મદમસ્ત હાથીની જેમ ફરે છે,
તેના આ આચારમાં નિષ્ણાપ હિંદામખતું જોવા મળે છે ઉત્તર
રામચરિત'માં શ્રી રામચંદ્ર પ્રભુ પવ્વ 'તિ હિ નો-દિશ્યાં જ્ઞતાઃ'
કહીને વિદ્યાર્થીજીવનના સુમધુર સ્વપ્નોનું વર્ણન કરે છે. આપણા
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પવ્વ તેમના વિદ્યાર્થીજીવનના કેટલાક
પ્રસંગો કહેતા કહેતા ખૂબ જ મસ્ત થઈ બંધ છે, કેટલીક
વાર તો તેના તે જ પ્રસંગોનું વર્ણન ફરી ફરીને તેઓશ્રી
કરે છે છતાં પણ શ્રોતાને કહિ તે આંસજતા કંટાળો આવતો
નથી. આ પ્રત્યક્ષ અનુભવની વાત છે તેમનું-સતત સાન્નિધ્ય
સેવનારા અમારા સહુલેખક શ્રી પાંચે આ. અનુભવ માટે
અદ્ભુતો દૂધા છે. તેમના વિદ્યાર્થીજીવનના એક ખાસ
પ્રસંગનું વર્ણન આપણે, જોઈએ.

શ્રી વામનશાસ્ત્રીને શ્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રી નામક એક નાના
બાઈ હતા. તે ખેતી કરતા હતા. તેમની ખેતીને તેમના
પાટોશીએ વાવેત બે ત્રણ નાજિયેરના ઝાડથી દર ત્રણે ખૂબ
લુકશાન થતું હતું. આ વૃક્ષોને લીધે વિનાંકારણ ખેતરમાં ખૂબ
કચરો થતો હતો તેથી પાક ઓછો આવતો હતો, આ બધા
પરિણામો શ્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રી લેણુતા હતા તેથી તેમણે આ
સદ્ગૃહસ્થને તે ઝાડો વાવતા પહેલાં જ ના ફરી છત્રી, પણ
તેણે માન્યું ન હતું. એક દિવસ જાત પાતમાં શ્રી કૃષ્ણ-
શાસ્ત્રીએ વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું, 'આ નારિયેળના ઝાડો આપણને
ખૂબ લુકશાન કરે છે, માટે તે દૂર થાય તો દેવું આરંભ'!

છોકરાં તે છોકરાં ! તેમણે તો નક્કી કર્યું કે, 'ગુરના' ભાઈને ગમતું નથી. તે આપણે ન જ જોઈએ; કારણ કે 'ગુરના' ભાઈને તકલીફ એટલે ગુરને જ તકલીફ પડેવાય. તો ખીણ શું ગુરના ભાઈને તકલીફ આપવી વિસ્તુ આપણે દૂર ને કરી શકીએ ? આથી તો બાલકોને વાનરસેનાની ઉપમા આપવામાં આવે છે. શ્રી કૃષ્ણશાસ્ત્રીની આ વાત સંભળીને પૂજારી શાસ્ત્રી અને તેગના લગોટિયા ભાઈબંધ શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી કે જેઓ દુર્ગાજીવન કંઠમાં રેનેહી હતા, ભિન્ન શરીરી હતા, પણ હૃદય એક જ હતું—દ્વયં દ્વિતીયમ. તેઓ પરસ્પરના વર્તન પર ધાઢ વિશ્વાસયુક્ત હતા, તેથી તેઓ એકલાથી ખરાબ વાત થઈ નહ. તો ખીજાએ તેનું સમર્થન ન કર્યું હોય એવું બને જ નહિ; તેઓએ ખીજા એક જે વિદ્યાર્થીઓ સાથે તે જ રાતે જઈને તે બાદે કાપી નાંખ્યા અને પાછો હતા ત્યાં આવીને સુપથૂપ સૂઈ ગયા. શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી જેવા બુદ્ધિમાન હતા તેવા દીખળીખોર પણ હતા, તેથી તેઓ કૃષ્ણસુદામાની જોડી આવું પરાક્રમ કરી શકી હતા. તેઓથીની શારીરિક આકૃતિ આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:— ટીંગણું શરીર, માંસલ મ્નાયુઓ, પ્રસન્ન ગોળું મુખાકૃતિ અને ઘઉંવર્ણી ચામડી.

ખીજા દિવસે તો આ નાગિયેર તોડવાની વાત ગામમાં વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ. કોણે તે કાપી નાંખ્યા છે તેની તપાસ ચાલુ થઈ, જેણે કે કોઈ મહાબચાવક હિંમતુ કામ ન થયું હોય તેમ લોકો પણ એકલા થવા લાગ્યા. કેટલાંકોએ વાડીના માલિક પાસે શોક પ્રદર્શિત કરી સહાનુભૂતિ જતાવી; કેટલાક

આમાં ગોગના ગણપતિની જેમ ખીમચો જે કહે તેમાં ડાકું હતાવીને અનુમોદન આપવા લાગ્યા, જેમનું ડહાપણ ઉલરાઈ જતું હતું તેવા કેટલાક ગણચોએ, પોલીસ ચોરી, પર જઈ રૂપિયાદ નોંધાવવાની સલાહ આપી. પણ છેવટે કંઈ ન વળ્યું એટલે - અરણ્યમાં 'રૂદન કરનાર' જેમ આપો આપ ગાંત થઈ, જાય છે તેમ બધા વિખેરાઈ ગયા, અને પોતાને ઘેર ગયા એટલે વાતની વિસ્મૃતિ થઈ; પરંતુ આ ઓઠને ભૂગમાંથી ઉખેડી નાંખવામાં આવ્યા ન હતા, તેથી આજે પણ તેઓ ગર્વોત્તમ મસ્તકથી પોતાની યગગાથા સૂણાવતા ઊભા છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી બ્યારે પણ આ જગાએ, જાય છે અથવા તે આ પ્રમંગ તેમની સ્મૃતિમાં આવે છે, ત્યારે હજી પણ તે વાત તેમના મુખ ઉપર મંદ હાસ્યની છાયા પ્રસરાવ્યા વિના રહેતી નથી.

'વિદ્યાર્થી' જીવનના દુરુણો તેષોવનમાં 'કેવી રીતે દૂર કરવામાં આવે છે તે આપણે એક ખીમ તેમના જીવનના પ્રમંગ દ્વારા જોઈએ. થોડા વર્ષો પાદ પાઠશાલામાં શ્રી ઠાંકણે નામનો એક નવો વિદ્યાર્થી આવ્યો હતો, તેણે એક દિવસ 'તક સાધીને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના ત્રણ રૂપિયા ચોરી લીધા હતા. ત્રણ રૂપિયા તે જમાનામાં કંઈ નાનીમૂની રકમ ન કહેવાય માટે રૂપિયા ગયા પછી ખૂબ તપાસ કરી, પણ ડોઢ કપૂર ન કરે. બધાને આ નવા વિદ્યાર્થી પર દૃઢ શક, હતો. એક દિવસ બધા તેને ફરવાને બહાને બહાર વાડીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં ચચેચ મેથીપાક આપ્યો, એટલે તેણે તરત વાત કપૂર કરી અને રૂપિયા આપી દીધા. શુરૂજીને આ વાતની ખેંચર

પંડી એટલે તેને , બીજેજ , દિવસે , પાઠશાલામાંથી અર્ધચંદ્ર
મળ્યો—કાઢી મૂકવામાં આવ્યો—તે શું ? કહેવાની જરૂર છે ? આ
વૃત્તાંત થઈ ગયા પછી , વીસ કે , બાવીસ વર્ષે બ્યારે , પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજી સંસારી થયા , બાદ કેળાશી જ્યાં , માટે હરેશ્વર
ખંદેર ઉપર ઉતર્યા હતા અને , ત્યાં એક હોટેલમાં સાથે
લાવેલી ફરાજનો નાસ્તો કરવા ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના માલિક
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને , જોઈને ખીચું હસ્યા હતા . પૂ. શ્રી શાસ્ત્રી-
જીએ હસવાનું કારણ પૂછતાં તે અહસ્યે કહ્યું હતું , ' થોડા વર્ષો
પર તમારા પૈસા તફાવવા બદલ મેંથીપાક આઈને ' પાઠ-
શાલામાંથી અર્ધચંદ્ર મેળવનાર અક્ષિત તે . હું જ—આમ
પોતાની ઓળખાણ આપી તથા વિશેષમાં કહ્યું , ' તે ' મારું
પહેલું અને છેલ્લું સાહસ હતું , ત્યારથી તે આજ પર્યં .
અહીં આવીને આ હોટેલ પર જીવન ચલાવું છું

' પાઠશાલાના બાળકોના આરિચ્ચ માટે ગુરૂનો કેવો વિશ્વાસ
હોય છે - તે માટે એક ત્રીજું દૃષ્ટાંત લઈએ . આ પણુ પૂ.
શ્રી . શાસ્ત્રીજીના જ જીવનનું છે . પાઠશાલામાં પરસ્પરના
સહકાર અને શુભેચ્છાઓથી પ્રેમમય અને આનંદમય
વાતાવરણ વ્યાપતું હતું , તેવામાં પરસ્પરમાં અવિશ્વાસનાં
' વાતાવરણનું , વિંચળીજી રાખવાની અભિલાષિણી પાડોશીની એક
' પુદ્ગલ બાઈની છોકરીએ શ્રી વામનશાસ્ત્રી પાસે ફરિયાદ કરી
કે , ' પૂ. શ્રી . શાસ્ત્રીજી તેમના દરરોજના નિયમ પ્રમાણે
શૌચવિધિએ જઈ આવીને લોટો ઘસીને ધોયા પછી ફૂવામાં
ફૂદડી મારીને નાહવા પડે છે ત્યારે કંઈ ને કંઈ ખોડ કાઢીને
' મારી મરફરી કરે છે . ' ગુરૂજીએ જવાબ આપ્યો , ' મને પૂર્ણ

ખાત્રી છે કે મારો શિષ્ય અને તે પણ વૈજનાથ આવું કરે તે બંને જ નહીં, ગામમાં જઈને પણ તમે ગમે તેને વૈજનાથ માટે પૂછશો એટલે મારા શબ્દની ખાત્રી થશે. અર્થાત્-તેઓ તરત જ વંધ્યાપુત્ર જેવી તમારી વાત ગણી કાઢશે અને હમશે. અપારે 'ગુરુજીએ આ જવાબ આપ્યો ત્યારે તે, છેકરીનો ભાઈ કે જે તે વખતે સાથે હતો તેણે કહ્યું, 'જે તમે આ માગ બહેનની ફરિયાદ મક્કળીને યોગ્ય પગલાં નહિ લે' તો હું, તે તમાગ વૈજનાથને જોઈ લઈશ' ગુરુજીએ કહ્યું, 'જે જોઈ લેજે. હું જોઈ છું કે માગ વૈજનાથના, શરીરને હાથ લગાડવાની કોની તાકાત છે? કોણ તેના વાળ વાંકો કરી શકે તેમ છે?' ગુરુનો ગિધ્યના આચરણ પ્રતિ આવો દંઢ આત્મવિશ્વાસ જોઈને તે વ્યક્તિએ ફરીવાર કદિ પણ તે પ્રકરણ ઉઘાડ્યું નહિ.

શ્રી વામનશાસ્ત્રીની શુદ્ધિમત્તા તો સીધી હતી જ, પરંતુ તેમનું આચરણ પણ તેવું જ આદર્શમય હતું. આથી ગુરુજીના જ્ઞાન અને વિકૃત્તા માટે શિષ્યોનો 'ગુરુપ્રતિ જોટલો આદર હતો તેટલો જ તેમના આદર્શ આચરણ માટે પણ હતો. આથી તો શ્રી વામનશાસ્ત્રી વિદ્યાદાનની સાથે સાથે આચરણની દીક્ષા પણ વગર બોલે કેવળ પોતાના જીવનની મહેલીકચ્છીદારા આપતા હતા. શ્રી વામનશાસ્ત્રીમાં બ્રાહ્મણ્યત્વ અને સ્વકર્મયોગ્યલુતા જે દેખાતી હતી તેના પણ બહુવંચ માન શક્યતઃ બીજો વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં ડેખાતો હતા, અને આ વાતની પ્રત્યક્ષતા આપણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનપ્રતિ મહેજ દષ્ટિ નાંખીએ તો દેખાઈ આવશે; કારણ કે

આ સંસ્કારોને લીધે આદર્શ આવરણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના
હૃદયને ગુરુમંત્ર બન્યું છે.

આગળ આપણે શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી વિષે જે શબ્દો લખ-
વાનો જે વિચાર કર્યો હતો તે હવે આચારમાં મૂકીએ. શ્રી
વિનાયકશાસ્ત્રી પર પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો તેમના અન્ય સર્વે મિત્રો
કરતાં અતુલ પ્રેમ હતો. એકત્ર અભ્યાસ કરતી વેળાએ,
પાસે પાસે રહેતી વેળાએ, કે અનેકવાર પ્રવાસમાં મળવાને
કારણે કે અશુદ્ધતા પ્રસંગે માનવનો મૈત્રીપ્રવાહ અનેકવાર
અનેક વ્યક્તિઓ સાથે વહે છે, પણ તે ચિરંતન વહેતો
હોતો નથી. આ મૈત્રીપ્રવાહ જેમનો હૃદયપર્યંત જરાપણ
સૂકાયા વિના, વટ વૃક્ષની જેમ પ્રેમની શાખા પ્રશાખાઓ
વધારીને, વૃદ્ધિ પામતો ગયો હોય તેવી વ્યક્તિઓ આંગળીના
ટેરવે ગણી શકાય તેવી જ હોય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી
અને શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીના પણ પરસ્પરનો પ્રેમ આ બીજા
પ્રકારનો હતો. તેથી તો તે શ્રી વિનાયકશાસ્ત્રીના હૃદય
દરમ્યાન વૃદ્ધિ પામતો ગયો એટલું જ નહિ તેમના દેવલોક
પામ્યા બાદ પણ તેમાં જરાપણ ખામી આવી નથી. પ્રેમ
કાંચના જેવો હોય છે, એકવાર તૂટે પછી ફરી સંધાતો
નથી, માટે માનવે હંમેશાં પ્રેમવંતું બાંધતા વિચાર કરવો
જોઈએ.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી પાઠશાળામાં
અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતના તેમના મૈત્રીસંગધનું
વર્ણન શબ્દદ્વારા અશક્ય છે તથાપિ અત્ર યથાશક્તિ સ્વરૂપ
પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. કોઈપણવાર પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પર

કોઈ આપત્તિ આવે, કોઈ પણ પક્ષ-વિરુદ્ધમાં જાય કે કોઈની સાથે તેમને બેઝલુ' પડે અને બ્યારે મદદની અપેક્ષા હોય ત્યારે દુર્યોધનની 'મદદે જેમ કહ્યું' જતા હતા તેમ શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી તરતજ દોડતા આવતા હતા, એવો કોઈ પણ પ્રસંગ ભાગ્યેજ બન્યો હોય કે બ્યાં પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીની જરૂર પડી હોય અને ત્યાં તેઓશ્રી ન ગયા હોય. શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી જેમ યુદ્ધિમાન હતા તેમ મશકરા પણ હતા તે આપણે આગળ કહી ગયા છીએ, તેનું એક દષ્ટાંત અહીં લેઈએ. એક વખત પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી કૂવા પામે બીજા છોકરાઓ સાથે રમત કરતા બિલા હતા, તે વખતે તેમના હાથમાં લોટો હતો. અચાનક રમત કરતા કરતા લોટો કૂવામાં પડી ગયો. બધાએ કહ્યું, 'હવે ગુરૂજી' ગુસ્સે થશે, આજે તારો વારો ઠીક આવ્યો છે.' તપોવનનાં છોકરા એટલે કેવા હોય તે 'તો આપણે આગળ લેઈ ગયા છીએ એટલે બીજા બધામાંથી કોઈ કૂવામાં ઉતરીને લોટો લાવવા તૈયાર ન થયું, શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી આ વખતે દૂર બિલા હતા- પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને ખબર ન હતી, -અને આ ટીખળા લેતા હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તે વખતે અન્ય ત્યાં બિલેલાઓને સંબોધીને બોલ્યા, 'જે આ વખતે મારો વિનાયક હોત તો તે જરૂર જાત.' પેલાઓએ જવાબ આપ્યો, 'જેવો તારો વિનાયક ! જે તે તારો ખરો દોસ્ત હોય 'તો તને એકલો કેમ જવા દે, અને આવે વખતે હજાર કેમ ન થાય ? શું તે વિચાર કરી શકતો નથી કે આજે કૂવા પર કેમ મોડું થયું હશે ?'

શ્રી વિનાયકશાસ્ત્રી આ સાંભળીને સમજી ગયા કે જે હવે નહિ જઈએ તો મિત્ર વધુ ગલસાઈ જશે માટે એકદમ ત્યાં દોડી આવ્યા અને લોટો કાઢી આપ્યો.

શાળામાંથી અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી શ્રી વિનાયકશાસ્ત્રી પુરાણ વાંચવાનો વ્યવસાય કરતા હતા, તેથી લક્ષ્મીની કૃપા તેમના પર સારી હતી, પણ દુર્ભાગ્યે વિદ્યાન પનાડયો ન હોય જીવી. ન્યાયાનુસાર તેઓથી અપાયુધી થયા હતા. તેમના અવસાનના સમાચાર પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના હૃદય ઉપર સગા લાઈના અવસાનથી જે આઘાત લાગે તેવો સખત આઘાત પહોંચાડ્યો હતો, પરિણામે તેઓથીને કેટલાક દિવસ તો અત્યંત પણ લાવતું ન હતું, કેવળ શરીરચાત્ર ચલાવવા લોજન લેતા હતા; કાર્યમાં પણ મન લાગતું ન હતું, રાત્રે ઊંઘમાં પણ તેમને શ્રી વિનાયકશાસ્ત્રીના સ્વપ્નો આવતા હતા અને એમ લાગતું હતું કે, 'તે હજી જીવંત છે,' કેટલીકવાર ઊંઘમાં પણ તેમનું નામ લઈ જતા-આ રીતે તેમના મુખ ઉપર કદિ ન હવાયેલી એવી ઘેરી ઉદાસીનતાની છાયા કેટલાય દિવસો સુધી રહી. હતી પરિણામે કોઈની સાથે તેઓ ખાસ બોલતા પણ ન હતા.

આ શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીને પરિવાર મુખ સારું હતું. તેમના એક ભાઈએ તેમના અવસાન બાદ થોડી કોટુમ્બિક જ્વાળદારી લીધી હતી, પરંતુ તેમનો જે મોટો પુત્ર પુરુષોત્તમ હતો તેને અભ્યાસ કરાવવા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને ઝોંપ્યો હતો. પૂ. શાસ્ત્રીજીને તો જે પુત્રો હતા તેમાં આ ત્રીજો આવ્યો.

એમ લાગ્યું હતું, શુકની જેમ તેમને પણ કદિ એમ નથી લાગ્યું કે, ‘આ પુરુષોત્તમ કોણ બુદ્ધ છે,’ એટલું જ નહિ તેઓશ્રી પુરુષોત્તમને પોતાના પુત્રોથી પણ અવાયો ગણતા હતા અને તેની દેખરેખ નખતા હતા તેઓશ્રી જે વસ્તુ પુત્રને અપાવતા તે વસ્તુ શ્રી પુરુષોત્તમને પણ અપાવતા, કદિ એવું બન્યું નથી કે તેમના પુત્રને જે વસ્તુ અપાવી હોય તે આ શ્રી પુરુષોત્તમને ન અપાવી હોય કેવળ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીનું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધરના બધાનું વર્તન આ શ્રી પુરુષોત્તમ પ્રતિ આત્મીયતાવાળું હતું શ્રી પુરુષોત્તમને પણ કદિ એમ લાગ્યું નથી કે, ‘હું કોઈ બીજાને ઘેર રહ્યો છું’ બીજાના છોકરા સાથે આવું વર્તન બહુ જ એ છા મહાભાગો કરી શકે છે, તથા બહુ જ એ છા મહાભાગો આવું વર્તન બીજાના હાથે પામે છે, પરંતુ દેવમન્યતઃ વિચિન્તયત્ નિયમાનુમાર આવી વર્તણૂકનો સપૂર્ણ કાયદો ઉઠાવવાનું શ્રી પુરુષોત્તમના ભાગ્યમા નહિ હોય, તેથી તે એક દિવસ ડોહને પણ પોતાનો વિચાર જણાવ્યા વિના બીજી જગ્યાએ અભ્યાસ કરવા જતો ગયો અને પરસ્પરના વિરહનું કાગળ બન્યો આજે પણ તે શ્રી પુરુષોત્તમ છે, પરંતુ તેના મનમાં હજી પણ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી કે તેમના કુટુંબીઓ પ્રતિ કડુતા કે અનાદર નિર્માણ થયો નથી.

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી શ્રી વ્રમનશાસ્ત્રીની પાકશાળાની શરૂઆત બાદ થોડા દિવસોએ ત્યાં ગયા હતા પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી જ્યારે ગયા હતા ત્યારે સમ્પૂર્ણ ભાષાના અવેગ માટેનો પ્રાથમિક અભ્યાસ

પૂરે થયો હતો અને કૌમુદીની શરૂઆત થઈ હતી. શરૂઆતમાં તો તે જરા કઠણ લાગી પણ પાછળથી તો ‘ન સલ ધીમતાં કલિદવિષયો નામ ।’ ના સિદ્ધાંતાનુસાર તેઓનો તેમાં પ્રવેશ થયો એટલું જ નહિ, બીજા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં પણ તેઓથી સવિશેષ યુદ્ધિમાન થયા હતા-તેમનો યુદ્ધિમકાંક્ષ અમકારા મારવા લાગ્યો હતો. પછી તો મુર્ખ વ્યાકરણ સ્મૃતમ્ ના સૂત્ર પ્રમાણે વ્યાકરણને ઝરોઝર એક વાણીનું અલંકાર બનાવ્યું હતું, અને વ્યાકરણરૂપી સુરંગ વડે બીજા શાસ્ત્રોના ખડક એક પછી એક ફેંકવા માંડ્યા હતા. તેમનો વ્યાકરણનો અભ્યાસ તો એટલો બધો દૃઢ છે કે આજે તેમને શાળા છોડ્યાને આઠીસ વર્ષ લગભગ થવા આવ્યા હશે છતાં પણ તેઓથી એક નવીન જ વ્યાકરણભ્યાસી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

અંથેજે ગોરી આમલીવાળા હોવાથી તેમના આગમનથી હિંદુસ્તાનમાં જે જે અનિષ્ટ વસ્તુઓ આવ્યાં છે તેમાંનું ‘પ્લેગ’ એક છે. નાગાવની પાઠશાળાના ‘રમણીય નંદન’ વનમાં સરસ્વતીની ઉપાસના કરતા કરતા બાલકો આનંદમસ્ત બનીને જીવન વિતાવતા હતા, અને લિંગ લિંગ કેશ-માંથી આવી રહેલા નવીન બાલકો સાથે આત્મીયતાની ભાવના વિકસાવતા હતા. આ રીતે આનંદ અને ઉત્સાહથી તેમના દિવસો જતા હતા તેવામાં એક દિવસે પરસુખાચ્ચ હિંદુ પેંગ રૂપી ભયંકર રાક્ષસે ધીમે રહીને નાગો વગામમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્લેગ હિંદમાં તે વખતે તદ્દન નવી જ વસ્તુ હતી તેથી તેનો હાહાકાર એટલો બધો થયો હતો

કે શ્રી વામનશાસ્ત્રીને અગતિક થઈને ત્રણ મહિના પાઠશાલ
 બંધ રાખવી પડી હતી, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી
 વિનાયક શાંખી અન્ય વિદ્યાર્થીઓની જેમ આ રજાનો કાળ
 આજ્ઞામાં ખમાર કરીને આયુધ્યનો અમૂલ્ય મમય
 વ્યર્થ સુમારે તેવો ન હતો, તેથી તેઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ તે
 'હવે આ રજાઓમાં શું કરવું' :- એ મહાન્ પ્રશ્ન આવ્યો.
 બન્ને મિત્રોએ પરસ્પર વિચારવિનિમય કર્યો અને નક્કી કર્યું
 કે 'આપણે યાજ્ઞિકોની જેમ ઉત્તમ પ્રકારે વેદની મંત્રસહિતા
 સુખપાઠ કરીએ.' શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીનું ઘર પેણ તાલુકોમાં
 વાંધોશી ગામમાં હતું, ત્યાં શ્રી વિનાયકશાસ્ત્રીના મોટાભાઈ
 વે. મૂ. શ્રી દામોદર ભટ્ટ જોષી રહેતા હતા. તેમની પાને
 જઈને મંત્રસહિતા શીખવાનો તેઓ બન્નેએ વિચાર કર્યો હતો
 વે. મૂ. શ્રી દામોદર ભટ્ટને જ્યારે તેમણે આ વાત કરી
 ત્યારે તેઓશ્રીએ તે હસી કાઢી અને કહ્યું, 'તમે મૂર્ખા છો,
 આનો કંઈ ઉપયોગ નથી, વળી મિત્રોનો ઉપયોગ તમે
 કરવાના નથી માટે તમારે માફ તે ગતાર્થ થયે, તેથી
 હું તમને તે શીખવીશ નહિ. તમારી શાળા ખૂલે ત્યાંથી
 અહીં, રહો, અને મજા કરો, ફરીવાર આટલી મોટી રજા
 મળશે નહિ.' અહીંથી આ રીતે નકાર મળ્યા બાદ તેઓ બન્ને
 વરસઈ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના મામાને ત્યાં ગયા અને
 મામાને પોતાની ઇચ્છા જણાવી. મામાને પણ આ વિચાર
 તે પસંદ ન આવ્યો; પરંતુ જાલકો હતા તેથી તેમની માથે
 વિશેષ વિવાદ ન કર્યો અને એક ઉત્તમ યાજ્ઞિક તથા
 આદર્શ નાગરીક વે. મૂ. શ્રી જાલભટ્ટ જોષી પાને મંત્રસહિતા

શીખવા બન્નેને મૂક્યાં. આ વે. મૂ. શ્રી - બાંલંબંદ્ર જોવી નાચકલાપ્રવીણ, વ્યવહારકુશલ અને નિશ્ચિત જીવનધોરણવાળા હતા. તેમણે મંત્રસંહિતાનો અભ્યાસ કરાવવો શરૂ કર્યો, પણ તે અભ્યાસ પૂરો થતાં પહેલાં તેઓએ 'સાંભળ્યું' કે, 'નાગાંવ ગામમાં પ્લેગનું જોર ઓછું થયું' છે અને હવે શાળા ઉઘડવાની છે.' આ વાત સાંભળી એટલે તેઓ 'મંત્રસંહિતાનું' અધ્યયન અંતર્ધેથી પડતું મૂકીને શાસ્ત્રાધ્યન માટે પુનઃ નાગાંવ ગામમાં પહોંચી ગયા.

આજના સમયમાં અને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયમાં જાણે આકાશ પતાળનો લેઈ ન હોય તેમ લાગે છે. જુના જમાનાના કેટલાય માણસો આજની દુનિયાના નવયુવાનોના આચારવિચાર અને રહેણીકરણી જોઈને કહે છે કે, 'ભાઈ! જુની જુની આંખો અને નવા નવા તમાશા.' કેટલાકોને તો જાણે પોતે કોઈ નવીજ દુનિયામાં ન આવ્યા હોય તેમ લાગે છે. આજે જ્ઞાન અને વિદ્યાનાં મીઠર (માપક) ડીઝી અને પરીક્ષા થયા છે. પરીક્ષા પાસ કરીને ડીઝી મેળવે એટલે માણસ જ્ઞાની થાય આમ આજના ધણા ખરા લોકોની માન્યતા છે, આથી તો જોણે પરીક્ષાઓ આપી ન હોય તથા જેની પાસે ડીઝીઓ ન હોય તે માણસ વિદ્વાન હશે એમ માનવા આજે કેઈ તૈયાર નથી. આજે તો જો કોઈપણ માણસનું નામ બોલવામાં આવે તો તરતજ તેની સાંથે લોકો વખાસ કરે છે કે તેણે કેટલી ડીઝીઓ મેળવી છે અર્થાત્ આ રીતે આજે ડીઝીઓ મેળવવી એજ શિક્ષણનું ધ્યેય બન્યું છે, તેથી 'જ્ઞાન' માટે જોનાંની

કંપના હાસ્યાસ્પદ લાગે છે—આ જોલનારને લોકો વેદિયો કહે છે અથવા તો અદ્વારમી સદીનો કહે છે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીના વિદ્યાભ્યાસના સમયે તથા તેથી પણ પહેલાં પુરાતનકાળમાં પગીક્ષાનું ખંડ આજના જેટલું વ્યાપક થયું ન હતું—તેને આટલું બધું મહત્ત્વ આપાતું નહતું. તે જમાનામાં તો વિદ્યતા કે જ્ઞાનનો નિકષ વાદવિવાદમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવતા કૌશલ્ય ઉપર નિશ્ચિત કરવામાં આવતો હતો, તેથી આજના કરતાં પણ તે કાળમાં ખરો વિદ્વાન્ કોણ છે એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ હતું. નાગાવની પાઠશાલામાં પણ આ રીતે પગીક્ષાને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું ન હતું, તેથી પરીક્ષા આપવાની ધાધણમાં વિદ્યાર્થીઓ પડતા ન હતા માટે આટલા ઉપરથી એટલું તો આપણને ચોક્કસ લાગશે કે ‘પદવી એટલે જ વિદ્યતા’ આ જે આજનું આપણું મમીકરણ છે તે તે કાળના લોકો ભ ભરેલું છે એમ તો જરૂર માનતા હોવા જોઈએ, પરંતુ આનો અર્થ કોઈ એમ ન લે કે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીના વિદ્યાભ્યાસના કાળમાં કોઈ પણ પાઠશાલાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવામાં આવતી ન હતી, કાગલ કે તે કાળમાં પણ આજના પરીક્ષાના પવનની અમરવાળી કેટલીક પાઠશાલાઓ હતી, પણ તે જમાનાના લોકોના સહ-લાગ્યે સમાજમાં કેવળ પરીક્ષાને જ માન ન હતું, તેથી પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી પરીક્ષા, પેપર, વિગેરેની ધાંધલમાં પડ્યા ન હતા.

તેમનું વ્યાકરણનું અધ્યયન કૌમુદી, મનોરમા, પરિભાષેન્દુ-શેખર, લઘુશબ્દેન્દુશેખર, ઇત્યાદિ ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ થયું હતું તેથી તેઓશ્રી આ ગ્રંથોમાંથી કે અન્ય જેનો પોતે અભ્યાસ

કુર્યો હોય તેમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિ ગમે તે શંકા પૂછે તો તો જવાબ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા અને આજે પણ ધરાવે છે. 'પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો વ્યાકરણની સાથે સાથે સાહિત્ય, ન્યાય, મિમાંસા વેદાંત, વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રાથમિક ગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ શરૂ થયો હતો. શ્રી વામનશાસ્ત્રીના મોટા ભાઈ શ્રી બાળશાસ્ત્રી ઉત્તમ જ્યોતિર્થી હતા, તેથી તેમની ઇચ્છા વિદ્યાર્થીઓને જ્યોતિષશાસ્ત્ર ભણાવવાની થઈ હતી, એટલે થોડા દિવસ બાદ તેઓશ્રીએ 'જ્યોતિષ એક આવશ્યક વિષય છે' એમ ગણના કરીને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને ફરજિયાત તેની આવડત હોય કે ન હોય તો પણ તેના અધ્યયન માટે બેસાડવા લાગ્યા હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ શ્રી બાળશાસ્ત્રીની આ હિરના તડકામાં આવી ગયા હતા. એકાદ બે ગ્રંથોનો અભ્યાસ થયો હશે, પણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને તો તે વિષયમાં રસ જ ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેઓ તો ફક્ત જુનું પડે એટલે તે વર્ગમાં જઈને 'શોભાના ગાંઠિયા' જેવા બેસતા હતા. કોઈ એમ ન સમજે કે આજના વિદ્યાર્થીઓની જેમ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી ભણી નોંધને આમ કરતા હતા. તેઓશ્રીએ તો ખરા દિલથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા-તેમાં રસ લેવા-ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેનું પરિણામશૂન્ય આવતું હતું. પરિણામે એક દિવસ શ્રી બાળશાસ્ત્રીએ જોયું કે, 'આ વિદ્યાર્થીના મગજમાં હું જે કાંઈ કહું છું તેનો શબ્દ પણ ઉતરતો નથી' એટલે તેઓશ્રીએ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને કહ્યું, 'તારામાં જ્યોતિષ શીખવાની આવડત નથી માટે તું નહિ આવે તો ચાલશે.' પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ તો 'લાવતું' હતું અને વૈદે

આપ્યું' એ નિયમાનુસાર તે મૂચના સ્વીકારી અને આ સમય ન્યાય, વ્યાકરણ વિગેરે શાસ્ત્રોના અધ્યયન માટે આપવા લાગ્યા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના અન્ય કેટલાક મહાધ્યાયીઓને તો આમાં ખૂબજ રસ પડવા માંડ્યો, તેથી તેઓએ તો ન્યાય વ્યાકરણ, વિગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ પડનો મૂકીને આની જ પાછળ પોતાનો બધો સમય આપવા માંડ્યો, પરિણામે તેઓ તેમાં પારંગત થયા હતા-બીજા શ્રી બાળગામી જેવા થયા હતા. આજે આ લોકો મહિના, દિવસ, સેંકડ, તથા શનિ, મંગળ, બુધ, વિગેરેની વાતો કરીને મારામાં સારા પૈસા મેળવી રહ્યા છે, જે ન્યાય અને વ્યાકરણનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો હોત તો શંકા હતી કે આજે આટલી અર્થપ્રાપ્તિ કરી શક્યા હોત કે કેમ, પ્રિય વાચક! આપણી દૃષ્ટિએ કોણ કહ્યું કહેવાય? પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી કે તેમના અન્ય મહાધ્યાયી જ્યોતિષીઓ?

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી આપણે આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે વ્યાકરણની માથે સહિત્ય અને ઇતર ગ્રંથોનો પણ અભ્યાસ કરતા હતા. આ અભ્યાસમાં અને તેમાં પણ આમ કરીને સહિત્યનો અભ્યાસ વિશેષ સમિક બનીને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ કર્યો હતો. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી બ્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતા, ત્યારથી માનતા આવ્યા છે કે, 'માનવ આજીવન પર્યંત વિદ્યાર્થી જ છે' તેઓશ્રી આજની આપણી માન્યતા પ્રમાણે વિદ્યાર્થીજીવન અમુક જ સમય પર્યંત મર્યાદિત ગણતા ન હતા. આજે તો વિદ્યાર્થીજીવન સમાપ્ત થયા બાદ-રીતી મેળવ્યા બાદ-મેટા બાગે પ્રત્યેક વ્યક્તિ અનધ્યયનશીલ થાય છે. આમાં અપવાદરૂપે આપણે પ્રાધ્યાપકો, શિક્ષકો તથા અન્ય

શિક્ષણસંસ્થા સાથે 'જોડાયેલી' બહિષ્કારોને ગણી શકીશું. આ લોકો પેણું જેટલો ફરજિયાત અભ્યાસ 'કરવો-પડે તેટલો' જ કરે છે, બાકીની 'તો ગાંડી' ગળાડે રાંખે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની પોતાને મારે' આજીવનપર્યંત 'વિદ્યાર્થી' અવસ્થાની માન્યતાને લીધે શાળાકીય સ્કૂલ પછી પણ આજ સુધી તેમનું અધ્યયન અને અધ્યયન કરેલાનું પરિશીલન તો ચાલુ જ છે. હરેજી જો આર નવીન અંથો ઉચ્ચશાળા વિના તેમને એન જ પડતું નથી. તેમની આ ટેવને લીધે જ આપણે આગળ કહ્યું તેમ તેમને આકરણનો અભ્યાસ છૂટ્યાને લગભગ આઠીસ વર્ષ થયા હશે, છતાં આજે પણ તે અંથ આપણે ત્યારે શંકા પૂછીએ ત્યારે તેમની આંખ સામે સુસ્પષ્ટ તરી આવે છે, એટલું જ નહિ કેટલીકવાર તો તેમના આ અંથોના શાસ્ત્ર-ચોની ધારણશક્તિ જોઈને કૌતુક કરવાનું પણ મન થઈ જાય. આ રીતે ગુરુકૃપા, દીર્ઘપરિશ્રમ અને સતતઅભ્યાસને કારણે આજે પણ તેમનું અધ્યયન નવી જ છે, તેના સંસ્કારો આજની દાયકા પણ દૃઢ છે. આજના પોતાને સુધારક માનતા તથા પ્રાચીનોની મરફરી ઉઘાડતા આંગ્રેજીવિદ્યાવિભૂષિતોને વિશ્વવિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરીને પદવી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પોતે જે વિગયોનો અભ્યાસ કર્યો હોય તે આટલા વર્ષોના સમય પછી સ્મૃતિપટમાં રહ્યા હશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ જ વાત છે. આજે તો આગળ ભણે અને પાછળ ભૂલે-જાગે પાઠ માગે ભણ-થઈ રહ્યું છે.

આ રીતે અધ્યયનગત લગભગ સમાપ્ત થવા આવ્યો હશે, ત્યારે એક અગ્નિનક દેવી આપત્તિ આવી પડી. આ

આપતિ એટલે ખેગ. આપત્તિની બંધાણાઓ એટલી
બધી મહાલયાનક નિવડી કે તેણે પાડગાલાના પ્રાણસમા પૂ.
શ્રી વામનશાસ્ત્રીને ભરખી લીધા-તેમનો ભોગ લીધો, પરિણામે
પાડગાલાનો દેહ પડ્યો-તે બંધ દરવી પડી હતી. હવે થોડું
અધ્યયન તો બાકી રહ્યું હતું માટે શું કરવું તેના વિચાર-
માં બંને મિત્રો પડી ગયા. આ વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રી-
જીના વડીલ વૃદ્ધ થયા હતા, તેમનું શરીર કામ કરતું
ન હતું તેથી તેમને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની મદદની અપેક્ષા
હતી. એક દિવસ વાત કરતાં કરતાં તેમણે કહ્યું હતું, 'ભટ્ટા!
હવે અમે વૃદ્ધ થયા છીએ. જો તારે આગળ અભ્યાસ કરવો
હોય તો તારા ખર્ચને માટે તારે જાતે જ વ્યવસ્થા કરી
લેવી પડશે, અમે કોઇપણ જાતની મદદ કરી શકીએ તેમ
નથી.' આમ વડીલની આર્થિક સહાયતા વિના આગળ
અધ્યયન કેવી રીતે ચાલુ રાખવું-એ એક મહાન પ્રશ્ન
પૂ. શાસ્ત્રીજી માટે થઇ પડ્યો.

પેશ્વાઓના કાળથી પુનાની વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ખ્યાતિ
છે. 'દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની કાશી એટલે પુના'-ખરેખર આ
ઉક્તિ સાર્થક છે. માટે પેશ્વાઓના કાળમાં જેમ તે સ્વસ્વતી
માતાનું પીઅર દહેવાતું તેમ આજના કાળમાં પણ એ ખરેખર
સ્વસ્વતી માતાનું પીઅર છે. આથીજ ખીજ શહેરોની વસ્તી
કરતા પુના શહેરની વસ્તીમાં નાના બાળકોમાં પણ વિદ્યાર્થીઓની
સંખ્યા વિશેષ જણાઇ આવે છે. શ્રી લોકમાન્ય તિલક, શ્રી
ગોખલે, શ્રી રનડે, શ્રી આપ્ટે, વિગેરે જેવા આંદલવિદ્યા-
વિમૂષિત અને સર્વમાન્ય વિદ્વાન નરરત્નો જેમ પુનાને અલંકારે

થઈ ગયા, તે પ્રમાણે પૌવાલ્ય વિદ્યાવિશ્વારદ મહામહોપાધ્યાય શ્રી વાસુદેવ શાસ્ત્રી પણ પુનામાં જ થઈ ગયા છે. કશીના વિદ્વાન્ પંડિતરત્નો પણ જેને હુર્પથી કવિ કહીને બોલાવે છે એવા-શ્રી વાસુદેવ શાસ્ત્રી કે જેઓ 'બુવા'ના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા- તેમણે પુનામાં એક પાઠશાલા ખોલી હતી. તે શાળાની તથા શુદ્ધની દિવ્યતા અને તેજસ્વીતાની પ્રસિદ્ધિની વાતો સાંભળીને તથા પુના વિદ્યાવિનોદી લોકોથી વિભૂષિત શહેર છે માટે ત્યાં જવાથી કંઈક દ્રવ્યલાભ પણ વિદ્યાલાભની સાથે સાથે થશે, એ ઇચ્છાથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીએ પુના જવાનો વિચાર કર્યો. શ્રી અણ્ણાએ આ બંનેને તેમની આ અભિલાષામાં સંમતિ આપી, અને પોતાની શુભેચ્છા દર્શાવી આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યા.

પુનાની પાઠશાળામાં તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રી હાજર થઈ ગયા; પરંતુ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ આત્મીયતા કેળવી શક્યા નહિ-તેમણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો પણ તેનું પરિણામ શરૂઆતમાં તો શૂન્યમાંજ આવ્યું; કારણ કે પુનાના વિદ્યાર્થીઓમાં આ નવીન વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિ રહેજહુલકા પ્રકારની લાગણી હતી-તુચ્છતા હતી. તેઓ એમ માનતા હતા કે, 'નૈયાયિક શુદ્ધ વળી બ્યાકરણ શું લખાવવાનો હતો? માટે તેની પાસે બ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો છે એમ કહેનાર શિષ્યો પણ હશે 'દયુના દ'. આ વિદ્યાર્થી તેઓ આ નવીનો પ્રતિ ઉપેક્ષાની નજરથી જોતા હતા; પરંતુ ઘેટાના ટોળામાં ભરાયલા સિંહને જ્યારે પોતાનું સ્વત્વ ખજાર પડે અને તે ગર્જના કરે ત્યારે જેમ

થેટ'ઓ ગંભીર થાય, તેમ જ્યારે આ વિદ્યાર્થીઓની વર્તણૂક તથા માન્યતાનું કારણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને ખબર પડ્યું ત્યારે તેઓશ્રીએ, જે કે વાસ્તવિક તેમ કરવાનો તેમનો સ્વભાવ ન હતો છતાં પણ પરિસ્થિતિજ તેવી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાને લીધે પુનાની પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓ મમજ્ઞ થઈને મૂઢીને કહ્યું, 'લગુશાહે-દુગેખરમાંથી તમે ગમે તે પ્રશ્ન પૂછો હું જવાબ આપવા તૈયાર છું' ત્યારે માત્ર તેઓનાં મોઢાં કાળાં ઢીકરાં જેવા થઈ ગયા અને તેમનો જમ દૂર થયો. આ રીતે શરૂઆતના છ મહિના તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીએ પુના પાઠશાળાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને પોતાની પાઠશાળા તથા ગુરૂના અભિમાનમાં ગરકાવ થયેલા જોયા એટલું જ નહિ પણ નાગાવની પાઠશાળાના ગુરૂ અને પાઠશાળા કે જેમાં તેઓશ્રીએ મહત્વનો અધ્યાપક કર્યો હતો અને જેમને માટે તેઓશ્રીને ખૂબજ માન હતું તેમની ઉપેક્ષા કરતા જોયા હતા, તેથી તેઓથી સુખચેતનમાં રહેવાતું ન હતું. પુનાના વિદ્યાર્થીઓને જેમ પાઠશાળા અને ગુરૂ માટે અભિમાન હતું તેમ આ નવીનેને પણ પોતાના નાગાવના ગુરૂજી તથા પાઠશાળા માટે તેટલોજ ગર્વ હતો, અને આ હોય તેમાં શું કંઈ વિશેષ કહેવાય?

આ શાળામાં એક દિગંબર શાસ્ત્રી જોયો નામક વિદ્યાર્થી હતા. તે લાંબા, અધ્યાપક કર્યા બાદ રત્નાગીરી અસ્કૃત પાઠશાળામાં મુખ્ય અધ્યાપક થયા હતા અને તેઓશ્રી જિવ્ય-સ્વામી પૂ. શ્રી શંકરાચાર્યની ગાદી પર આવેલા છે.

આ કૃષ્ણર્મદામાની જોડી પુના ગઈ તે પહેલાં ઈંદોર જવું કે કેમ તેનો વિચાર કરતી હતી; કારણ કે ઇન્દોરમાં પણ

સરકારી સંસ્કૃત પાઠશાલા હતી, અને ત્યાં શ્રી બાળશાસ્ત્રી
લટ્ટ નામના એક ઉત્તમ વૈયાકરણી ગુરુ હતા, માટે તેમની
પાસે બાકી રહેલા વ્યાકરણના અધ્યોનો અભ્યાસ પુરો કરવાની
ઇચ્છા હતી. પરંતુ ઇન્દોર બહુ દૂર પડે તેથી જક જેન્મણ
લિલેન્ કિમર્થ વર્તતં વચ્ચે. એ ન્યાયથી દૂરના ગામમાં
જઈને રહેવું તેના કરતાં સમીપમાં જ રહીને જો તે સગવડ
ધર્મશક્તી હોય તો નિર્થક દૂર શા માટે જવું? આ
વિચારથી પુના જવું વધુ ઐયસ્કર લાગવાથી ઇન્દોર જવાનું
માંડી વાળ્યું; કારણ કે અજ્ઞપાનાદિની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ બન્ને
શહેર લગભગ સરખા હતા. પુનામાં આ વખતે શ્રી એમ. પી.
એક નામે એક સુમસિદ્ધ વિદ્વાન સંસ્કૃતશપંચીત રહેતા હતા.
તેમની સાથે મૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો સંબંધ હતો તેથી તેઓ
ત્યાં ગયા ત્યારે તેમને ત્યાં સુકામ રાખ્યો હતો.

પુના ઘણા માચીન કાગથી વિદ્યાદેવીનું પીઅર હોવાથી
તેમાં પ્રત્યેક શાસના નામવર પંડિતરત્નો મળી આવે તે
સ્વાભાવિક છે. શ્રી એમ. પી. એક આવા વિદ્વાન
નરરત્નોમાંના એક હતા. તેઓશ્રીએ શરૂઆતમાં અંગ્રેજી
ભાષાનો અભ્યાસ કરીને તેના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યા બાદ
સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દીધો હતો, તથા તેમાં
પણ અંગ્રેજરખણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના બન્ને
ચક્ષુઓનો તેમણે આ રીતે ચોખ્ખો વિકાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત
ભાષામાં વાદ્મય અને વ્યાકરણ-આ એ વિભાગ છે. તેમાંના
પહેલા ઉપર તેઓશ્રીએ સંપૂર્ણ હાથ જમાવ્યો હતો; કારણ કે
તે કલમમાં વ્યાકરણ કરતાં વાદ્મયની માંગ (1) emanates

વધારે હતી. 'વ્યાકરણ વિના વાક્યમય ઉપર પ્રભુત્વ આવે નહિ માટે જરૂરિયાત જેટલું સૂક્ષ્મ વ્યાકરણ તેઓશ્રી શીખ્યા હતા; પરંતુ વાક્યમય ઉપર તો મુખ્ય મોરચો મંડ્યો હતો. તે કાળમાં આજની જેમ સંસ્કૃત ભાષાની મૃતભાષા—Dead Language ગણીને ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી ન હતી. તેથી તો તે કાળમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિ શરૂ થઈ હતી છતાં પણ સંસ્કૃતનું સ્થાન તો પ્રથમના જેવું જ માનનીય રહ્યું હતું, અને તે સ્થાન તેવું જ રહેતું તે માટે દૈવજ્ઞ સમાજના એક અંગ્રંગણ્ય નિષ્ઠાવાન પુરુષ કે. નાનાશંકર ચૈકની, મેટ્રોકની પરીક્ષામાં સંસ્કૃતના વિષયમાં સર્વોચ્ચ માર્ક લાવનાર બે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવાની વાત જાહેર કરવામાં આવી હતી અને આ રીતે સંસ્કૃતની મહત્તા વધારવામાં આવી હતી. આ જાહેરાત કરવામાં આવી તે વખતે શ્રી એમ. પી. ઓક આમાનું એક ઇનામ જીતી ગયા હતા. આપણી ભાષા છે માટે જ તે વિષયનું અભિમાન અને તેની વ્યાપકતાને ક્ષીણે તેના દીર્ઘ અભ્યાસની આવશ્યકતા તે કાળમાં લોકોને લાગતી હતી; તેથી તો જીવન નિર્વાહના ખાસમાં શ્રદ્ધાવાન એવી પેઢીને વિદ્વાન અને અનુભવી વ્યક્તિઓના માર્ગદર્શનની પણ જરૂરિયાત લાગવા માંડી હતી. શ્રી ઓકે લોકોની આ જરૂરિયાતનો લાભ લેવા એક સંસ્કૃતનો પ્રગ્ જોડ્યો હતો, તે પુરજોશમાં ચાલતો હતો, લગભગ ૨૦૦ થી ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તેમાં ભાગ લેતા હતા.

શ્રી ઓક એક ઉત્તમ અને રસિક કવિ હતા. તેમની આ કાવ્યશક્તિનું દર્શન આપણને તેઓશ્રીએ જે સંપૂર્ણ અષ્ટાધ્યાયી કાવ્યમય કુરી છે તેનાથી તથા જ્ઞાનેશ્વરીના પ્રથમ

છ. અધ્યાયે નું જે સંસ્કૃત ભાષાંતર કયું છે તેમના અવલોકન-
દ્વારા મળી શકે તેમ છે. જે આપણે ખાસ ઉદાહરણ જ
નોંધતું હોય તો તેમણે મુંબઈનું વર્ણન કેટલું સારું કયું
છે તે નોંધો:—

बहिर्गत्या उग्रान्तिः त्वदन्तर्निवासम् ।

त्वदन्तर्गतानां बहिर्गमुमिच्छा ।—

. બહાર ગામડાઓમાં રહેલા મુંબઈ જવા ક'રો છે અને
મુંબઈમાંજ રહેનારા શેઠ કંટાળીને ગામડામાં-બહાર-જવા
છ'એ છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં અંગ્રેજ રાજ્ય
પહીવટ શરૂ થયા પછી એક મોટો વૈચારિક લેદ નિર્માણ
થયો હતો. તે આ પ્રમાણેનો હતો કે, 'અર્વાચીન વિદ્વાન
કાવ્ય શું કે તત્ત્વજ્ઞાન શું, ગમે તે અંધ લે, જેનો પણ
અભ્યાસ કરશે તે તુલનાત્મક કરશે અને આજે પણ કરી
રહ્યો છે; પરંતુ પ્રાચીન વિદ્વાનો તો કેવળ પોતે જે શાસ્ત્ર
લીધું હોય તેમાં જ પ્રવીણતા મેળવે છે;' પરંતુ જે આપણે
વિચાર કરીશું તો લાગશે કે પ્રાચીન વિદ્વાનોને આ અર્વાચીન
પદ્ધતિ દુર્ગમ હતી એ માનવું બહુ ભૂલભરેલું છે; કારણ
કે જે આગળ કહ્યું છે કે 'ન જ્ઞાતીયમત્તમં બહિરવિષયો નામ ।'
તે ન્યાયાનુસાર આ પ્રાચીન પદ્ધતિ પણ ધારે તો અત્ય
મયત્નોમાં અર્વાચીનોની આ પદ્ધતિ અપનાવી શકે તેમ હોય.
છે એટલુંજ નહિ, તેઓને તેમાં હંકારી શકે તેવા પણ હોય છે.

શ્રી ઓકનો વર્ગ તાંબેની વાડીમાં હતો. આ વર્ગદ્વારા
શ્રી ઓકે પુરવાર કરી આપ્યું હતું કે, 'તેઓશ્રી એક સફળ
શિક્ષક છે;' તમની આ પ્રસિદ્ધિની ખગર પડતાં તેમને ન્યુ

હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે'—આ વાત પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી બાણુતા હતા તેથી કીર્તિરૂપી, કન્યકાની વરમાળાએ પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીની પસંદગી કરી હતી—તેમનું જ તે પતિવ્રતાદેવી અનુમરણ કરતી હતી—તેથી તેમનું જ નામ સુવિખ્યાત થયું હતું અને તેઓશ્રીજી જનતાના હૃદયમાં પોતાને માટે આદરયુક્ત સ્થાન મેળવવા લાભ્યશાળી થયા હતા. પાઠશાલામાં આવતા પ્રત્યેક શ્રોતાને લાગતું કે 'ગીતા અને ઉચ્ચનિષદ્ધ પર જે 'આવું' ઉલ્લેખ અને સરણ પ્રવેશન કરતું હોય તો તે પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી જ છે,' પરિણામે તેઓ પોતાની આ માન્યતાનો પ્રચાર કરતા અને શ્રોતાઓની સંખ્યા વધારતા હતા. આ રીતે જેમ જેમ લિખ્ત લિખ્ત રૂચિવાળી અભ્યાસી તથા નવજિજ્ઞાસુ વ્યક્તિઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ લિખ્ત લિખ્ત વર્ગોની પણ શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. માણસનો ગમે તેટલો ઉત્સાહ હોય, તેની ઇચ્છા તો પ્રત્યેકને મંતોષ આપવાની હોય છે, પણ આપણે બાણીએ જ છીએ કે આખરે માણસ માણસ જ છે તે દેવ નથી—તેથી તેની કાર્યશક્તિને પણ મર્યાદા હોય છે. તે પ્રમાણે તેઓશ્રીએ વિલિખ્ત વર્ગો તો ખોલ્યા; પણ તેની પાછળ દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય તેમનાથી એકલે હાથે બની શકે તેમ ન હતું તેથી તેઓશ્રી પોતાની પ્રતિષ્ઠા બાળવી ગકે તથા શ્રોતાજનોના મનને સંતોષ આપી શકે એવો પોતાનો સમો વડિયો મહાયશ્ચ રોધતા હતા, કારણ કે જે કોઈ લગતા જ માણસને તેના આચાર, વિચાર કે વિદ્વત્તાની પરીક્ષા કર્યા વિના કાર્યભાર સોંપવામાં આવે તો કંદાચ આજ દિન સુધીની તેમની

તેથી પાઠશાળાની ખ્યાતિ પર પણ પાત્રી ફેરવી, વાગે.

આગળ આપણે જોઈ જ ગયાં છીએ કે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની દૃષ્ટિ સમક્ષ અભ્યાસ સમાપ્ત કર્યા બાદ ભાવિની આજીવિકાની સમસ્યાનો મહાન્ પ્રસંગ આવ્યો હતો. અભ્યાસ સમાપ્ત થયો તે વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પુનામાં જ રહેતા હતા; પુના વિશે આપણે થોડા પાના ઉપર લખી ગયા છીએ કે તે સરસ્વતી માતાનું પીઝર હતું, તેથી જોએને કોઈપણ શાસ્ત્રના વિદ્વાનની જરૂર હોય તેઓ ત્યાં પ્રથમ શોધ કરતા હતા. પુનામાં વળી વિદ્યાવિનોદી લોક વિશેષ રહેતા હોવાથી બહિર્માન પંડિતરત્નને આજીવિકા માટે કદાપિ મુશ્કેલી પડતી ન હતી. આ સર્વે કારણોને લીધે શ્રી ઓકે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પુનામાં વ્યવસાય કરાવવાનો વિચાર કર્યો હતો, વળી તેઓશ્રી નૂ. ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. તથા તેઓશ્રી સુખ્યાતિ સંપન્ન પણ હતા, તેથી તેઓ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી માટે સર્વ વ્યવસ્થા કરી શકે તેવા હતા. પરંતુ ન્યારે તે સહુદયી પ્રહુસ્થ શ્રી ઓકે પોતાનો વિચાર પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને જણાવ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'આપના પ્રેમ બદલ હું આપનો ઉપકૃત છું; પરંતુ હું મારા પૂ. પિતાશ્રી તથા પૂ. કાકાશ્રીને પૂછ્યા વિના કંઈ નિશ્ચિત જવાબ આપી શકું નહિ'. આમ કહીને તેઓશ્રી વડીલને મળવા ગામ ગયા. ગામ આવ્યા ત્યારે કેટલાક કુટુંબીઓ મુંબઈ ગયા છે એમ તેમને જાણર પડી એટલે તેઓશ્રી પણ કાવમને માટે પુના જતા પહેલાં એક વખત સગાંસંજાનીઓને મળવા મુંબઈ ગયા, અને ત્યાં પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીને ઘેર મુકામ સંભળ્યો. શ્રી ઓકે અને પૂ.

શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીનો થોડો મંબંધ હતો; કારણ કે
 ગુનો ગુનં વેતિ । ન્યાયાનુસાર પરસ્પર - વિદ્વાન્ હતા તથા
 સ્વસ્ત્રેત્રમાં સુખ્યાતિ સંપન્ન પણ હતા, તેથી એક બીજાના વિદ્વત્તા
 માટેના પરિશ્રમની કદર કરી શકતા હતા, અને આ જ
 કારણને લીધે જો કે તેઓ પરસ્પરને મળ્યા તો ન હતા છતાં
 પણ એક બીજાના નામને માટેના આદરને લીધે પ્રેમની
 પ્રથિધી સુગ્રથિત થયેલા હતા. શ્રી ઓક કેટલીકવાર મુંબઈ
 આવતા હતા, તેમ આ વખતે પણ બ્યારે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી
 તેમના મામાને ત્યાં મુંબઈ આવ્યા હતા ત્યારે આવ્યા હતા.
 શ્રી ઓકને મુંબઈથી વરમઈ જવું હતું અને તેમને ખબર
 હતી કે પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીનું વરસાઈમાં ઘર છે,
 એટલે તેઓશ્રી પણ પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીને ત્યાં આવ્યા
 હતા. મે મહિનાની રજાઓ પૂરી થવા આવી હતી, તેથી
 હાઈ સ્કૂલોમાં નવીન શિક્ષકો લેવાતા હતા, એક ઠેકાણે કામ
 કરવાવાળાઓને બીજે ઠેકાણે—લિજ્જત લિજ્જત સ્થળોનો અનુલવ
 આપવાના ઇરાદાથી—મેકલવામાં આવતા હતા. શ્રી ઓક
 બ્યારે મુંબઈ આવ્યા હતા અને આ વિષયની ગપ્પાગોષ્ટી કરતા
 પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી માથે ઝેકા હતા, ત્યારે વાત કરતા
 કરતા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના વ્યવસાયનો વિષય નીકળ્યો એટલે
 પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી બોલ્યા, ‘તમારે તેને લઈ જવો
 હોય તો પગાર શું આપવાનો વિચાર કર્યો છે?’ શ્રી ઓકે
 કહ્યું, ‘આળીસ રૂપિયા’. પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું,
 ‘આટલામાં ન ચાલે, પચાસ રૂપિયા તો ઓછામાં ઓછા આપવા
 જોઈએ’. શ્રી ઓકે કહ્યું, ‘ઠીક, મારે તમારો શબ્દ શિરો-

માન્ય છે. જો કે તે સંસ્થામાં હાલ હું કંઈ નથી, પણ ત્યાં શ્રી રાજવોડ, વિગેરે સર્વે લોકોનો મારા પ્રતિ એક ભૂતપૂર્વના શિક્ષક તરીકે આદર છે તેથી મને ખાત્રી છે કે મારો શબ્દ પાછો આવનાર નથી. પણ તમે હવે તેને મોકલી આપવાની હાલ કહો, એટલે પુના જઈ હું સર્વે વ્યવસ્થા કરી લઈશ. મહારાષ્ટ્રમાં આ શ્રી વૈજનાથ જેવું યોગ્ય રીતે કામ કરીને પોતાનો પ્રભાવ પાડે એવા બીજા શાસ્ત્રી મને દેખાતા નથી, જો કદાચ હશે તો મને ખાત્રી છે કે તેઓ આટલા વેતનમાં કબૂલ નહિ કરે. માટે હવે જો તમે કદાચ ના કહો તો અમારે અગતિક થઈને કોઈ એલ્યુએટને નીમવો પડશે, અને મને ખાત્રી છે કે તે આનાથી ઓછા વેતનમાં આવશે નહિ, માટે ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલને શ્રી વૈજનાથની નિમણૂક કરવામાં કંઈ ખામ નહિ આવે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને બ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓગ્રીએ શ્રી ઓકને કહ્યું, 'તમે કહો છો તે બધી વાત ખરી, પણ મને અંગ્રેજી જરા પણ આવડતું નથી, તો પછી મને શીખવવું કેમ ફાવશે?' શ્રી ઓકે જવાબ આપ્યો, 'તમારે તે માટે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. શરૂઆતમાં તમને એવું કામ સોંપવામાં આવશે કે જેમાં અંગ્રેજીની જરૂર નહિ પડે, અને પછીથી તો એક એ વર્ષમાં તમને અંગ્રેજીમાં મોકેસર જેવા બનાવી દઈશ.'

બ્યારે આટલો બધો સુસ્પષ્ટ અને સચોટ, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું ગુણગાન કરતો, તેમની વિદ્વતાની કદર કરતો શ્રી ઓકનો અને પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીનો તથા શ્રી ઓકનો અને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો પ્રશંસનીય અને આહ્વાનક

અંવાદ થયો ત્યારે પૂ. શ્રી નરહરિ - શાસ્ત્રીજીને ક્ષમ્યું
 કે, 'આપણી પાસે લક્ષ્મી ચાંદલો કરવાં આવી છે, માટે મોટું
 ધોવા જવાની જરૂર નથી.' અર્થાત્ મારે પણ એક ઉત્કૃષ્ટ,
 સુગ્રીવ અને મદ્રગુણી વિદ્વાનની જરૂર છે, આ રત્ન પગે
 આલીને ચેર આવ્યું છે, તો ખજી તેને ઠોકર મારીને અન્યના
 હાથમાં આપી દેવાથી શું કાયદો? વળી વિશેષમાં તેના પિતાશ્રી
 કે જે મારા બનેલી છે તેમના કુળ, શ્રીલ, આચાર અને
 તેજસ્વીતા તથા તત્ત્વનિષ્ઠાની મને ખબર છે, આ તેમનો જ પુત્ર
 છે અને મારો બાણેજ પણ છે તો ખજી તેને જ હું શા માટે
 ન રાખી લઉં? આમ સર્વે વિચારે કર્યા બાદ તેમણે શ્રી જોકને
 કહ્યું, 'જેવી તમારે વિદ્વાન પંડિતરત્નની જરૂર છે તેવીજ-બધકે
 તેથી પણ વધારે-મારે પણ સુગ્રીવ પંડિતરત્નની જરૂર છે, માટે
 તેને હું જ રાખીશ.' શ્રી જોક તો આ આંલગીને અવાક જ
 થઈ ગયા, ખજી ધીમે રહીને બોલ્યા, 'જો તમારે જ જરૂર હોય
 તો હું કંઈ બોલી શકતો નથી, તમારી જ વસ્તુ છે અને
 તેના ઉપર તમારો અધિકાર વધારે છે, તમે તેનો યથેચ્છ
 ઉપયોગ કરી, તેની શક્તિઓનો વિકાસ સાધી શકો છો.'

આ રીતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પુનામાં ન્યૂ ઇંગ્લીશ સ્કૂલમાં
 જવા માટે વડીલોની તથા અંગ્રાધીઓની રજા લેવા આવ્યા
 હતા, પણ પ્રભુની ઇચ્છા તેમને પુના મોકલવાની ન હતી
 તેથી પુનાની વાત બાબુએ મૂકાઈ અને પૂ. શ્રી નરહરિ
 શાસ્ત્રીજી પાસે તેમની પાઠશાળામાં રહેવાનું તેઓશ્રીનું
 નક્કી થયું.

આ બનાવ પહેલાં પૃ. શ્રી શાસ્ત્રીજી અને શ્રી જોડે પાર્વાત્ય તથા ખાશ્વાત્ય સાહિત્યના કવિઓના કાવ્ય વિષે, તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક; ગુણદોષોનું પરીક્ષણ નિરીક્ષણ કરતો, એક ગ્રંથ લખવાનો વિચાર કર્યો હતો. બન્નેએ પોતાના ભગીરથ પ્રયાસોની શરૂઆત પણ કરી દીધી હતી; પરંતુ દૈવમન્યતઃ વિચિત્રેદા ન્યાયાનુસાર જો કે શ્રી જોડેનો માનસિક ઉત્સાહ તો અદમ્ય અને અગમ્ય હતો, કિન્તુ ઉંમર થવાને લીધે તેમની શારીરિક શક્તિ દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જતી હતી; પરિણામે આ કાર્ય ઉપાનું અજવાળું થતા પહેલાંજ રાત્રીના ઘાઠ અધકારમાં વિલીન થયું—અપૂર્ણ રહ્યું. જો આ ગ્રંથ બહાર પડ્યો હોત તો બન્ને સાહિત્ય માટે અદ્વિતીય અને અનુપમ એવું એક લલિત આભૂષણ થાત, કે જે વર્ષોના વર્ષો સુધી અનેક સાહિત્યભ્રાસીઓને પ્રેરણા આપતું રહેત. **મહુરત્ના મનુષ્યાન્ ૧—પૃથ્વીમાં અનેક નવરત્નો છે—નિયમાનુસાર અપેક્ષે અભિક્ષાયા રાજીએ કે પ્રભુ અન્ય કોઇને આ મહદ્ કાર્ય માટે પ્રેરણા અને શક્તિ આપે.**

મકરણ ત્રીજું

“વ્યવહાર”

હવે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનરૂપી આગગાડી મંમારના પાટાઓ ઉપર આવવા જેટલી સામર્થ્યવાન થઈ હતી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના તથા આપણા બંધાના પણ મહર્લાએ અને ઇશ્વર કૃપાથી 'તેમના ઘડવૈયાઓ', મુશીબ, મહાચારસંપત્ત અને સુવિખ્યાત એવા વિદ્વાન પંડિતસત્નો હતા, તેથી તેઓશ્રી પણ તેવા જ થયા 'હતા પારમમણિ તો લોહાનું' મોલું બનાવે છે-તેને પારમમણિ બનાવનો નથી, પરંતુ શુર તો પોતાની બુદ્ધિનું અને હૃદયનું સર્વસ્વ નિચોવીને શિષ્યને પોતાના મમાગમરૂપી અપર્યાયી શુર બનવાનું સામર્થ્ય આપે છે જે શિષ્ય સમર્થ હોય તો આપણે આગળ જઈને કહી શકીએ કે તે શુરના ઉદાર હૃદયને સિદ્ધાદિચ્છન્ન પરામરમ્ । સૂત્રનો અદ્ભૂત, અલૌકિક અને અનુપમ આનંદ આપે છે આદર્શ અને માયા શુરની હંમેશા આજ અભિજ્ઞાપા હોય

છે. આમ પારસમણિ, જેવા ગુરૂઓએ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને સમાનધર્મી બનાવ્યા હતા, કેટલાકેને તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પોતાના બૌદ્ધિક સામર્થ્યથી તેમની હૃદયની ઉચ્ચતમ અભિલાષા પણ પૂર્ણ કરી આપી હતી.

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ કે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ મામાના પ્રેમ તથા આગ્રહને લીધે પુનામાં ન્યૂ ઈંગ્લીશ સ્કૂલમાં માસિક રૂપિયા ૫૦ નો જે પુરસ્કાર મળતો હતો તે ન સ્વીકારતાં તેમની જ પાસે પાઠશાલામાં રહેવા કમ્પૂલ થયા હતા. પાઠશાલામાં તે વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને દેશી રૂપિયા ૨૭-૮-૦ જ મળતા હતા, ગર્વેશ્વ પુસ્તો દામઃ ન્યાયાનુસાર આપણને બખરજ છે કે તત્ત્વનિષ્ઠ ગુરૂઓ કદિ પણ સામાન્ય માનવોની જેમ અર્થના—લક્ષ્મીના—દાસ થયા જ નથી, તેઓ દાસ હોય છે પોતાના તત્ત્વના. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ એક તત્ત્વનિષ્ઠ હતા તેથી તેમણે પણ જોયું કે, ‘સરસ્વતી માતાની સેવા કરવાનું’, સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર કરવાનું અને વિદ્યાદાનદ્વારા જનસેવા કરવાનું જે માફે, મેંતે છે તેનું અહીં સારી રીતે પાલન થઈ શકે તેમ છે; ભણે વેતન અશ્ય મળે. વેતન માટે તો મારે વિચાર કરવાનો નથી, મારે તો માફે કામ કરવાનું છે.’ જો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની જગાએ આજની કેઈ કાયદાવાદી વ્યવહારૂ વ્યક્તિ હોય તે ક્યાં જાય તે શું કહેવાની જરૂર છે? કારણ કે તેને માટે તો છવનના ત્રવે કાર્યો, ધ્યેયો અને મહત્વાકાંક્ષાઓનો સમાવેશ રૂપિયા, આના પાછમાં જ થતો હોય છે. તે માનવ માટે ત્યાગ, પ્રેમ અને ભાવનાની ભાષા જ સમજતો

હોનો નથી, તેનો ત્યાગ, પ્રેમ અને લાવના મર્વે અર્થને માટે જ હોય છે. પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીએ જે તત્ત્વનિષ્ઠાની લાવનાથી આ મહાન ત્યાગ કર્યો છે તેની કલ્પના પણ આપણા મનમાં આવવી અશક્ય છે, તો પછી શું અમારી કલ્પના તે વર્ણવી શકશે? જો પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીએ આ ત્યાગ ન કર્યો હોત તો શું માધવભાગમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા ખૂલત? શું આપણે આ રજત જ્યોતિ ઉત્પન્નવા લેગા થઈ શકત? વિશેષ જો આગળ જઈને કહું તો આપણને તેમના વાચન તરીકે આવા સેદ્ધશુણી, સુગીત અને સદાચાર સંપન્ન પૌર્વાત્મ તથા પાશ્ચાત્મ તત્ત્વજ્ઞાનનો તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરીને, આપણી ચિકિત્સક બુદ્ધિને મતોએ તેવા પ્રવચનોદ્વારા જીવનને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવાવાળા પૂ શ્રી પદુરંગ શાસ્ત્રીજી મળી શકત? આ વ્યક્તિ હજી તો તેના ખીસી મહેલા યૌવનરૂપી પુષ્પની મહેક આપણને આપી રહી છે, જ્યારે તેઓશ્રીનું યૌવનપુષ્પ સંપૂર્ણ વિભાવ પામશે-જ્યારે તે યૌવનની ટોચે પહોંચશે-ત્યારે કોને ખબર છે કે આ પ્રસુપ્ત મહાત્મા કયા હશે?

શરૂઆતમાં જ્યારે આ ઝીને પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીની નિમજીક થઈ ત્યારે તેઓશ્રી પીકેટરોડ પગનો શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાળામાં પ્રાર્થનિક સંસ્કૃત માહિત્યના તથા કાવ્યવિનોદના વર્ગો લેતા હતા. ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં દિવને સૂઈના અસ્તિત્વ માટે શું ગેઈ લીધો લઈને જોવા જશે? તે પ્રમાણે પ્રખર બુદ્ધિમાન વ્યક્તિની બુદ્ધિપ્રતિભા

નરહરિ શાસ્ત્રીજી
સહયત ગુરુવર્ચ નરહરિ શાસ્ત્રી ગોહમે

શું કદાપિ દાંડી રહે છે? શું તેના સમાજમાં આવનાર
અન્ય વ્યક્તિઓને આપણે કહેવું પડે છે કે આ બુદ્ધિમાન
છે? તેથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ જેમાં હાડકાં નરમ કરવા
પડે છે, તેવા તથા લેખનું દહીં કરી નાંખે એવા શાસ્ત્રોનો
જે સતત પરિશ્રમદ્વારા દીર્ઘકાળ સુધી એકનિષ્ઠાથી અભ્યાસ
કર્યો હતો તેનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે તેઓશ્રી જે વર્ગો લેતા
હતા તેના અભ્યાસીઓને દેખાવા લાગ્યો હતો. સાહિત્યનો વિષય
એવો છે કે જે સામાન્ય રીતે સર્વસામાન્ય માનવોને સુગમ હોય
છે તથા રસિકતા નિર્માણ કરે તેવો પણ હોય છે, પરંતુ તેને પણ
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પોતાની રસિક, પ્રેમાળ અને આનંદમયી
વૃત્તિથી, તથા તેવી જ વામ્પછટાથી મૂળ લેખકના હૃદયને
સ્પર્શીને વિષયનું વિવેચન કરવાની શક્તિથી, શ્રોતાજનોને તેમાં
એટલા બધા તો મસ્ત બનાવી દેતા કે તેઓ ઘડીભરને માટે
બૂલી જતા કે, ‘આ એક શાસ્ત્રી આપણને સમજાવી રહ્યા
છે; કારણ કે તેઓની મનોમય દૃષ્ટિ સમક્ષ તો તત્કાલીન
વાતાવરણ અને લેખકની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થતાં હતા. આ રીતે
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની વિદ્વતા કેટલી હતી તથા તેમનું ભાવોને
પ્રદર્શિત કરવાનું સામર્થ્ય કેવું હતું તેનું વર્ણન તે કલા
અનભિજ્ઞ અમારા જેવા સામાન્ય માનવો ક્યાંથી વિશેષ કરી
શકે?—શાબ્દિક મૂલ્યાંકન પણ ક્યાંથી કરી શકે? આ વાત
સત્ય છે કે કેમ તે તો જેઓને તેમના પ્રવચનોને અવળું
કરવાનો લાલ મળ્યો હોય તે જ જાણે, અન્યને કદાચ
આ અતિશયોક્તિ કે શબ્દલાલિત્ય પણ લાગે.

પરંતુ સર્વાંગિય તજ્જ્ઞપ્રવચ્ચમૂલાઃ। માનવ ગર્ભે તેટલો મહાન

વૈયાકરણી હોય કે :વિતાઓમાં અખંડ રસ વહાવનાર ઉત્કૃષ્ટ કવિ હોય તો પણ બ્યારે બૂખ લાગે ત્યારે વ્યાકરણના પાના ખાઈને તે બૂખ મંતોષી શકતો નથી કે તરસ લાગે ત્યારે કાચરમ પીને તૃષા છીપાવી શકતો નથી.—

દુમુક્ષિતૃચ્ચાકરણ ન મુચ્યતે ।

વિગસિતૈઃ કાચ્યરમો ન પીયતે ।—

આ અચલમૃષ્ટિ નિયમથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ અલિપ્ત રહી શક્યા ન હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને તેમના વૃદ્ધ માતા પિતા, તથા ભાઈ અને પોતાના પરિવારની વ્યક્તિઓનું પણ ભણુ પોષણ કરવાનું હતું, મુંબઈ જેવા ખર્ચાળ શહેરમાં રહેવાનું હતું અને એક શાસ્ત્રીને ગ્રોસે તેમ બધા વ્યાવહારિક પ્રમંગિમાં વર્તવાનું પણ હતું અને અહીં તો ફક્ત રૂપિયા ૨૭-૮-૦ મળતા હતા તેથી ભરતી અને ઓટના-આવક જવકના—છેડા બગબર મળી રહે તે માટે તેઓશ્રીને ખાનગી ટયુગનો કરવા પડતા હતા. તત્ત્વનિષ્ઠ તે તત્ત્વનિષ્ઠ. તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં ભણેને તે નાનું હોય કે મોટું હોય તેની તત્ત્વનિષ્ઠા તો જલ્દાઈ જ આવશે તે પ્રમાણે અહીં પણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી મામાન્ય શિક્ષકની જેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ ભણવાની ઇચ્છાથી તેમની પાને આવે તો ‘આટલા રૂપિયા આપ્યો તો આવીશ’ એમ કહેતા ન હતા આટલું જ નહિ, તે વ્યક્તિ પણ જો કદાચ પૂછે કે, ‘વેતન શું લેશો?’ તો પણ એમ ન કહે કે ‘આટલા રૂપિયા.’ તે તો ઉપરથી કહેતા કે, ‘તમારી રાજી ખુશીથી અને પ્રમતનાથી જરા પણ દિલમાં કચવાશ ન ઉત્પન્ન થતાં જે કંઈ આપવાની ઇચ્છા થાય તે આપજો.’

તેઓશ્રીએ પંદિતાઃ સમદર્શિનઃ નું સૂત્ર બરાબર જીવનમાં ઉતાર્યું હતું. તેથી હિંદુ અને મુસલમાનનો ભેદ તેમની દૃષ્ટિમાં ન હતો. વિદ્યાપિયાસુ થઈને જે કોણ, નાના કે મોટા, પુરૂષ કે સ્ત્રી, સાહિત્ય કે શાસ્ત્ર શીખવાની જિજ્ઞાસાથી અથવા સામાન્ય સંસ્કૃત જ્ઞાણવાની અભિલાષાથી પણ, તેમની પાસે આવે તો તેને તેઓશ્રી શિક્ષણ આપતા હતા. વીંસન કોલેજના એક મુસલમાન પ્રોફેસર મહમદઅલી પણ તેમના સંસ્કૃતભાષા શીખવા શિષ્ય થયા હતા.

પીકેટરોડની પાઠશાળાની પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની કારકીર્દીના બે વિભાગ પાડી શકાયઃ—પ્રથમ સાત વર્ષ આગળ કહી ગયેલા પ્રાથમિક વર્ગોદ્ધાર વફતા તરીકેની પ્રાથમિક શક્તિઓના વિકાસ માટે અને બીજા આઠ વર્ષ આ શક્તિઓનો યોગ્ય વિકાસ થઈ ગયા બાદ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયોગના નિયમિત પ્રવચનકાર તરીકે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ હવે લગભગ સાત વર્ષ વિતાવ્યા હતા અને ઓતાજનો પર પોતાની વિક્રાંત તથા બુદ્ધિ-પ્રતિભાના પ્રભાવનો પ્રકાશ પાડીને તેઓના હૃદયમાં અપૂર્વ સ્થાન મેળવ્યું હતું, સાથે સાથે પોતાનું પણ જીવનક્રમણ માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસના વધતા જતા પ્રવાહમાં સુયોગ્ય રીતે વિકસાવ્યું હતું. સમયનાં વહેણ સાથે વિશાલતટ પર પથરાતાં જેમ નદીનું પાણી પણ સુકાવા માટે છે, વસંતના આગમન વખતે નવંપક્વિત થયેલા પ્રપુષ્ટિત વૃક્ષોના પર્ણો પણ જેમ પાનખરમાં પીગાં થવા માટે છે, શુકલપદ્મમાં પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતો પૂર્ણિમાને દિને પૂર્ણકળાએ પહોંચેલા ચંદ્ર પણ જેમ

કૃષ્ણપક્ષમાં દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થવા માંડે છે, તેમ પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીની પણ, પોતાના ક્ષેત્રમાં અભ્યુદયના શિખરે પહોંચ્યા બાદ ઉમર થવાને લીધે, શારીરિક શક્તિ જનમેવાના દૈન્ય અને અસૌકિક કાર્યમાં દિનપ્રતિદિન ક્ષીણ થતી જતી હતી તેથી અગતિક થઇને તેઓશ્રીને પોતાનો કાર્યભાર હળવો કરવો પડ્યો હતો. શરૂઆતમાં જે કાર્યભારની સોંપણી માટેની ચિંતા હતી તે તો હવે તેમને હતી જ નહિ; કારણકે તેમણે પોતાનો મનોવ નો ગિપ્પ તૈયાર કર્યો હતો અને આ શિખ કોણ, તે આપ. મર્વે મમલ જ ગયા હશે. આ રીતે આપણા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી વ્યામપીઠ પર જેમવા ભાગ્યશાળી થયા હતા, અને અહીંથી આપણા પૂ. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીની કારકીર્દીના બીજા ભાગની શરૂઆત થાય છે.

વ્યામપીઠનું મહદ્, દિવ્ય અને પવિત્ર કાર્ય જે દિવસથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ અંગીકાર કર્યું હતું, ત્યારથી તત્ત્વનિષ્ઠાને અનુસરીને તેઓશ્રીએ ટથુશનો આપવા જવાનું બંધ કર્યું હતું; કેટલાક લોકોએ પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીને આ આહુમ એકદમ કરવાની ના કહી; પરંતુ તેઓશ્રીએ તો સ્પષ્ટ રૂપમાં કહ્યું કે, 'મારે આવકનો વિચાર કરવાનો નથી, જે પૈસા ઓછા મળશે તો ચાલશે, પરંતુ વ્યામપીઠનું પાવિત્ર્ય હું ટકાવી ગાંધીશ, કારણકે વ્યામપીઠ ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયોનું પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી આમ કદિ પણ હોઇના એ જ્ઞાનગી ટથુશનો આપવા એક આમાન્ય શિક્ષકની જેમ લાય નહિ આવી ચાલતી આવેલી જે આચાર્ય પરંપરા છે તે અનુસાર મારે વર્તવાનું

છે. આગળ આપણે જોઈએ ગયા છીએ કે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ
 જનતાના હૃદયમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું,
 તેથી પ્રવચનકાર તરીકે આજે તેઓશ્રી તદ્દન નવીન જ ન હતા;
 પરંતુ તેમને જે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયો પર પ્રવચન કરવાનું
 સોંપવામાં આવ્યું હતું તે કાર્ય અક્ષણત તેમને માટે તદ્દન
 નવું જ હતું; પરંતુ તેઓશ્રી પોતાના સુરૂપ પૂ. મામાની
 સાન્નિધ્યમાં સુખી રહેતા હતા તથા તેમના પ્રવચનો નિત્ય
 શ્રવણ કરતા હતા તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવચનકાર તરીકે વક્તાએ
 વિષયને કેવી રીતે પકડવો, તથા તેને ધીમે ધીમે કેવી રીતે
 વિકસાવવો, અને અંતમાં પોતે જે જાહે તેના સારાંશ
 શ્રોતાઓના મગજમાં બેસાડી જાય તે માટે, દૂકો
 પણ સચોટ ઉપસંહાર કરીને વિષયના પ્રવાહને કેવી રીતે
 પાળી લેવો, તે સર્વે વાતો તેઓશ્રી શીખ્યા હતા, માટે
 તેમને ખાસ તકલીફ પડી ન હતી. પ્રારંભમાં તેઓશ્રી
 દરરોજ સાંજે ગીતાજીનું પ્રવચન કરતા હતા, પૂ. શ્રી નરહરિ
 શાસ્ત્રીજી શિષ્યના વિકાસની પરીક્ષા લેવાં દરરોજ સાંભળવા
 આવતા હતા. બ્યારે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી ગીતાજી ઉપર પ્રવચન
 આપતા હતા ત્યારે પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી અને શ્રોતાજનોને
 લાગતું હતું કે, 'જેમ પૂર્ણિમાના ચંદ્રને જોઈને ગાંડો થેલો
 થયેલો સમુદ્ર પોતાનું સ્થાન જુલોને તેને ભેટવા ઉઠાળા માટે
 છે, તથા પોતાની આ મસ્તીના આનંદથી કવિ હૃદયને અને
 રસિકજનોને જેમ દાણવાર મસ્ત બનાવીને કલ્પનાની પાંખો
 ડારા અંગમ્ય પ્રદેશમાં ઉડવા લાઈ જાય છે તેમ આ એકનિષ્ઠ
 અને ઉત્સાહી નવયુવાન પૂર્ણાવતાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના પવિત્ર

મુખારવિદ્માં જેનું ઉગમ સ્થાન છે એવી ગીતારૂપી પ્રેમ
 મુખાની પકિત પકિતમાં અને શબ્દેશબ્દમાં રમી રહેલાં ગૂઢ
 તત્ત્વજ્ઞાનને જોઈને પ્રભુપ્રેમની મસ્તીમાં તદાકાર થઈ જવાથી
 પોતાના દેહ અને સ્થાનનું પણ ભાન ભૂલી જાય છે, પરિણામે
 તેના મુખમાંથી જે અમૂર્ત ભાવોનો વાહક વાણીરૂપી મૂર્ત
 પ્રવાહ વહે છે તે દ્વારા તે આપણને પણ પ્રવચનના સમય
 મુધી વ્યાવહારિક વિકારો, વિચારો, અને ઉપાધિઓથી મુક્ત
 કરીને તેનામાં તદાકાર બનાવી મૂકે છે તથા ઇશ્વરતત્ત્વના
 સામર્થ્યનું ભાન કરાવે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું પ્રવચન કેવળ
 ભાવવાદી કે કલ્પનાના પ્રદેશમાં વિચરનારું અને હુવામાં ભાગ્યકા
 ભરનારું તથા શ્રોતાજનોની માનસિક વૃત્તિને જ રસમય બના
 વનારું ન હતું. તેઓશ્રીનું પ્રવચન શાસ્ત્રના જોડા વિષયોને
 પણ સ્પર્શતું હતું આથી તેમના બૌદ્ધિક વિકાસની પણ પરીક્ષા
 થતી, પરિણામે પ્રવચન સાંભળવા આવનાર શ્રોતાજનો પણ
 પોને જે સાંભળ્યું હોય તેને જુદીની એરણ ઉપર ધમીને
 ચકાસી શકતા હતા, અને ધ્રુવણ કરેલાનું મનન તથા
 નિદિધ્યાસન પણ તેમને માટે સહજ થઈ પડતું. આદંભમાં
 સોંપવામાં આવેલા ગીતાના વર્ગો શ્રોતાજનોના મન
 અને જુદીને મનોપ ધ્યાય ને રીને લઈને પોતાની
 વાક્યમુખ તથા વાક્યપ્રદતાની પરીક્ષા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ
 આપી હતી અને તેમાં સફળતા મેળવી એટલે થોડા વર્ષો બાદ
 તેમને સવારના બ્રહ્મમૂલ, સાગરાર્ચન, વિગેરેના વર્ગો પણ
 સોંપવામાં આવ્યા હતા આમાં નૈપુણ્ય દાખવ્યું એટલે પૂ.
 શ્રી નગરુરિ શાસ્ત્રીજીએ પછી સંવિચારના ઉપનિષદના વર્ગો

ચલાવવાનું' પણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને કહ્યું હતું. જેમ સોનું ઘસવામાં આવે, તેમ વધારે ચળકાટ મારે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનને પણ જેમ તેની બુદ્ધિવિકાસના માર્ગો મળતા બાંધ તેમ તેમ તે પણ વધારેને વધારે વીદ્યુ અને તેજસ્વી પ્રાપ્તિ આપે છે. આથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પણ જેમ વધુ વર્ગોની જવાદારી આવી તેમ તેઓશ્રી કંટાળ્યા વિના દ્વિગુણિત માનસિક, શારીરિક તથા જૈવિક ઉત્સાહથી બધા વર્ગો લેતા હતા.

વિષયના પ્રવાહમાં વહી જતાં પહેલાં આપણે અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે અને તે એ કે, 'પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીને એક પુત્ર હતો.' આ પુત્રે હવે ધીમે ધીમે પ્રાથમિક વર્ગો લેવાની શરૂઆત કરી હતી. આ પાઠશાલા તો પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીની હતી, તેઓશ્રી આપણને ખબર છે કે આપણા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના મામા થતા હતા, તેથી જ તેમણે પોતાને ત્યાં લાણેજને તેની પ્રાથમિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય એ અભિલાષથી રાખ્યો હતો. પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીની આનિધ્યમાં, તથા અંગત કેમ્પરેખ નીચે અને યોગ્ય માર્ગદર્શનના આધારે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તત્ત્વજ્ઞાનના એક ઉત્કૃષ્ટ પ્રવચનકારને છાજે તેવી શૈલીનો વિકાસ કરી શક્યા હતા, પૂ. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રી એટલે પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીની 'Pocket-edition' આમ લોકો કહેતા હતા. આ માર્ગદર્શન બદલ તેઓશ્રી પોતાના પ્રવચનોમાં આજે પણ કેટલીક વાર કહે છે કે, 'હું' મારા ચુરચુ પૂ. મામાનો ઋણી છું.' આજે પણ તેઓશ્રી પૂજા કરતી વખતે પોતાના સ્વ. પૂ. માતૃશ્રી તથા સ્વ. પૂ. પિતાશ્રીને જેમ પૂજે લાગે છે તેમ આ સ્વ. પૂ. મામાને

પણ લાગે છે. મામાની કૃપાથી તથા મામાનો પુત્ર નાનો હોવાથી, વ્યાઘ્રપીઠની જવાબદારી મામાની તબીયત ઠીક ન હોવાને કારણે પૂ. શ્રી ચાસ્તીજીને લગલગ આઠ વર્ષ મળી હતી. આ સમય દરમ્યાન મામાના પુત્રે વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કર્યો હતો તથા તે પાછી ઉમરના પાઠશાલાનો કાર્યભાર વહી શકે તેવા પણ થયા હતા તથા નેઓએ પાઠશાલામાં પ્રાથમિક વર્ગો લેવાની શરૂઆત પણ કરી હતી, તેથી પૂ મામાની ગાદી ઉપર પ્રથમ હક તેમનોજ હોવાથી અને પોતાને તો પૂ. મામાની કૃપાથી પોતાની પ્રાથમિક શક્તિઓનો વિકાસ કરવાની તક મળી હતી, એમ માનનાર વિનયી શિષ્યે પૂ મામા કદાચ પ્રેમને લીધે અનુભવે કંઈ ન કહે તો પણ એક ગુણજી અને અદર્શ તત્ત્વનિષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે આપણી દ્રષ્ટિ છે કે આપણે આ સુગવેડનો ચેરવાલ ઉઠાવવો ન જોઈએ તથા બીજાના હક ઉપર તરાપ ન મારવી જોઈએ-આમ વિચાર કરતાં તેઓશ્રીને શામું તેથી જેમ વૃદ્ધરાજને બાળપુત્ર હોવાથી શબ્દચક્ર પ્રધાન ચલાવે અને તે બાળપુત્ર મોટો થાય ત્યારે પાછો તેને મર્વસ્વ આપી દે, અને તે પોતાના મૂળસ્થાન પર આસ્થા લાય-બંદ કરીને રાજા થવાનો પ્રયત્ન ન કરે-તે પ્રમાણે તેઓશ્રીએ પણ એક દિવસે ગુરુપુત્રનો ઉત્કર્ષ થાય એ અભિલાષાથી ગુરુપુત્રના લાભાર્થે ગુરુનું સ્થાન તેમને સોંપી દીધું.

ખરેખર કેવું દિવ્ય અને ઉદાર હૃદય! કેવું દિવ્ય, પ્રવિત્ર, તેજસ્વી અને આદર્શમય હૃદય! આનું જ નામ ત્યાગમય ગૃહસ્થાશ્રમ-અનાચરિ-ગૃહસ્થાશ્રમી.

ત્યારે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ આ રીતે શુરુપુત્રને તેમનું
 સ્થાન સોંપી દીધું ત્યારે તે વખતના એક શ્રોતાજન શ્રીમાન
 ત્રિલોચનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી (મોલીસીટર) પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજીને તે પાઠશાલાના દાદર પરથી નીચે ઉતર્યા ત્યારે
 મળવા ગયા અને કહ્યું, 'શાસ્ત્રીજી ! આવી રીતે જીવનનિર્વાહની
 અન્ય વ્યવસ્થા ક્યાં વિના ક્યાં ચાલ્યા જાયો છો ? તમે કંઈ
 એકલા બાવા નથી કે ગમે ત્યાં ફરીને ભિક્ષાજી મેળવીને પેટ
 ભરી શકશો, 'તમારે સંસાર પરિવારની ચિંતા છે માટે તેમનો
 તો જરા વિચાર કરો.' પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીએ આ વખતે 'શ્રી
 માળવી મોલીસીટર સાહેબને જે જવાબ આપ્યો હતો તે ખરેખર
 તેમની અદ્ભૂત તત્ત્વનિષ્ઠા અને તેજસ્વીતાનું જ પરિણામ
 હતું; તે જવાબ આ પ્રમાણેનો હતો:—'શ્રી મોલીસીટર
 સાહેબ ! હું કંઈ આજના જમાનાનો ત્રેલ્યુએટ નથી કે જેને
 એક નોકરી જાય, તો બીજી નોકરી કેમ મળે તેની ચિંતા
 થાય. હું શાસ્ત્રી છું, તત્ત્વજ્ઞાનનો યથાશક્તિ મેં અભ્યાસ કર્યો
 છે, મરાઠી મારી માતૃભાષા છે અને ગુજરાતી તમારી સાથે
 રહીને શીખ્યો છું માટે મારે માટે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર
 જે વિશાળ પ્રાંતો પડ્યા છે, તેથી મને ખાતરી છે કે હું
 દાજ રોટલાને મેંચો નહિ થાઉં, તેથી તમારે ચિંતા કરવાની
 જરૂર નથી, મારી ચિંતા કરનાર મારો પ્રભુ છે અને તેણે
 મને જે પ્રેરણા આપી તે પ્રમાણે મેં આચરણ કર્યું
 છે, માટે મારે હવે અંશરૂપરિવારની ચિંતા કરવાની
 જરૂર નથી.'

આ રીતે તેઓઘીએ તો પોતાનું કર્તવ્ય ગ્રમજીને શુરુ-

પુત્રને ગુરુનું સ્થાન પોતે જે તત્ત્વનિષ્ઠા અને તપશ્ચર્યાથી ગુરુની જેમજ પવિત્ર અને પુનિત રાખ્યું હતું તેને તેવુંજ ગમવાની જવાબદારી સોંપીને ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા. તેઓશ્રીના નિવૃત્ત થવાથી ત્યાંના શ્રોતાજનોને આદર્શ અને પ્રેમાળ ભાતૃવિરહનું ખૂબ દુઃખ થયું હતું, પણ તેઓ મર્વે લાચાર હતા-નિરૂપાય હતા.

પીકેટ રોડ ઉપર આવેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પાઠશાલામાં પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીએ એક આચાર્યને છાજે તે રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન વિષયો પર કોઈની પણ હકૂમત નીચે રહ્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે કામ કર્યું ત્વં તેથી હવે તે પાઠશાલા છોડ્યા પછી પૂ. શાસ્ત્રીજી માટે બેજ માર્ગો ખૂલ્યા હતા-

(૧) ક્યાં તો અનન્યાશ્રિતચેત્તા મામ્ : કહેનારા ઉપર મંપૂર્ણ વિશ્વાસ માખીને બ્યારે પાઠશાલામાંથી કાયમને માટે નીકળ્યા હતા તે વખતે જે સ્થાન હતું તેવું સ્થાન અન્યત્ર ન મળે ત્યાં સુધી બેઠી રહેવું; અથવા તો

(૨) પોતની પાસે વિદ્યા હતી-શાસ્ત્રી પણ હતા-ગુજરાતી અને મરાઠી બે ભાષાઓ આવડતી હતી-માટે તેમનો ઉપયોગ કરવા ક્યાં તો કોઈ શાળામાં શિક્ષક થવું અથવા ખાનગી ટ્યુશનો આપવું, કિંવા આજીવિકા માટે લિખ્ત લિખ્ત સ્થળોએ પ્રવચનો કરવા દોરવું.

પ્રથમ માર્ગ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉચ્ચતમ હતો. તેમાં તત્ત્વનિષ્ઠની તપશ્ચર્યાની અગ્નિ પરીક્ષા હતી; દ્વિતીય નિકૃષ્ટ તો નજ દહેવાય, પરંતુ આપદ્ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્ય દહેવાય-તે

વ્યવહાર માર્ગ હોતો. માનવની જેવી વૃત્તિ હોય, જેવો માન-સિક તથા જૈદિક વિકાસ હોય, જેવી જીવન તરફ જોવાની દૃષ્ટિ હોય, તેવોજ માર્ગ તેને હંમેશાં ગમે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો માનસિક તથા જૈદિક વિકાસ સામાન્ય વ્યવહાર માનવ કરતાં જરૂર કંઈક અંશે અવિશેષ હોતો એમ આપણને આટલું વાંચ્યા પછી તો લાગશેજ, માટે તેઓશ્રીએ દ્વિતીય માર્ગ બ્રહ્મ ન કરનાં પ્રથમનું અનુસરણ કર્યું હતું.

પ્રભુએ મ મે મઃ પ્રણયતિ । સૂત્રદ્વારા આત્મસમર્પણ કરનારા ઉચ્ચ અને આદર્શ લોકોને આપત્તિમાં પણ ધીરજ રાખવાનું કહ્યું છે. જેઓ આ આપત્તિરૂપી અગ્નિપરીક્ષામાં પ્રભુ જીપર અચલનિષ્ઠા રાખી શકે છે તેઓને આ સૂત્રનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પણ આ સદ્બોધ મળ્યું હતું. પાઠશાલામાં ગુરુપુત્રને તેનું સ્થાન સ્વેચ્છથી અર્પણ કર્યા પश्चात् પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને જે ત્રણ માસ ઘેર બેસી રહેવું પડ્યું હતું. પાઠશાલામાં બ્યારે તેઓશ્રી જતા હતા તે વખતના શ્રોતાજનો માંહેના એક ગુણજ્ઞ શ્રોતાજન શ્રીમાન્ હરિલાલ માણેકલાલ બેચરને આ વાતની ખબર પડી. તેઓશ્રીએ આગળ કહી ગયેલા શ્રી માળવી સોલીસીટર સાહેબને તથા શ્રી હીરાલાલ મુનીમને આ વાત જણાવી અને કહ્યું કે, 'ઉપયોગના અભાવે યુવાન અને તત્ત્વનિષ્ઠ પંડિતરત્નની વિદ્યારૂપી લક્ષ્મી મુડી જાય છે. શોખવિલાસ માટે આપણે હંમરો અને લાખો રૂપિયા ખર્ચાંએ છીએ તો શું તેમાં કાપ મૂકીને એક આદર્શ અને જિંદગી એવા તત્ત્વનિષ્ઠ વિદ્વાનને તેની શાસ્ત્રજ્ઞાના વિકાસકારા જનસમાજના હિતના કાર્યમાં

ન થોજી શકીએ ?' આ તો ત્રિપુત્રી હતી-શરીર બુદ્ધિ હતાં
પણ તત્ત્વજ્ઞાનના ચોખ્ખા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા
માનસિક એકતા સંપન્ન હતા-તેથી તેઓએ કહ્યું, 'તમારી
વાત ખરી છે, પણ શું કરીએ ?' હરિલાલભાઈએ કહ્યું, 'કેમ,
શું કરી શકીએ ? આપણે શું ન કરી શકીએ ? ઉંમરમાં ભલે
વૃદ્ધ થવા આવ્યા હોઈશું પણ માનસિક યુવાવસ્થાના સામર્થ્ય
દ્વારા તો આકાશને ખાંધી શકીએ, પર્વતને ચૂર્ણ કરીએ
અને પવનની ગતિ મંદ પાડી દઈએ. આપણે આપણા પૂ.
શુરૂ શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજી પાસેથી તો સાંભળ્યું છે ને કે
ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારદ્વારા જનસમુદાયમાં
રહેલી પ્રમુખ શક્તિઓ જાગૃત કરવા ગલીએ ગલીએ પાઠ-
શાલાઓ ચલાવી જોઈએ ? તો પછી પાઠશાલાને ચલાવે તેવી
ચોખ્ખા અને ઉત્સાહી વ્યક્તિ પૂ. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજી આજે
તેમનો સમય જે નિર્ધારિત ગુમાવી રહ્યા છે તેમને પુનઃ આ
કાર્ય માટે આપણે પ્રેરણા આપીએ અને તેઓની શક્તિઓનો
પ્રવાહ આ તરફ વાળીએ, કે જેથી તે પથરાઈને સૂકાઈ
ન જાય'.

આમ વિચાર વિનિમય બાદ તેઓ સર્વે પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજીને ઘેર ગયા અને કહ્યું, 'અમારે ગીતા પાઠશાલા
ખોલવી છે, તમે આવશે ?' પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, 'જોલા-
વશે તો જરૂર આવીશ, પ્રેમથી જોલાવો તો શા માટે ન
આવું ? ગીતાનો પ્રચાર એટલે મારા પિતાશ્રીના વાર્શ્મયનો
પ્રચાર છે. પિતાના ચર્યોગાન ક્યો જ. ભાગી યુત્ર ન ગાય ?
લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે કોણ મોઢું ધોવા જાય ?

તે પ્રમાણે આવે તમે કે જેઓના પર તે માતાની મહેરબાની છે, અને સાથે સાથે પિતાની પણ છે કે જેથી આ સુવિચાર મનમાં આવ્યો છે; તેઓ મને નિર્મત્રણ આપવા આવ્યા છે તો પછી હું શા માટે તે ન સ્વીકારું?—આમ કહીને તેઓશ્રી આ ત્રણેને એકદમ ભેટી પડ્યા અને પ્રસન્ન હૃદયે પ્રભુનો ઉપકાર માનતા હર્ષાશ્રુસહિત સંમતિ આપી અને આ સંબંધનોને જે અમૂર્ત દિવ્ય યોજનાને મૂર્ત-સ્થૂળ સ્વરૂપ આપણું હતું તેમાં સ્વસંમતિ દ્વારા પ્રાણસંચાર કર્યો; કારણકે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પાઠશાલાના પ્રાણ કહી શકાય, તેઓશ્રી ન હોય તો પ્રાણ વિનાના નિશ્ચેતન—જડ-દેહની જેવી દશા થાય તેવી જ પદશાલાની પરિસ્થિતિ થાય.

આ રીતે બ્યારે, ધરતીના ખ્યાસ નાના નાના ખેડૂના ખાણકો જેની મહેરને લીધે સર્વેને પ્રાણદાયિની એવી પૃથ્વી-મૈયાને ચેતનવંતી તથા મહુલિત થયેલી લગી લગીને જોતા હતા તથા આનંદમાં મસ્ત બનીને એક બીજાને વધાવી લેતા હતા, એક દેશસ્થ ઘડને રહેલા પ્રવાળિતો ફરી પાછું પોતાનું મત અપનાવવાના દિવસો સમીપમાં આવ્યા છે એ વિચારથી અનેરો આનંદ અનુભવતા હતા, નાના તપોવનોમાં અભ્યાસ કરતા જગતના વ્યાવહારિક વિકાસે અને વિચારોથી વંચિત નિર્દોષ ખાણકો નિર્મળ અને પરમ પ્રેમદાયિની નિત્યયૌવના એવી શાસ્ત્ર માતાના પૂજનના દિનોની પ્રતીક્ષા કરતા હતા, પક્ષીઓ કિલ્લોલ કરતા હતા, મચ્છર કળા કરી નાચતો હતો, ચાતક પણ પ્રેયસીના મિત્રનથી મસ્ત બન્યું હતું, પશુઓ પણ મત્તપ્રમત્ત બનીને નિરંકુશ હાથીની જેમ અહીં તહીં

કૃદતા હતા, વિરાટ વિશ્વે પર લીલા રંગની પ્રમત્ત આદર
 પાધરીને વિશ્વના પ્રાણી માત્રના મનને તેના રંગથી હરિત
 કરીને અને વિશ્વના માનવોને ખાસ મદં તદ્વિશં ચલવન્તિ ઠેવા ।
 —નો દિવ્ય અને સુમધુર મંદેશો આપતા, આવી
 અસૌકિક સષ્ટિ શોભાના રચયિતા, વર્ષાના મેઘો, આકાશને શુભ્ર
 સ્વચ્છ બનાવતા તથા કવિજનોને દિવ્ય અને પવિત્ર પ્રેરણાઓનું
 પાન કરાવતા, પોતાના પ્રયત્નો સાર્થક થયા જે એમ માનીને
 વિદ્વાન લેતા હતા, ત્યારે આવા રમણીય, સુમધુર અને પવિત્ર
 આનંદકારી મંગલમય વાતાવરણ પ્રમરાવનાર દિનોમાં જેઓએ
 આયુષ્યનો મુખ્ય અને મોટો ભાગ યૌવનકાળ, કે જેમાં
 માંલજેલું સાર્થક થાય છે, તેમાં એકાગ્રચિત્ત પૂર્વક સાધના
 થઈને વે. શા. મં. પૂ. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીના ગીતાજીના
 પ્રવચનોનું શ્રવણ કર્યું હતું તેવા—સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી
 ત્રિલોચનદાસ નરોત્તમદામ માળવી (સોલોન્કીટર), સ્વ. શ્રીમાન્
 શેઠ શ્રી હીરાલાલ રણછોડદામ મુનીમ, તથા પોને વાવેલા
 વૃક્ષના ફળોનો આશ્વદ તેવા ભાગ્યશાળી એવા સૌજન્યમૂર્તિ
 શ્રીમાન્ શેઠશ્રી હરિલાલ માણેકલાલ બેચર-બહુશ્રુત વયોવૃદ્ધો
 કે જેઓ ઉંમરમાં વૃદ્ધ હતા પણ માનસિક પરાક્રમમાં તે
 યુગ લોચનપંચ । લીલમપિતામહના જેવા હતા તેઓને ‘આપણી
 ભારતીય મંદૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રયાગર્થે’ ગદીએ ગદીએ તત્ત્વ
 જ્ઞાનની પાઠશાલાઓ ખૂલવી બેઠાં—એ દિવ્ય મંદેશનું સ્પુરણ
 થયું હતું; અને તેને આચારમાં મૂકવા તેઓશ્રી આગળ દહું
 તેમ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પામે મંમતિ લેવા ગયા હતા. આવું
 અસૌકિક અને દિવ્યવાતાવરણ કાગચકમાં અનેકવાર આવે છે

અને જાય છે; પરંતુ અણુધનનો તો આ યથેચ્છ લોગવિદ્યાસનો સમય ઘણીને લોગાસક્ત બની કાળના કરાલ મુખમાં ધસી પડતા જાય છે, યા નિશા સર્વમૃતાનામ । તું સૂત્ર જેઓએ જીવનમાં ઉતાર્યું હોય તેવા યોગીઓજ આની મહત્તા સમજે છે અને પોતાની યોગસાધનામાં તત્પર બને છે, તથા સમાગમમાં આવનાર અન્યને તેના વ્યસની બનાવવા ચત્ન કરે છે, તદ્દઅનુસાર આ ત્રિપુટીએ પણ પોતાની દિવ્ય યોજના પાર પાડવાના ભગીરથ ચરતો ચારલી દીધા હતા.

ત્યારબાદ આ ત્રિપુટી તથા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ વિચાર કર્યો કે, ‘પાઠશાલાની સ્થાપના એવા સ્થાન પર થવી જોઈએ કે જ્યાં સામાન્ય રીતે સમાજના ધાર્મિક અને લાવિક માનવોને આવવા જવાનું થતું હોય, વળી તે સ્થાન સુપ્રસિદ્ધ અને જાહેર જનતાને આવવા જવાની સગવડવાળું હોય’ જોઈએ, આટલુંજ નહિ તેને અતુદ્દત રમણીય, પવિત્ર અને સુમધુર વાતાવરણ આસપાસ હોય તથા જનસમુદાયના વ્યાવહારિક ગડબડ પોંધાટથી દૂર હોય’. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ વિશેષમાં કહ્યું કે, ‘આપણી પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકા અનુસાર તો દેવમંદિરોની સમીપ આવી તત્વજ્ઞાનની પાઠશાલાઓ ચાલતી હતી; કારણકે ત્યાં આવું વાતાવરણ તથા સગવડતા સુલભ હતાં’. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની આ અભિલાષા જાણીને તેઓમાંના શ્રી માગવી મોદીશ્રીદેવ સાહેબ કે જેઓનો તે વખતના માધવબાગના દરેડી સર જગમોહનદાસ વરજીવનદાસ માધવદાસ શેઠ સાથે સગા લાઈ જેવો સંબંધ હતો તેમને મળ્યા અને સર્વે વાત કહી. દરેડી સાહેબ તો પ્રજ્ઞા બાગના-માધવના બાગના-દરેડી હતા-

માર્ગી હતા, તેથી તેમને તો આ દિવ્ય કામ લાગ્યું. વિશેષ-
 વ્યારે તેમણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની 'અભિલાષા' જાણી ત્યાં
 તો તેમને અનહદ આનંદ થયો અને તેમને પણ વિચાર
 આવ્યો કે, 'મદિરને તો દરરોજ આડુ મારીને સ્વચ્છ રખાય
 છે, તેની મૂર્તિમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પણ કરવામાં આવી છે;
 પરંતુ તેમાં આવનાર માનવોના મનમાં તત્ત્વજ્ઞાનના શ્રવણાદિ-
 દ્વારા જો આડુ નહિ મારવામાં આવે તો તેમના જીવનમાં પ્રભુની
 પ્રાણપ્રતિષ્ઠા નહિ થાય માટે માનવોના જીવનરૂપી બાગને અહીં
 પાકશાકાદ્વારા દિવ્ય પ્રેરણાઓનું 'પાણી મળશે' આવા ઉચ્ચા
 ભિલાષથી તેઓશ્રીએ તો તરતજ સંમતિ આપી અને કહ્યું,
 'જાઓ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને કહો કે માધવજાગના કંપાઉડમાં
 જો હોલ છે, તેમાંથી જો ગમે તે તમારી પાકશાકાદા માટે
 પમંદ કરો અને ગીતાના યોગદાર આ પવિત્ર ભૂમિનું
 વાતાવરણ કાયમ માટે પવિત્ર અને પ્રેરણાદાયી બનાવો ? આમ
 શ્રી માગવી સોલીસીટર સાહેબના પ્રયત્નો તથા એજાખાતુને
 લીધે પાકશાકા માટે માધવજાગનું રમ્ય અને મનોહર સ્થલ કે
 જ્યાં માશા ૧ લક્ષ્મીનારાયણ વાસ કરે છે તે તેના તે વખતના
 મહાનુભાવ દત્તીઓના ઉદાર દ્વંદ્વને લીધે મળ્યું હતું. આજે જો
 કે દત્તીઓ સ્થૂલ શરીરથી બદલાયા છે, પણ તેમની ભાવના
 બદલાઈ નથી તેથી પરંપરાગતની નૈઋર્ગિક ઉદારતાના ફલરૂપે
 આ પાકશાકા હજી પણ તે જ સ્થળે આવે છે, અને ભવિ-
 ધ્યમાં લક્ષ્મીનારાયણની કૃપા દરો તો ચાલશેજ.

માધવજાગના તે વખતના દત્તી નર જગમેહનદાસ એકે
 જે સંધિયો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પર શ્રી માગવી સોલીસીટર સાથે

વેળનાથ શાસ્ત્રીજી
પૂજન થી વેળનાથ શાસ્ત્રીજી

મોકલી આપ્યો હતો, તે અનુસાર માધવળાગમાં કયા સ્થળ
 ઉપર પાઠશાળાની સ્થાપના કરવી તેના નિર્ણય માટે પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજી માધવળાગના દ્રસ્ટીઓ તથા આ ત્રિપુટી ફરવા
 નીકળ્યા હતા. માધવળાગના કપાઉન્ડમાં આવ્યા બાદ તેઓ
 સર્વે હાલ જ્યાં આપણી પાઠશાલા છે તે જમણા હાથના
 ભાગ તરફ વળ્યા અને દાદર પાસે ગયા. તે વખતે તો આ
 જગા ઉપયોગના અભાવે બિસ્માર હાલતમાં પડી હતી, છતાં
 પણ તેઓ ધીમે ધીમે ઉપર આવ્યા. ઉપર આવતાની સાથેજ
 તેઓએ એક આશ્ચર્યકારક ખનાવ જોયો. આગળ કહ્યા પ્રમાણે
 પીંછાનો કલાપ પ્રસારીને નૃત્ય કરવાના મયૂરને પ્રિય વર્ષાના
 સુમધુર દિવસો હતા, તેથી જ્યાં હાલ આપણી પાઠશાલા છે
 ત્યાં પણ તે દિવસે મયૂર કળા કરીને પ્રકૃતિના આનંદમાં
 મસ્ત બનીને, માનવહૃદયમાં યનગનાટ ઉપજાવે તેવા તાલબદ્ધ
 નૃત્યકારાં નિર્સર્ગ દેવીની ઉપાસના કરી રહ્યો હતો. પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજીએ તથા તેમની સાથે આવેલા સર્વેએ આ અનુપમ
 એકું રમણીય દ્રશ્ય જોયું, અને સર્વેના હૃદય યનગની ઉઠ્યાં.
 પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તો તેજ સમયે બોલી ઉઠ્યા કે, ‘આપણે
 સરસ્વતી માતાની પ્રસ્થાપના કરવી છે, સરસ્વતી માતાનું
 વાહન મંથૂર છે, તે મયૂર અહીં કળા કરીને નાચી રહેલો
 છે, માટે આપણી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી રવેતવસ્થાશિલી સરસ્વતી
 માતાની પણ અહીંજ સ્થાપના કરવી જોઈએ.’ અર્થાત્ આજ
 સ્થળ ઉપર પાઠશાલાની સ્થાપના થવી જોઈએ. આ રીતે
 સ્થાનની પસંદગી થઈ એટલે પાઠશાલા માટે હાલનો
 ૬૦×૩૨ નો મોટો હોલ, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની વાંચનની બેઠક,

પુસ્તકાલયની જગા, શ્રોતાજનો માટે પાણી વિગેરે સખવાની
ઝોરડી, બાથરૂમ, લેટ્રીન, મનને પ્રવૃદ્ધિત કરવા અર્ગાશી,
અર્થાત્ વાડીમાં પ્રવેશતા જમણા હાથ તરફની નીચેના
ઝોટલા મિવાયની બધી ઉપરની જગ્યા મેળવી હતી. આટલી
મોટી જગ્યા હતી, પણ માધવળાગના તે વખતના વહીવટ
કરનારા ઉદાર દ્રષ્ટીઓએ જોયું કે, આ તો પાઠશાલાના દિવ્ય
અને પવિત્ર કામ માટે ઉપયોગમાં લેવાની છે, માટે નામના
હુકમેના કાયદેશીર ભાગથી (Nominal-rent) આપી હતી
આગળ કહ્યું તેમ પુરોગામીઓના સિદ્ધાંતને તથા ભાવનાઓને
માનપૂર્વક અનુમરીને તેના હાલના મળાવતી દ્રષ્ટીઓ પણ
પાઠશાલા તરફ તેમની મદ્દભાવના પાઠશાલાના હરકોઈ કાર્યમાં
બતાવે છે, એટલું જ નહિ પાઠશાલાના કાર્યને પ્રોત્સાહન
આપવા પોતાનાથી બનતી બધી સગવડો પણ આપે છે.

શરૂઆતમાં તો આ બધી જગ્યા આગળ કદા પ્રમાણે
ઉપયોગના અભાવે ખિસ્માર હાલતમાં પડી હતી—ત્યાં
નિસર્ગના બધા દૃશ્યો જોવા મળતાં—પણ પછીથી તે નિમ-
ર્ગથી ટરી ગયેલા કૃત્રિમતા પ્રિય માનવ જેમ પોતાના સુખ
મગવડ માટેની બધી વ્યવસ્થાઓ કરે છે તે રીતે આ
અનને પણ રંગરોગાન, બગીચો, ઇલેક્ટ્રીક શ્રીટીંગ, ફરનીચર,
વ્યાસપીઠ, વિગેરે જે જે પ્રાથમિક સગવડોની જરૂરિયાત
હતી, તેની વ્યવસ્થા તે વખતના મહાનુભાવોએ કરી હતી.
પ્રભુનું જ કાર્ય કરવાનું હતું તેથી પ્રભુના નિશ્ચિત કરેલા
સુદૂતના શા દિવસો માંહેનો એક દિવસ કે જે મનીષમાં
હતો, એવો વિજ્યાદશમીનો દિવસ પાઠગ્રાગના ઉદ્ઘાટન માટે

નેંકો કરવામાં આવ્યો હતો.

સંસારની ઘટમાળા એવી વિચિત્ર પ્રકારની છે કે માનવ તેના જીવનકાર્યમાં નડતી એક મુશ્કેલી દૂર કરે ત્યાં ખીજ તરેત જ આવીને ઊભી રહે છે. તદ્દનુસાર આ સર્વ તો નેંકો થયું, પણ ઉદ્ધાટન કેને હાથે કરાવવું? તે પ્રશ્ન આ લોકોની સમક્ષ આવ્યો; કારણ કે પ્રભુનું કામ હતું તેથી પ્રભુના માનવે—રાગદ્વેષરહિત માનવે—ઉદ્ધાટન ક્રિયા કરવી જોઈએ. આથી રોડે કોઈ વિચારમાં પડી ગયા. પૂ. શ્રી જ્ઞાસ્ત્રીજીએ કહ્યું, ‘આમાં વિચાર શું કરવાનો છે? આપણે તો ભગવદ્ગીતા પાઠશાલા ખોલવી છે ને? તો પછી જેમણે આ જીવનમાં ઉતારી છે, આનીજ ઉપાસનામાં જેઓએ પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે, જેમની નયેનસમાં ગીતાજી-નું જ લોહી વહી રહ્યું છે, જેમણે ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારદ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિનો ડંકો ઝુંબાઈ, ઝુજરાત, ઠાઠિયાવાડ, વિગેરે સ્થળોએ વગાડીને—અરે! આટલું પરિસીમિત ક્ષેત્ર શા માટે? સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વગાડીને—તેના સૂત્રોમાં બાળકોને ગીતાનું સ્વર્ગીય ગાણું સંભળાવીને જાગૃત કરવાનો લેખ લીધો છે, જેમણે મેનુભગવાનના આદેશ પ્રમાણે ‘एतद्देशं प्रसृतस्य । नुं भुञ्जान् ध्येयं દષ્ટિ સર્પક્ષ રાખ્યું છે, એવા પૂ. વે. શા. સં. શ્રી નરહરિ વિષ્ણુ ગોઠત્રે શાસ્ત્રીજી જ આનું ઉદ્ધાટન કર્યો. મેં તેમની જ પાઠશાલામાં આ મારા પ્રેમાળ મામા કે જે મારે શુરસંમાન પૂજ્ય છે તેમના કૃપાકટાક્ષથી, તેમની જ સન્નિધિમાં તેમની પ્રેરણાઓનું પાન કરીને મારી પ્રાથમિક

શક્તિઓનો વિજ્ઞાન માધ્યો છે. મારા ઉપર તેમનો પુત્રવત્ પ્રેમ છે, માટે આપણા ઉદ્ઘાટન કાર્ય માટે હું જ જાતે તેમને નિમંત્રણ આપવા જઈશ, મને ખાતરી છે કે તેઓશ્રી તે જરૂર સ્વીકારશે, મારે તો તેમના જ આશીર્વાદ અને શુભેચ્છાઓ જોઈએ છીએ, તે હશે તો મારું મર્વ કાર્ય આગોખાંગ ખર ઉતરશે. તેઓશ્રી તો આશ્વત્ નરરૂપે હરિ છે.''

આમ સર્વ વસ્તુ નિશ્ચિત થયા પછી સંવત્ ૧૯૮૨ ના આતો સુદ ૧૦ ને શનિવાર તા. ૧૬-૧૦-૨૬ નો શુભ દિન પાઠશાળાની પ્રસ્થાપના માટે નિશ્ચિત કરાયો હતો, પછી જનપદ્મમાં પ્રામચમાંચ । ન્યાયાનુમાર છાપાઓમાં આની વિગતવાર જાહેરાત અપાઈ હતી. આ વાંચીને હાલના આપણી પાઠશાળાના પરમ નિઃસ્વાર્થ દેવક શ્રી સમદાસભાઈને આ દિવ્યકાર્યમાં યથાશક્તિ મદદ આપવાનો વિચાર થઈ આવ્યો, અને તે અમક્ષમાં પણ તરતજ મૂકાયો. તેઓશ્રીએ તો ત્યારથી પોતાની મર્વે પ્રવૃત્તિઓ છોડી દીધી છે અને કેવળ પાઠશાળાના જ એકનિષ્ઠ અનન્ય લક્ષ્ય તે દિનથી અદ્યાપિ પર્યંત તેઓશ્રી રહ્યા છે, આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે, 'પ્રભો! તેમને દિર્ઘાયુષી ણનાવો, કે જેથી ભવિષ્યમાં પણ પાઠશાળાને તેમની સેવાનો લાભ મળે.' પાઠશાળાની પ્રસ્થાપના વખતના જે મુખ્ય પાયાના ચાર પન્થો છે તેઓમાંના તેઓશ્રી પણ એક છે. હવે ત્રિપુટી મટીને ચતુર, અર્થાત્ત્રિક અને દિવ્ય વિચારવાળી ચતુર્વેદ જેવી ચાર વ્યક્તિઓ એકત્ર આવી હતી.

આમ સંવત્ ૧૯૮૨ ના આસો સુદ ૧૦ ને શનિવાર
તા. ૧૬-૧૦-૨૬ ને શુભ દિને જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા વયોવૃદ્ધ
શ્રીમાન્ માળવી એલીઝીટર આહેએ ગણપતિપૂજન તથા
સરસ્વતીપૂજન—ગીતાજીનું પૂજન-વિગેરે વિધિસરની ક્રિયાઓ
કરી હતી, પૂ. વે. શા. સં. શ્રી નરહરિ શાસ્ત્રીજીના વરદ
હસ્તે પાઠશાલાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ હતી અને આપણી
પાઠશાલાના આચાર્યશાપક પૂ. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીએ
શુરપૂજન કરીને ગીતાજીના પહેલા અધ્યાયનું પાસપણ
કરાયું હતું.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનના પ્રાણ રૂપ તથા તેમની
શક્તિઓના વિકાસનું અને જનસેવા મતના પાલનાર્થે તથા
ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચાર દ્વારા વિશ્વના માન-
વોમાં પરસ્પર પ્રેમ, સહકાર અને આનંદની ભાવના પ્રવર્તાવ-
વાના ધ્યેયના સાધનરૂપ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પાઠશાલાની
સ્થાપના, આ રીતે, સંવત્ ૧૯૮૨ માં થઈ હતી. પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજી ત્યારથી મુખ્ય વ્યાસપીઠ શોભાવતા હતા. પાઠશાલાના
વાર્ષિકોત્સવને દિને-પ્રત્યેક વિભ્યાદશમીને દિને- પૂ. શ્રી
નરહરિ શાસ્ત્રીજી બ્યાંસુધી ઇહલોકમાં તેમનું પાવનકારી
સ્થૂળ શરીર હતું ત્યાં સુધી તેઓ વ્યાસપીઠ પાવન કરતા
હતા, અને શિષ્યનો ઉત્કર્ષ ભેદ અપૂર્વ આનંદ અનુભવતા
હતા.

પાઠશાલામાં પ્રભુના નાના એટા પ્રત્યેક બાલકને સ્થાન
છે. પ્રભુના બાલકો વિભિન્ન રૂચિના હોય છે, માટે પ્રત્યેકની
રૂચિને અનુકૂલ આવે એવા વિભિન્ન વિષયો જેવાં કે, પ્રદ્યુમ્ન

યોગદર્શન, ગીતા, ઉપનિષદ્ વિગેરે તેમના અનુકૂલ સમયે ચલાવવામા આવે છે, શાળા ડોલેજેમા અભ્યાસ કરતા નવ-યુવાનો તથા નવયુવતીઓ માટે મ-કૃત સાહિત્યના અને કુમળા નિર્દોષ પ્રભુના નાના આવકો માટે 'કહાલગ્લ' ના વર્ગો પણ ચાલે છે પૂ શ્રી શાન્તીજીની આ પ્રજ્ઞાવિકાસમાળા આજે પણ તેમના ચિ વિ પૂ શ્રી પાદુરંગ શાન્તીજી આ પાઠશાળા ચલાવી રહ્યા છે, પ્રભુ તેમને તેમના કાર્યમા ઉત્તરોત્તર વિશેષ યશસ્વી બનાવે.

મામાન્ય ગીતે ભાર્ય કુનાના માનવોમા જે પ્રકાર હોય છે —

(૧) પોતે પોતાનુ કર્તવ્ય મમજીને કામ કરે અને આથી આ માનવના હાથે જે આગ કે મોટા કાર્યો થાય તે તેમા તે પોતાનુ આમર્થ્ય માનવે નથી, પરંતુ ાશચૈતન્યની કૃપા તથા મજ્જનોના આશીર્વાદને મજ્જતા આપે છે—સત્કાર્યો માટે પ્રેરણા આપનાર પ્રભુનો ઉકાર માને છે અને પોતાને કેવળ નિમિત્ત ગણે છે, તેથી તે વિનયી અને નમ્ર બને છે.

(૨) અન્ય પ્રકારના માનવો પોતે જે કંઈ કામ કરે છે તે જાણે પોતાના જ આમર્થ્યથી કરે છે એમ માને છે, મત કાર્ય પણ તેઓ જ કરી રહ્યા છે માટે નમ્રજન છે અને ધીન બધા કરતા પોતે વિશેષ છે એમ માનત હોવાથી તેઓ અહંકારી અને ઉદ્દત બને છે.

પ્રભુ પણ પ્રથમ પ્રકારના માનવો પાને ન્યા ન્યા પોતાનુ માર્ય થતુ હોય ત્યા પોતે તે પ્રત્યક્ષ જઈ શકતા ન

હોવાથી તેમને તે કાર્ય કેમ વિશેષ ઉચ્ચવલ્લ અને યશસ્વી તથા સુસંપન્ન બનાવવું તે માટે પ્રેરણા આપે છે, આટલું જ નહિ તે કાર્ય જો તેઓ કરવા જાય તો વિજય પણ વિના મહેનતે અપાવે છે. પાઠશાલાનું કામ પણ પ્રભુનું કામ હતું, અને તે દ્વારા પ્રભુનાજ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર થવાનો હોવાથી તે પાઠશાલામાં આવતા મહાભાગોને પાઠશાલા રુસંપન્ન કેમ બનાવવી તથા ભવિષ્યમાં પણ તેના સંચાલક પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી જેવા જ રહે તે માટે કેવા પ્રયત્નો કરવા તેની પ્રેરણા ? બુ આપતા આવ્યા છે અને હજી પણ ભવિષ્યમાં તે પરમહયાણુ પિતૃજરૂર આશ્ચે જ. દા. ત. પ્રારંભમાં પાઠશાલા પાસે પુસ્તકોસય ન હતું, પણ પછીથી તો જેમ જેમ માણસો આવતા ગયા તેમ તેમ તેઓને લાગ્યું કે, ‘પાઠશાલાદ્વારા તો ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રચારક વ્યક્તિ સદા તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકોની અભ્યાસુ જોઈએ’—આથી પાઠશાલા માટે પુસ્તકોસયની વ્યવસ્થા કરી હતી. આ પુસ્તકોસયની વિનામૂલ્યે પાઠશાલા માટે વ્યવસ્થા કરવામાં શ્રી રામદાસભાઈની સેવાનો અનુપમ ફાળો છે રામાયણના ઇતિહાસમાં જેમ શ્રી હનુમાન તેમ પાઠશાલાના ઇતિહાસમાં શ્રી રામદાસભાઈ છે તેઓશ્રી તો પૂ. શ્રી વૈજનાથ શાસ્ત્રીજીના જમણા હાથ છે. હમણાં જો કે છેલ્લાં છ વર્ષોથી તેઓશ્રી વડોદરા રહે છે, પરંતુ ત્યાં રહ્યા રહ્યા પણ ભાઈ જેમ ખેડેનને ભૂલે નહિ તેમ તેઓશ્રી પણ આ તેમની પાઠશાલા રૂપી દિવ્ય ભગિનીને ભૂલ્યા નથી, તેથી સંપૂર્ણ સહકાર અને અને સંતાહસૂચનો આપી રહ્યા છે. તેઓશ્રી વડોદરા ગયાં

ત્યારે પોતાની જવાબદારી પોતાના ભાગ્યે જ શ્રી મુંદરદાસભાઈને સોંપી છે, કે જેઓ મામાના ચીલાને યથાર્થ અનુસરી રહ્યા છે. શ્રી રામદાસભાઈ પ્રત્યેક વાર્ષિકોત્સવને દિને મુંબઈ આવે છે અને જુનાં ઓળખાણુ નવાં કરી જાય છે. પ્રભુના પુત્રોના મહુકારથી પાકંશાલામાં આવતા પ્રત્યેક વર્ગના પુસ્તકો શ્રાતાજનોને વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. આ રીતે આ પાકંશાલા પ્રભુના પુત્રોના મહુકારથી દેઈ પણુ જાતના ફંડ કે ફાળા વિના ચાલી રહી છે.

નિમર્ગ પ્રભુના પ્રેમની કરુણાનું જીવંત દૃશ્ય છે, તેમાં કદિ પણ અનિયમિતતા કે ઊણપ ભેવા મળતી નથી. માનવ તેના ગમે તેટલો ઉપયોગ કરે પણ તેની શક્તિમાં ઘટાડો થતો નથી, ઉલટું ઉપયોગ કરનારને તે જ નિસર્ગ હોય છતાં પણ દિનપ્રતિદિન તે જેમ જેમ તેની પામે જાય અને તેને સ્વિશેષ સ્મરણવા પ્રયત્ન કરે તેમ તેમ તેને વિશેષ આહવાદકતા અને દિદાનતાના ભાવોનો અનુભવ મળે છે. જો નિસર્ગ ન હોય તો માનવજીવન નિષ્ફુગ, ફર્કશ અને પાણાજીમય બની જાય. નિમર્ગ માનવમાં માનવી બાવનાઓ જગાડે છે અને તેને તેના પશુતાના ધર્મો છોડવાનું ઉદ્દેશોધન કરે છે. આ રીતે નિસર્ગ જ માનવ જીવનમાં પ્રણુ પૂરે છે, અને તેને ઉત્સાહી તથા ચેતનવંતુ બનાવે છે. ઘ. ત. વહેના રહેલા નદીના કે સમુદ્રના પાણીમાં બગી કે એટ આવશે, પાણી એકદમ ઉપર જશે કે નીચે આવશે, તમે જો તેમાંથી એક, બે નહિ પણ પચીસ પચાસ લોટા

લેશે તેની જગા ખીજું આવીને તરતજ ભરી દેશે. આપણી પાઠ-
શાલા પણ પ્રભુના પ્રેમની વહી રહેલી આ કંડેલા સમજાવવાનું
સ્થાન હોવાથી તેમાં હજી સુધી કદિપણ કોઈની જગા ખાલી
પડેલી જોવામાં આવતી નથી. એક લાઈ જય તો તરતજ તેનાં
સ્થાને તેનો સમાવડિયો કે તેનાથી સવાયો આવીને ઊભોજ
રહે છે, પરિણામે પાઠશાલાના કાર્યમાં પણ કદિ ખાડો દેખાયો
નથી હા. ત. શાસ્ત્રીજી પાઠશાલાની સ્થાપના થયા ખાદ
તેનો આમંત્રણ પત્રિકા વિગેરેનો વ્યવહાર શ્રી માળવી સોહી-
મીટર સાહેબના નામથી થતો હતો, તેમના સ્વર્ગસ્થ થયા
ખાદ શેઠ શ્રી ગોરધનદાસ સોનાવાલા આવીને ઊભા રહ્યા અને
તેમના નામથી તે દિવસથી આમંત્રણ પત્રિકા, વિગેરેનો
વ્યવહાર ચાલે છે. રામાયણના ઇતિહાસમાં લક્ષ્મણજીએ જેમ
પ્રભુશ્રી રામચંદ્રજીને પણ ખબર ન પડે તેવી રીતે તેમની
સેવા કરી હતી, તેજ પ્રમાણે આ શ્રી સોનાવાલા શેઠ પણ
પાઠશાલાના અન્ય અન્ય અને એકનિષ્ઠ મૂક સેવકોમાંના
અમલી છે.

આપણે પાઠશાલાની પ્રશાસના તથા તેના કાર્યનું સિંહાસ-
લોકન ફૂંકમાં કયું—પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનની એક બાજુ
જોઈ. હવે તેમના જીવનમાં તેમના હસ્તે થયેલાં ખીજાં પવિત્ર
અને મહાન્ કાર્ય ઉપર સ્હેજ દૃષ્ટિપાત કરીએ. પાઠશાલાની
પ્રસ્થાપના થઈ ત્યારે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર—આપણા
હાલના પૂ. શ્રી પંડુરંગ શાસ્ત્રીજી—બાપ્યાવશ્યામાં હતા.
તેઓશ્રીને અજ્યાસ કરાવવા માટે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પૂજ્ય
ચિચાર કરતા હતાં. તેમને લાગતું હતું કે, જે રીતે મેં

શિક્ષણ લીધું છે તે રીતે બે આને શિક્ષણ આપી શકાયે
 તો જ તે મારી પાછળ આ માટે કાર્ય સંભાળી શકશે, તેની
 બુદ્ધિનો પણ યોગ્ય વિકાસ તે કરી શકશે અને તેના માનસિક
 ઉત્સાહ ભારતીય સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારમાં ઉપયોગમાં
 લઈ શકશે. પણ ‘ઠલવંતે વિલીવન્તે દરિદ્રાણા મનોરથાઃ’
 -દરિદ્રોના મનોરથો જેમ ઉદય પામે છે ત્યારે કોઈને ખબર
 પડતી નથી, નેમ વિલીન પણ થાય છે-તે નિયમાનુસાર
 પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને તપોવન ખેડવાનો વચ્ચાર તો આવ્યો
 પણ સગવડના અભાવે તે વિચાર જેવો હતો તથા થયો તેવો જ
 કોઈને ખબર ન પડતાં શાંત પણ થઈ ગયો અને પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજીના અહેસાસ પર ઉદાસીનતાની બેરી છાયા પ્રમશવી
 ગયો. આ રીતે વિચારમાં પુત્રનો અમય વ્યર્થ ન જાય તે માટે
 તેઓશ્રીએ તેમના પુત્રને છ. ટી. સંસ્કૃત પાઠશાલાવાળા
 પંડિત રમાપતિ મિશ્રના ખાનગી ટ્યુશન તરીકે તેમની પાસે
 અભ્યાસ કરવા મોકલવાની શરૂઆત કરી હતી. પંડિત રમાપતિ
 મિશ્રનો આ બાદશાસ્ત્રી ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. આ મક્ત
 બાદશાસ્ત્રી મરણમાં આવે ત્યારે હૃદયથી દિવસમાં ફક્ત
 બપોરે બે કલાક અભ્યાસ કરવા જતા. તેઓશ્રી જ્યારે જાય
 ત્યારે પંડિતજી બીજાઓને અભ્યાસ કરાવવાનું બાળુએ મૂકી
 દે અને તેમને બચાવે. આમ બેચાર માસ પૂ. શ્રી પંડુરંગ
 શાસ્ત્રીજીએ—મક્ત બાદશાસ્ત્રીએ—પંડિત રમાપતિ મિશ્રજી
 પાસે અભ્યાસ કર્યો હશે ત્યારે તેઓશ્રીએ પૂ. શ્રી પંડુરંગ
 શાસ્ત્રીજીને એક દિવસ કહ્યું, ‘તારે તારા બાપા જેવા યશ
 શાસ્ત્રીનો અગ્રોહન અભ્યાસ કરીને તેમનું સ્થાન સંભાળવું’

છે કે આજનાં ચાલુ પ્રવાહમાં પરીક્ષાઓ અને પદવીઓના
 મોહમાં ફસાઈને વિદ્યતા મેળવવી છે? જો તારા આપા જેવા
 ધુનું હોય તો તેમને કહેજે કે પડિતજી કહેતા હતા કે તેઓશ્રીએ
 જે પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યાસ કર્યો છે તેવું તપોવન જોલે?
 પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ ઘેર આવીને પોતાના પિતાશ્રીને આ
 વાત કહી. વિદ્વાન્ વિદ્વાનની ટકોર સમજી જાય છે; પરંતુ તેમણે
 ફરી પાછો વિચાર કર્યો કે, ‘આપણે કંઈ લક્ષ્યાધિર્ધત નથી
 કે જેથી પુત્રને અભ્યાસ કરાવવા સ્વતંત્ર તપોવન જોલી
 શકીએ.’ વળી તેઓશ્રી કંઈ સામાન્ય માનવ જેવા ન હતા કે
 જે પોતાની ઇચ્છાઓ ગમે તેના આગળ પ્રગટ કરે. તે તો
 તત્ત્વનિષ્ઠ હતા, તેથી તેમને જમણી સુઝવણ થઈ. તેમના
 જીવનની આ મહાન્ સમસ્યાની ખખર પાંડ્યાલાના કેટલાક
 તત્તાલીન મહાત્મુભાવોને આજીવનમાંથી પડી એટલે તેઓએ
 કહ્યું, ‘શાસ્ત્રીજી!’ તમે શા માટે સુઝાઓ છો? અમારી
 સંપત્તિ તમારી જ છે. ભોગવિલાસમાં તેનો ઉપયોગ કરતા
 અચકાતા, નથી તો પછી શું તમારા આવા દિવ્ય કામ
 માટે વિચાર કરીશું? તમે પાંડ્યાલા જોલો બધી વ્યવસ્થા
 કરવાવાળા પ્રભુ છે અને તે કસ્યે; પરંતુ તમારે જાતે તેની
 દેખરેખ રાખવી પડશે.’ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાંડ્યાલામાં આવા
 અનેક નરરત્નો હતા, રત્નો જો એકત્ર થાય તો શું ન કરી
 શકે? જો જડ રત્નોની સહાયતાથી માનવ ધારે તે કરી શકે તો
 આ ચેતનવંતા નરરત્નોની સહાયતાથી કેઈપણ વાત કરવી
 અશક્ય બને? આમના હાથે આવા દિવ્ય કામો ન થાય
 તે બીજા કોના હાથે થાય? શું તેઓ જડરત્નોની જેમ

પોતાને! ઉપયોગ કેવળ લોગવિનામમ થવા દેશે?!!

તપોવન ખોલવાનો બ્યારે આ રીતે વિચાર કર્યો હતો ત્યારે તપોવનમાં અભ્યાસ કરનાર કક્ષા જે જ વ્યક્તિઓ હતી, એક તો આપણા પૂ શ્રી પદુરગ ગાસ્ત્રીજી અને બીજા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીના ચિં વિ શ્રી પુરુષોત્તમ, કે જેઓ તેમના પિતાના દેવલોક પામ્યા બાદ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી પાસે રહેતા હતા શ્રી વિનાયક શાસ્ત્રીજીના જીવનનો દૂક ઇતિહાસ આપણે આગળ જોઈ જ ગયા છીએ, માટે અત્રે પુનરાવર્તન દ્વારા વિષય નિગમ બનાવવો નથી આ ગીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા પાઠશાળાના મહાનુભાવોના મહકારથી આ બીજી દિવ્ય અને અનૌકિક કામ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીના હસ્તે થયું હતું

આપણને ખબરજ છે કે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીના પૂ શ્રી માતૃશ્રીનું નામ 'મરમ્વતી' હતું તેમણે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને જે બચપણમાં સમકારો પાડ્યા હતા તેને લીધે તો તેઓ આજે એક આદર્શ અને તત્ત્વનિષ્ઠ માનવ તરીકે પોતાનું જીવન વિતાવી શક્યા છે જે તપોવનની સ્થાપના કરવાની હતી તેમાં પણ સરમ્વતી માતાની જ ઉપામના બાવકોને કરવાની હતી તેથી આવો સુયોગ આવવાથી 'એક કાકરે જે પક્ષી મરે' - જ પ્રાથ મિત્તા વિતરથ તૃપ્તા । ની કહેવત પ્રમાણે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પોતાની માતાનું મમજી કાયમ રહે તથા બાવકોએ જેની ઉપામના કરવી જોઈએ તેનું પણ નામ આવે એ અભિવાધથી તે તપોવનનું નામ 'મરમ્વતી' અસ્મૃત પાઠ શાળા' રાખ્યું હતું આ પાઠશાળાની સ્થાપના ચેડામાં કરવામાં આવી હતી, ત્યાં પ્રાચીન તપોવન પદ્ધતિ અનુસાર શાસ્ત્રોના

અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. જે નાગાવની પાઠશા-
લામાં પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ અભ્યાસ કર્યો હતો તેની
પ્રસ્થાપના કેવી રીતે થઈ હતી તે આપણે જોઈ જ ગયા
છીએ; અને તે જ પ્રમાણે અહીં પણ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી
તપોવન ખોલતી વખતે જરા પણ જાહેરાત, છાપાઓમાં
પ્રસિદ્ધિ, કુમારકં, ટ્રસ્ટ, ફંડ કે ફાળાની ખટપટમાં પડ્યા ન
હતા. તેઓશ્રીએ પણ નક્કી જ કર્યું હતું કે, 'જે વિદ્યાર્થીઓ
હશે તેઓ પોતમેજેળ આવશે, તેમને કહેવા જવાની જરૂર
નથી. તેથી તો આગળ કહેલી ફક્ત જે જ્યંક્તિઓથી તપો-
વનના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી; પછીથી તો જેમ નાગાવની
પાઠશાલામાં કેતકીગંધમાગ્રાંતું સ્વયં ગચ્છન્તિ વદ્યવા : ધ્યુ'
હતું તેમ અહીં પણ વિદ્યાર્થીઓ આરી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થી
મધુનું પાન કરવા આવવા લાગ્યા. સનાતન સૃષ્ટિનિયમને કોઈ
ખલલાવી શકે છે? ફક્ત ફેર એટલે જ હતો કે પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજીના કાળમાં 'જ્ઞાન. માટે જ્ઞાન'ની ભાવના પ્રવર્તતી
હતી. પરંતુ બ્યારે આ બીજું તપોવન ખોલ્યું ત્યારે તો
'Demand and production'—જેની માંગણી તેનું ઉત્પાદન—નો
પવન વાયો હતો તેથી જેમ આજે વિદ્યા માટે વિદ્યાનો
અભ્યાસ કરનારા કવચિત્ જ નોવા મળે છે, પરંતુ અર્થોપાર્જન
માટે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાવાળા ટોળાજ ઊભરાય છે,
તે પ્રમાણે તપોવનમાં અભ્યાસ કરવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓના
જે વિભાગ પાડી શકાશે:—

(૧) નિષ્કાર્ષણેન, દ્વાદ્વણેન, વદંતો વેદાધ્યયેયો, નેયથ—
કારણ વિનાં પણ પ્રાપ્તિએ કર્તવ્યશુદ્ધિથી પડંગસહિત વેદોનું

અધ્યયન કરવું - જોઈએ અને જાણવા જોઈએ—માનવાવાળા
કર્તવ્યબુદ્ધિથી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા.

(૨) આજે તો લોકોને ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદાંત, વિગેરે
શાસ્ત્રો જાણનારની કયા જરૂર છે?—આ જાણનારાઓ તો
ભૂખે મરે છે—ખૂણામાં પડ્યા પડ્યા સડી જાય છે, તેમનો
તો કોઈ ભાવ પણ પૂછવા જતું નથી, તેથી તેમનું અધ્યયન
પણ ઉપાઈ ખાઈ જાય છે—આમ માનનારા કેવળ આર્થિક
હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે તથા ભોગી જનતાના ભોળપણનો
લાભ લઈને તેમને કંઈને કંઈ કહીને ધાર્મિક ક્રિયા કરાવનારા
અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવનારા કર્મકાંડ કે પુરાણોનું
અધ્યયન કરવા આવતા હતા.

! પાંઠશાસ્ત્રમાં પ્રાચીન પદ્ધતિથી તો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ
કરાવવામાં આવતો હતો જ; પરંતુ આજના વીસમી સદીના
સંઘર્ષના કાળમાં કેવળ એક બાબતનું; એક પક્ષનું કે એક
સંસ્કૃતિનું અધ્યયન કરનાર માનવ કદિ પણ પોતાનો ઉત્કર્ષ
કરી શકે નહિ; આટલું જ નહિ પોતે જે જમાનામાં રહેવાનો
હોય તે કાળની વ્યક્તિઓ જોડે જો તે તેઓનાં વૈચારિક
પ્રવાહો એજાગ્યા વિનાં જાય તો તેનો અભ્યાસ પણ તેને
કંઈ ઉપયોગી થાય નહિ; અને તેનું પ્રજ્વળન અરણ્યફાલ
જેવું થાય; તેની સર્વ મહેનત ધૂળ જેવી થાય—એ અભિ-
લાષાથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ નક્કી કર્યું હતું કે તપોવનમાં
શાસ્ત્રાધ્યયન કરવાની અભિલાષાવાળા બાલકોને તો ખાસ
સંસ્કૃતની સાથે સાથે અંગ્રેજી-શિક્ષણ પણ આપવું. આજના

જમાનામાં આંતર રાષ્ટ્રિય વ્યવહાર માટે લગભગ બધા દેશના મોનવો અંગ્રેજીનો જ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે તેથી તપોવનમાં ને ભાષાના અભ્યાસની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. માટે જો આ બે ભાષાઓના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉડો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જ બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિને વૈચારિક સંઘર્ષો જોવા મળે, પરિણામે તે બંને સંસ્કૃતિના તત્ત્વજ્ઞાનનો તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરી શકે અને કેવળ Old is Gold કે ચર્ચ પુરાણનેતર પ્રાણમ્ ।-બુતું તે સોનું-માનનારો સંકુચિત બુદ્ધિનો વેદિયો કે અવ્યવહાર ન થાય.

પાઠશાળાની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારે વે. શા. સં. શ્રી શંકર શાસ્ત્રી ગાંડગીલ નામક એક ન્યાય વ્યાકરણ પારંગત પાદવિવાદમાં કુશળ અને વાક્યભુત્વવાન પંડિતરત્નની નિમણુંક કરવામાં આવી હતી. તેઓશ્રી અભ્યાસ કરાવવાની પદ્ધતિ સરળ અને સારી હતી. તેઓશ્રી જે વિષયનો અભ્યાસ કરાવતા તે એટલી તો સચોટતાથી કરાવતા કે તેમની શિક્ષણ મંથુલિકાની વિશિષ્ટતાને લીધે તેઓશ્રી વિદ્યાર્થીઓમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા, ગામના લોકોમાં પણ આથી તેમને વિશેષ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેઓશ્રી બુદ્ધિમાનને વિશેષ પ્રેરણાહન આપી તેની બુદ્ધિને વધુ તેજસ્વી અને વીરણ બનાવતો, તથા મંદ બુદ્ધિવાળાને એકની એક વાત અનેક રીતે સમજાવતા, પરંતુ કદિ પણ તિરસ્કારી કાઢતા ન હતા, આટલું જ નહિ તેને જો જરા આવડે તો તેનું કૌતુંક કરતા કે જોથી તેનો ઉત્સાહ વધે અને તેનામાં ન્યૂનગંઢની ભાવના ઉત્પન્ન ન થાય. પરંતુ દૈવયોગે

તેઓના સમાગમનો વિશેષ કાલ 'મેળવવાનું' શિષ્યોનું
 લાભ ન હોવાને કારણે તેઓથી લગભગ પાંચ વર્ષ બાદ
 અન્યત્ર ગયા હતા. 'એટલે જેમ બીજનો ચાંદ ઉગે અને
 આર્થમે તેમ પાઠશાલાના બાલકોના ઉત્સાહ અને પ્રેમની
 ભાવનાઓનું ધ્યુનું. પાઠશાલામાં પણ પાઠ્ય અભ્યાસની અધારી
 ગતનું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ તો સર્વે
 જવાબદારી લીધી હતી એટલે પુનઃ નવા ગુરુ શોધવાનો
 કાર્યભાર તેમને શિરે આવ્યો હતો, આથી નવા ગુરુની શોધમાં
 તેઓથી પુના ગયા અને ત્યાં જઈને પહેલા હતા તેમના
 જેવાજ તૈલ છુદ્ધિવાળા વે. શા. મં. શાસ્ત્રી શ્રી બાળકૃષ્ણ
 હાર્દીકરને લાવ્યા. આપણે આગળ જોઈએ ગયા છીએ કે
 પાઠશાલામાં. અંગ્રેજી શિક્ષણ પણ આગવામાં આવતું હતું.
 આ અંગ્રેજી શિક્ષણ આગવા માટે એક પ્રેક્ટિસર શ્રી નારાયણ-
 રાવ કુલકર્ણી M. A. M. E D. ગળવામાં આવ્યા હતા
 તેઓથી પાઠશાલામાં જે કેટલાક નિવાર્થીઓ ૩૬૬૬૬૬
 મ વ મ ૧-૬૬૬૬૬૬ પણ ચવનોની ભાષા ન બોલવી જોઈએ
 માનતા હતા તેમને હિન્દી પણ શીખવતા હતા, કારણ કે
 તે કાળમાં પણ હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્ર ભાષા તેનેજ ગણવામાં
 આવતી હતી. આ શ્રી નારાયણરાવ કુલકર્ણી ખૂબજ
 મજતાવંદ સ્વભાવના હતા, તેઓથી તદ્દન નિરભિમાની હતા
 તેથી તો બાલકોમાં લગી જતા, તેમની સાથે વાતો કરતા,
 તેમની મુશ્કેલીઓ જાણવા પ્રયત્ન કરતા અને તેમને દૂર કર-
 વાનો ઉપાય પણ બતાવતા હતા જેઓ અંગ્રેજી પ્રત્યે સૂઝ ગળતા
 તેમને આધુનિક કાળપ્રવાહ અમળવતા અને કહેતા કે, 'ભો

હમણાં નહિ સમજે તો પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે,' કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા તેથી 'મોડું મોડું' પણ અંગ્રેજી શીખવાં લાગ્યાં અને આજે હજી પણ પોતે જે સંપૂર્ણ ક્ષમ્યો ન ઉઠાવી શક્યા તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરે છે. હાલ તે કુલકર્ણી શ્રી પુનાની 'S. P. College' માં પ્રેક્ટિસર છે.

પાઠશાલા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની દેખરેખ નીચે ચાલતી હતી તેથીજ તેના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ મળી શક્યું, તેમાં કોઈ આગસ્ટ રહી શક્યું નહિ, અને બુદ્ધિમાન આગસ્ટ બની શક્યો નહિ. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પાઠશાલામાં શિક્ષણ લીધું હતું તેથી જ તેમને તે કેવી રીતે ચલાવાય, તેના શિષ્યો કેવા હોવા જોઈએ, તેમનું વર્તન કેવું રહેવું જોઈએ, ગુરૂનું પણ કર્તવ્ય શું હોય છે તથા તેમણે પણ કેવો અભ્યાસ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે સર્વે વાતોનો અનુભવ હતો. આથી તો જ્યારે શ્રી ગાડગીલશાસ્ત્રી ગયા ત્યારે તેઓશ્રી પુના જઈને સ્વસંસ્કૃતિના સુસ્ત અભિમાની વિદ્વાન પરિતરત્ન શ્રી હાડીકર શાસ્ત્રીને લઈ આવ્યા હતા, કારણ કે 'ગુણી ગુણ વેત્તિ'—અર્થાત્ હીરાની પરીક્ષા બેરેરી વિના કોણ કરી શકે ? કારણ કે અન્યને મન તો તે પથર ન હોય છે અથવા સહેજ વિશેષ કિંમતવાન.

પાઠશાલાનું કાર્ય કોઈપણ જાતના ફંડ કે દાગા વિના પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી ચલાવી રહ્યા હતા તેથી તે કામની રાહની પ્રજ્ઞ, અને સુબંધની ગીતા પાઠશાલાની પણ કેટલીક વ્યક્તિઓને આશ્ચર્ય લાગતું હતું, તથા હજી પણ લાગે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પાસે કોઈ જડીબુટ્ટી, જાડુઈ લાકડી કે મંત્રવિદ્યા

ન હતી, કે જેથી તેઓશ્રી જ્યારે ધારે ત્યારે ‘ચલો આ
 આવ’ કહીને પૈસાને બેસાવી શકે—મેળવી શકે. તેમના પર
 દંતકંથાઓમાં આવતું કોઈ સારું ભૂત કે પિશાચ પણ પ્રસન્ન
 નહોતું થયું કે જે તેમને ગમે તેના લાંઘણમાંથી જેટલા
 જોઈએ તેટલા ધનના ઢગલા કરી આપે. વળી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી
 પોતે લક્ષ્યાધિપતિ પણ ન હતા, કે જેથી બેનકમાં જમા
 હોય અને તેમાંથી વાપરી શકે. તો પછી તેઓશ્રી ફંડ કે
 ફાળા વિના કેવી રીતે ચલાવતા હતા? જવાબ એક જ
 છે અને તે એ કે, ‘મુખર્જીની માધવબાગ શ્રીમદ્ ભગવદ્
 ગીતા પાઠશાળાની શુભરૂઢ વ્યક્તિઓના સહકાર અને
 શુભેચ્છાઓથી.’

હવે પાઠશાળાના બાલકોની પ્રવૃત્તિઓ પર આપણે મહેન
 વિહંગાવલોકન કરીએ. બાલકો સવારે ચાર કે માઘચાર
 વાગે ઉઠીને શાસ્ત્રાધ્યનનો ઘોષ કરતા હતા. તેમના આ
 ઘોષના મૂરો રાત્રિના ગાઢ અંધકારના પ્રશાંત વાતાવરણને
 લેદીને મધુર શબ્દધ્વનિ કરતા કરતા આગળ ને આગળ
 જઈને ક્ષિતિજમાં પ્રભાતની ઉપાના આગમન પહેલાં મનુદ્રુત
 આલિંગન કરીને તેમાં તદ્દકાર થઈ જતા હતા. આ ઘોષ કર્યા
 બાદ તેઓ સ્નાનમંધ્યા કરવા નદી કિનારે જતા અને ત્યાંથી
 પાછા આડ વાગે આવીને ગુરૂની પાસે અધ્યયન કરવા બેસી
 જતા, પછી દશ વાગે રસોઈ બનાવતા, તેમાં પણ વિશેષ
 મમય ન જવો જોઈએ તેથી કેવળ ઓસામણ ને લાત
 બનાવતા હતા. ફક્ત પ્રતિપદાને દિવસે—એકમને દિવસે—કે

ઉત્સવને દિવસે બ્યારે અનધ્યાય હોય ત્યારે જ મિદ્યાત્ર જનાવતા હતા. સવારે વહેલા ઉઠતા હોવાથી જાપોરે થોડો વખત આરામ કરતા અને પછી અભ્યાસ કે ચર્ચા કરતા, તથા સંમે સોજન કર્યા બાદ સૂઈ જતા. આ સર્વ કામ એટલું તો નિયમિત થતું હતું કે અહીંથી ઝુબકની પાઠશાલાની જે જે વ્યક્તિઓ ગઈ હતી તેઓના મનમાં આ આનંદમય અને પ્રેમજન વાતાવરણના પડઘા હજી પણ આદર્શ કેળવણીનું આયુષ્ય છતાં પણ મનોરમ દૃશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે કે જે પ્રાચીન સ્વપિમુનિઓના આશ્રમોની કલ્પનાના પ્રવાહમાં તેમને ખેંચી જાય છે.

પ્રતિપદાને દિવસે અનધ્યાય પાળવામાં આવતો હોવાથી બાલકોને પખવાડિયે એક દિવસ ગમ્મત કરવાનો, રમવાનો તથા ઊંઘવાનો સમય મળતો હતો; પરંતુ આમાં પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ, ન સુઈ ન તિથા. વિદ્યાર્થીઓ માટે સુખ કે નિદ્રા ન હોઈ શકે—માનવાવાળા વિદ્યાર્થીઓએ ‘મહારાષ્ટ્ર ગીર્વાણવાણી વકતૃત્વ કળા સંઘ’ નામની એક સંસ્થા સ્થાપી હતી અને તેમાં દર પ્રતિપદાને દિવસે વકતૃત્વ કળાનો વિકાસ કરવા થોડાક વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થતા હતા. પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરવાનો તથા રહેવાનો એક જ ઓરડો હતો, તેથી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કે જેમને આ આરામના દિવસે આ કર્મપ્રવણ વિદ્યાર્થીઓની ખટપટથી તકલીફ પડતી હતી તેઓ વાક્યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા, કેટલીક વાર તો વાક્યુદ્ધ દંડયુદ્ધમાં પણ પરિણમતું. દર પ્રતિપદાએ દહેરી વિદ્યાર્થીઓ સંઘવાળાઓને કાર્યની શરૂઆતનો ત્રણ

વાગ્યાનો મમય થાય ત્યારે જાણી જોઈને સૂઈ જતા, સંઘવાળા પણ તેમના કરતા ચઢે તેવા હતા તેથી તેઓ આ સૂઈ જાય તો તેમને ઉઠાડીને દૂર ધકેલી દેતા અને તેમની શેતરંજીઓ દૂર ખૂણામાં જઈ ફેંકી આવતા. આ ઝઘડાએ છેલ્લે તો એટલું બધું વિકૃત સ્વરૂપ લીધું કે બન્ને પક્ષો ન્યાય માટે ગુરૂજી પામે ગયા. ગુરૂજીએ બન્ને પક્ષોની દલીલો સાંભળ્યા પછી હેરીઓને કહ્યું, 'તમે તમારી જાંઘ ત્રણ વાગતા પહેલાં જેટલી જોઈએ તેટલી લો, પરંતુ ત્રણ વાગે એટલે તમારે ચોરડો ખાલી કરી આપવો પડશે, માટે હવેથી આમના કાર્યક્રમમાં ખટપટ કરશો નહિ.' ગુરૂજીએ વિદ્યા પિપાસુઓની તરફેણમાં મત આપ્યો. એટલે આ હેરીઓએ પોતાનો બીજો પાસો નાંખ્યો અને પ્રતિપક્ષને નબળો કરવા નવીન પ્રયત્નોનો પ્રારંભ કર્યો હતો. જ્યારે વકતૃત્વ કળાસંઘનો કાર્યક્રમ મમય શરૂ થાય ત્યારે આ હેરીઓ લજ્યાં બનાવતા અને ગધાને આપતા. એક વખત તો એવો પ્રસંગ આવ્યો કે જ્યારે વિદ્યાપિપાસુઓના કાર્યક્રમમાં ફક્ત ચાગ્ગ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો પૂ. શ્રી પંડુરંગ શાસ્ત્રી, શ્રી ખાધ્યે, શ્રી કાળે અને બીજા એક—આમ કુલ તેઓ ચાર હતા. છતાં પણ તેઓએ હિંમત ન હારતા પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું, હતું પરિણામે તેઓ હેરીઓના પક્ષમાં પ્રલોભનથી ગયેલાઓને મમજતવીને પોતાના પક્ષમાં લાવી શક્યા અને પોતાનો પક્ષ સબળ બનાવી શક્યા હતા.

આવો ઐત્તિક ઝઘડો એક બીજા કાર્યમાં પણ થતો હતો. પાઠશાલામાં એક 'ઐર્ધ્વગતિક' નામક હસ્તલિખિત

પાશ્વિક પત્ર ચાલતું હતું. શ્રી મેરુધર કાળે તેના તંત્રી હતા, તેથી તે સંસ્થાપક અને તંત્રી તરીકે 'પોતાનું' નામ લખતા હતા. શ્રી પાધ્યેએ અને પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ તથા અન્ય વિદ્યાર્થીઓએ પણ શ્રી કાળેને કહ્યું, 'પાઠશાલામાં કેઈનું' નામ ન ભેળ્યે માટે તું તંત્રીમાં તારા નામની જગ્યાએ શ્રી સરસ્વતી સંસ્કૃત પાઠશાલા લખ.' શ્રી કાળેએ ના પાડી એટલે આ લોકોએ બીજું 'પ્રદીપ' નામક પાશ્વિક શરૂ કર્યું. અર્થાત્ એક દોઢાએ બીજું 'પ્રદીપ' નામક પાશ્વિક શરૂ કર્યું. અર્થાત્ એક નાની ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓની પાઠશાલામાં ચંદ્રમ્નાયડસીને લીધે આ રીતે બે-તો પાશ્વિકો ચાલતા હતા. શ્રી કાળેની એકનિષ્ઠા તથા તત્ત્વ માટેનો તેમનો પરિશ્રમ અત્ર પ્રશંસા માંગી લે છે, કારણ કે જો કે તેઓ પોતે તો એકલાજ લેખક હતા છતાં, પણ તેમનું પાશ્વિક નિયમિત સુંદર અક્ષરે લખાઈને નીકળતું, પ્રતિપક્ષના 'દીપક' વાળા વધારે હતા તો પણ તેઓ કેટલીક વાર આગસી જતા કે ચોછા લેજો આપતા હતા. પાઠશાલાના વિદ્યાર્થીઓમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એકમાં પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી, પાધ્યે તથા શ્રી કાળે અને બીજામાં અન્ય રહેતા હતા. આથી તો જે વાત આ ત્રણ કરે તેનો બધા વિરોધજ કરતા હતા. વિદ્યાર્થીઓના આ પરસ્પર વિરોધ અને પાશ્વિક વાતાવરણથી કેઈ પણ વાચક ગેરસમજમાં ન પડે; કારણ કે આ વિરોધી વાતાવરણ કેવળ બાહ્યતઃ પૂરતું જ હતું બાલકોના બાલપણના નિષ્પાપ હૃદયપણાનું પ્રતીક હતું; તેઓની માનસિક એકતા કદાપી તૂટી નથી, તેથી તો અધડાના સમયે અધડતા અને પાછા અભ્યાસ કે ભોજનને સમયે એકત્ર બેસીને વિદ્યાવિનોદ કરતા હતા.

પાઠશાલામાં ફક્ત - તો માત્રમાં રજા આપવામાં આવતી હતી. ઉત્તમ પણ ફક્ત ગુરૂપૂર્ણિમાનો ગુરૂનિષ્ઠા વધારવા ખૂબ ડાઠથી ઉજવવામાં આવતો હતો. બીજા દિવસોમાં મસ્ત બનાવીને ખાલકોનું અભ્યાસ તરફથી લક્ષ્ય દૂર કરવામાં આવતું ન હતું. ગુરૂપૂર્ણિમાને દિવસે બધા વિદ્યાર્થીઓ ગુરૂ માથે એકત્ર બેસીને મિથાન જમતા હતા, અને આખો દિવસ ગમ્મતમાં પમાર કરતા હતા.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના કાળમાં જેમ શ્રીટીશ મલ્લની અમરને લીધે વિદ્યાર્થીઓ કાયદેસર વર્તન કરતા હતા અર્થાત્ જેમ કોઈનું કામ કોઈ ભૂલેચૂકે પણ ન કરતા, તેમ અહીં પણ હતું. તપોવનમાં ત્રીસ વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેથી વ્યવસ્થા માટે દશ દશ વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીઓ પાડી દેવામાં આવી હતી. જમવા માટે રસોઈ કરવાનો ફરજને કંટાળે આે એ સ્વભાવિક છે, એટલે ત્યાં રસોઈ કરવાના પ્રત્યેક ટુકડીમાં વારા બાંધ્યા હતા, પ્રત્યેક કામ માટે આમ કરવામાં આવતું હતું. દા. ત. ત્રણ રસોઈ કરનાર, ત્રણ તે ઉતારનાર, ત્રણ પીરમનાર અને એક દેખરેખ રાખનાર. આમાં પ્રત્યેકને સાવધાન રહેવું પડતું; કારણ કે રસોઈ કરનાર રસોઈના તપેલા ચૂલા પર મૂકીને બાબુએ પોતાના કામ માટે ચાલ્યા જાય, પછી તે બળી જાય તો પશુ તે કે અન્ય જોવા ન આવે, માટે જેમનો વારો હોય તેઓએ ખાત્ર ધ્યાન રાખવું પડતું, અન્યથા બળેલો ભાગ તેમને ખાવો પડે. તે જ પ્રમાણે તેઓ રસોઈ ઉતારીને ચાલ્યા જાય પછી તે પીરમનાર વિદ્યાર્થીઓ ન આવે કે તેમને મોડું થાય તો બીજા

વિદ્યાર્થીઓએ જોયું રહે પણ પીરસવા ઉઠે નહિ અને વળી
પાછા જોની ફરજમાં ભૂલ થાય તેની ફરિયાદ કરે, ટીકા કરે,
મજકરી કરે, ક્રિંવા ખનાવે.

આ જ કાયદાની પદ્ધતિ તેઓ અભ્યાસ કરવાના ઓરડામાં
મૂકવામાં આવેલું પાણીનું માટલું ભરવામાં વાપરતા હતા.
પાણીનું માટલું ભરવાનું માટે પ્રત્યેકનો વારો હતો. ખીજે દિવસે
કેનો વારો છે તે આગલે દિવસે રાત્રે પ્રાર્થના થયા બાદ શ્રી
મૈશ્વર કાળેએ કહેલું પડતું. આ દેખરેખ સખવાની જવા
ખટારી તેમના ઉપર હોવાથી તેઓશ્રી પાણી ભરવાની
ફરજમાંથી મુક્ત થયા હતા. માટલું ભરનારે નવ વાગતા
પહેલાં ભરવું પડતું, જો તે ન ભરે તો તેણે ઢંડ તરીકે સાત
દિવસ ભરવું પડતું હતું. આથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી જોનો વારો
હોય તેને આ વાત ભૂલાવવા ચલ્ન કરતા, અને તેથી ખામ
કરીને જ્યારે નદી પર નાહવા જાય ત્યારે તેની સાથે આડી
અવળી વાતો કરીને તપાસી જુએ કે, 'લાઈને ચાદ છે કે
કેમ. જો ચાદ ન હોય તો ગમ્મતજ, જો ચાદ હોય તો
તે સમય થવા આવે ત્યારે તેની સાથે વાતો, ચર્ચા, પ્રશ્નો,
શંકાઓ વિગેરે દ્વારા તે સમય ચુકાવવા ચલ્ન કરે, પણ કોઈ
એમ ન કહે' કે, 'લાઈ! તારો આજે પાણી ભરવાનો વારો
છે. નવ વાગવા આવ્યા છે.' આ રીતે દરેક ક્યારે તેની
ગરતચૂક થાય તે જોવામાં જ મસ્ત રહે અને જ્યારે
જુએ કે ઘડિયાળમાં નવ વગ્યા છે ત્યારે તરત જ
એક સામટા બોલી ઉઠે કે, 'લાઈ સાહેબ! આજે તો
તમારો વારો હતો, હવે ભૂલ્યા માટે ભરજો સાત

દિવસ'. એક દિવસ પ્રાર્થના પછી શ્રી કાળે કહેવાતું ભૂલી ગયા; પણ સૂતા પહેલાં યાદ આવ્યું તેથી જેનો વારો હતો તેને કહેવા ગયા, અને પોતે મોડા પડ્યા હતા એટલે ખીજા બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને સાક્ષી તરીકે પણ સાથે લઈ ગયા હતા અને કહ્યું હતું. ખીજે દવસે જેનો વારો હતો તેણે જાણી નેંધને પાણી સમયાનુસાર 'ન લયુ' તેથી ન્યારે બધાએ કહ્યું, 'હવે, ભરને માત દિવસ', ત્યારે તેણે રાકડો જવાબ આપ્યો કે, 'મને ક્યાં અમય પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું હતું?' આ બધડો ગુરૂની પાસે ગયો. ગુરૂએ વાત માંલજી અને શ્રી કાળેની ભૂલ તેમને સ્પષ્ટ દેખાઈ તેથી ન્યાય આપ્યો કે, 'શ્રી કાળેએ માત દીવસ પાણી ભરવું.'

પ્રિય વાચક! આવા નિર્દોષ, ગમ્મતી અને વિનોદી દિને તપોવનમાં વિદ્યાર્થીઓ પસાર કરે છે, કારણ કે ત્યાં પ્રત્યેક કાર્યમાં સ્વાશ્રયી અને સ્વાવલંબી બનીને જાત મહેનત દ્વારા અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. તપોવનમાં ગરીબ અને તવંગર એકજ સ્થિતિમાં રહે છે, એકજ પ્રકારના ખોરાક ખાય છે, એકજ જાતના બિછાનામાં સૂએ છે અને એકજ ગુરૂની પાસે લણે છે. આથી લક્ષ્મીવાનને લક્ષ્મીનો મહ આવતો નથી, તેમજ ગરીબને ગરીબાઈની ન્યૂનતા માલતી નથી. આવા સમાન-જરા પણ ભેદભાવ વગરના-વાતાવરણમાં રહીને બાલક બે અભ્યાસ કરે તો તેનો શારિરીક, માનસિક અને જૈવિક વિકાસ શહેરના કચરાપટ્ટી મોજશોખમાં અભ્યાસ કરી રહેલા બાલકો કરતા વિશેષ થાય તો શું તેમાં કંઈ નવાઈ છે? તપોવનમાં માતાપિતાની દૂંઢી

દષ્ટિના મિથ્યાપ્રેમમાં, ખાલકે ઘસડાવાનું હોતું નથી, તેથી નિયમિત અભ્યાસ કરવો પડે છે; કારણ કે ત્યાં તો પરિણામ વિચારીને પ્રેમ કરનારાં દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા શુદ્ધ સમીપમાં હોવાથી તેઓ જેમ કહે તેમ વિદ્યાર્થીને કરવું જ પડે છે. તપોવનમાં અભ્યાસ કરનાર નિસર્ગની સમીપરહે છે, તે નિસર્ગમાંથી પણ પ્રેરણા મેળવીને પોતાનું જીવન વિશુદ્ધ બનાવી શકે છે, તેથી તો તેના માનસિક વિચારો વિશુદ્ધ થાય છે. તપોવનમાં બચપણથી જ ખાલકને તપસ્વી જીવન ગાવાવાના—દન્દ્વો સહન કરવાના—સંસ્કારો પડે છે, તેથી તે શુદ્ધસ્થી બન્યા પછી પણ પ્રકૃતિના બાહ્યાધાતોથી મુંઝાઈ જતો નથી; બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં સંયમી જીવનનાં આનંદનો અનુભવ લીધા પછી તે શુદ્ધસ્થી બનીને સંસારના મિથ્યા લોગવિલાસોના ચાકચક્રથી કે બાહ્યાધારથી આકૃષ્ટ થઈને જીવનશક્તિ બ્યર્થ ગુમાવતો નથી; આત્માનો અવાજ સાંભળવાની દેવ પડેલી હોવાથી તથા પૂર્વજીએ લખેલાં લખાણો—શાસ્ત્રો—ના પૂર્વોત્તરપક્ષનાં જોડા અભ્યાસને પરિણામે ચિકિત્સક બુદ્ધિવાળી શ્રદ્ધા હોવાથી તેને જીવનમાં બુદ્ધિબ્રહ્મ થવાના પ્રસંગો બહુ જોછા આવે છે; તેનામાં માનવી જીવન શું છે, તથા માનવતા કેને કહે છે, તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તે કંઠાપિ લક્ષ્મીને માટે પાપાણુ હૃદયી નહિ બને, કે કૂર હિંસાપંથુ જેવું વર્તન નહિ કરે, માનવને સૂક્ષ્મીને—તેનું લોહી, પીને—પોતે મસ્ત થવાનો વિચાર સ્વપ્નમાં પણ નહિ આવવા દે. પણ આ બધાની સાથે આપણે એટલું યાદ રાખવું : જોઈએ કે તેનામાં સ્વાભિમાન અને તેજસ્વિતા

તો એટલા બધા વગે છે કે તે કોઈની પાસે આપત્તિમાં પણ લાચારી કરવા નહિ જાય, દીન નહિ અને કે યાચનો નહિ કરે. તે નિર્ધન હશે તો પણ જો કોઈ તેનું નિર્ધનતા માટે જરા બેટલું અપમાન કરશે, કિંવા તેના ગુરૂની, ગાસ્ત્રોની કે મંત્રકૃતિની નિંદા કરશે તો તેનું લોહી તપી જશે અને તે ઉગ્ર પરશુરામ કે દુર્વાનાનું રૂપ ધારણ કરશે; કારણ કે અગ્નિના પૂજક અગ્નિના જેવાજ તેજસ્વી થાય છે. તેઓ બુદ્ધિમાન પાસે તેના પરિશ્રમ માટે મંત્રક નમાવશે, વિનયીને અલિંગન આપશે, દીન દરિદ્રને દુઃખમાં આશ્વાસન આપશે અને વિદ્યા પિપાસુ વિદ્યાર્થીઓને ભેધને ગળગળા થઈ જશે.

પ્રિય વાચક! આ રીતે આવાં તપોવનના રમ્ય, પ્રેમજન્ય પવિત્ર અને આનંદમય મંગલકારી વાતાવરણમાં પૌર્ણત્ય તથા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ લગભગ બાર વર્ષ સુધી કરવાથી વિદ્યાર્થી કેવો થાય છે, તેના જીવન ઉપર, તેની વાણીમાં, તેના વર્તનમાં તથા આચાર-વિચારમાં—કેવી અમર થાય છે તેનું વિશેષ વર્ણન ન કરતાં તારી સમીપમાં આપણે મર્વે જેમના સમાગમમાં ઘણા વખતથી આવેલા છીએ, જો કદાચ તું ન આવ્યો હોય તો આવશે, એવા પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીના જ જીવન તરફ-તેમના જ શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ તરફ-દષ્ટિપાત કરીએ.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું સ્થાન તેમના પછી તેમના પુત્રને મળવાનું હતું, પરંતુ આ સંભાગવા માટે તે લાયક અધિકારી બને એ જ અસંભાવથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ તપોવન ખેડીને

તેમાં પિતાના બાલકને અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા
 એમ ન હતી કે, પુત્રમાં લાયક તથા કેન હોય તો પણ
 તે પિતાની ગાદીનો વારસા બને. તેઓને 'ગુરુપૂજન' મહત્ત્વ
 વધારવું હતું; જિજ્ઞાસુ ની રૂપના કરવી ન હતી. તેમની
 મનોવૃત્તિ ક્ષેત્ર, સ્વાર્થી કે સંકુચિત ન હતી, તેથી આપણને
 લાગશે કે તેઓશ્રી કેવળ પ્રેમાળ પિતા ન હતા, પણ સાથે
 સાથે ન્યાય નિષ્ઠુર પણ હતા. આવા પ્રેમાળ છતાં પણ ન્યાય
 નિષ્ઠુર, એવા આદર્શ અને ધ્યેયનિષ્ઠ, પિતાએ પૂ. શ્રી પાંડુરંગ
 શાસ્ત્રીજીને તપોવનમાં ગીર્વાણ વાણીના ન્યાય, વ્યાકરણ,
 વેદાંત, વિગેરેનું તથા નવદેવ યાવર્તી માવાં શાળા કંઠમૈત્રવ ની રૂઢિ
 સુસ્તતાનો ત્યાગ કરીને આંગ્રેજી ભાષાનું જે શિક્ષણ આપ્યું છે
 તેનું પરિણામ પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીના જીવન પર કેવું
 થયું છે તે શું આ અમારી કલમ વર્ણવી શકે તેમ છે?
 હિમાલયની ઊંચાઈ શું પ્રુટપટ્ટી લઈને સામાન્ય માનવ માપી
 શકશે? તે પ્રમાણે જો કે અમારો પ્રયત્ન હાસ્યાસ્પદ બનશે
 છતાં પણ પ્રેમને વશ થઈને જે આંતરિક ઉર્મિનો પ્રવાહ
 વહી રહ્યો છે તેને રોકી શકવા ન હોવાથી તેમને માટે જો
 શબ્દો લખીને પાવન થવા મન તંત્રપાપક થઈ રહેલું છે માટે
 આ કલમ આગળ ચાલે છે. પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ
 મળતાવળે સંસ્કૃત, યૌવનસુલભ ઉત્સાહ તથા તેને યોગ્ય
 માગે વાળનાર વિનય અને નમ્રતા, અર્વાચીન કાળપ્રવહને
 અનુકૂલ એવા આધુનિક વૈચારિક નદીના પ્રવાહોમાં પ્રાચીન
 વૈચારિક નદીના પ્રવાહોનું સંગમ સ્થાન બતાવવાનું સામર્થ્ય,
 પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, પૌર્વાત્ય તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના

તત્ત્વજ્ઞાનનો તુલનાત્મક અને વિવેચનાત્મક અભ્યાસ, ઇશ્વર-
સ્તિત્વના ખારામાં શંકાગીલ એવા અમારા જેવા આધુનિક
નવયુવકોની શંકાને પગિહુગનાડ તેમનું ધ્યેયનિષ્ઠ વ્યક્તિગત
જીવન, 'ઇત્યાદિ મર્વે' જે અદ્વૈતસિંધુના ગ્રિહુઓનું પાન
પોતાના જીવનમાં કર્યું છે, તે મર્વે તેમના પૂ. શ્રી પિતાશ્રીનાં
પગિશ્રમને લીધે તેમને મળેલી તપોવનની આદર્શ કેળવણીને જ
આભારી છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાલાના આ છોટા
વિવેકાનંદે અત્યાગ્રથી અને લીધે પુત્રાદિક્ષેપ પરામર્શ નો
આનંદ તેમના પૂ. પિતાશ્રીને તો આપ્યો છે, અને અમને
આગા છે કે ભાવિમાં તેઓશ્રી એક મહાન, દેશોદ્ધારક
તત્ત્વવેત્તા બનશે.

પરીક્ષારૂપી યક્ષિણીના હાથમાં આ તપોવનના વિદ્યાર્થી-
ઓએ પોતાના જીવનરથની લગામ આપી ન હતી, તેથી
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના કાગની જેમ અહીં પણ પરીક્ષાની
ખટપટમાંથી વિદ્યાર્થીઓ મુક્ત હતા-તેમના બાહ્યિક વિમત્સનુ
માપ કેવળ પરીક્ષાઓદ્ધારા જ માપવામાં આવતું ન હતું
છતાં પણ છેલ્લે છેલ્લે કાળકેવાહુને અનુસરીને પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજીએ તેમના તપોવનના દેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પોતાના
તપોવનમાં નો નહિ, પણ કાથી, કવકતા, પુના, વિગેરે વિશ્વ
વિદ્યાલયોની પરીક્ષા આપવા મોકલ્યા હતા પણ બાલકો
બ્યાડે આ પરીક્ષા આપવા ગયા તે વખતની વાત સાંભળીને
હમણું આવે તેમ છે, કાગ્યુ કે બ્યાડે 'મહાભાષ્ય'નો અભ્યાસ
કરતા હતા ત્યારે 'કૌમુદી'ની પરીક્ષા આપવા ગયા હતા, જેમ
આને કોઈ પા. ૧. થયેલો પાઠાંતરની પરીક્ષા આપવા
ગયા તેમ

પ્રિય વાચક! પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનવૃત્તાંતનો અરૂપ ઇતિહાસ પત્રિકામાં લાવતી વેળાએ કરવામાં આવેલો અમારો આ પ્રયોગ ઉત્પાત વાંચતા વાંચતા તને વિચાર આવ્યો હશે કે, 'પાઠશાલાની પ્રસ્થાપના થયા બાદ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવન નિર્વાહની કેવી વ્યવસ્થા હતી?' કારણ કે બ્યારે પીકેટ રોડ ઉપરની પાઠશાલામાં હતા ત્યારે જ કંઈ મળતું હતું તેનું નિદર્શન કર્યું છે, પરંતુ આ નવી પાઠશાલાની પ્રસ્થાપના થયા બાદ કંઈ પણ જણાવ્યું નથી. આ વાત શુભ સંખવાની નથી, તેમજ તેમાં વધારી ઘટાડીને પણ કહેવાનું નથી, કે કંઈ અપ્રસ્તુત સંખવાનું પણ નથી. આને માટે અમારે ત્વન દૃઢમાં જ આપને જણાવવાનું છે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી જનતા જનાર્દનની સેવા કરતા હતા, તેથી કોઈની ખાસે કંઈ પણ માઆ વિના જનતા જનાર્દનની ઉદાર હૃદયી અને સુષુપ્ત અકિતઓની ઋણમુક્ત થવાની દિવ્ય સદ્ગુણાવના ઉપર જ તેમનો જીવન નિર્વાહ ચાલતો હતો તથા ચાલે છે. તેમનાં ચિ. વિ. પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી પણ આ પ્રણાલિકાને અનુસરી રહ્યા છે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની આ જીવન નિર્વાહની જરૂરિયાતો સીધેજ પાઠશાલામાં એમ અને પાલિવ્યનું વાતાવરણ નેવા મળે છે, તથા ઉચ્ચ કોટિના શ્રોતાજનોની સંખ્યામાં થઈ રહેલી દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પણ તેનેજ આભારી છે. ગર્ભ શ્રીમંત લક્ષાધિપતિઓ પણ નિષ્કિંચન ભાવુક શ્રોતા સાથે આથીજ નિર્ણયતાથી પાઠશાલામાં યથેચ્છ વિચરી, ચક્રે છે-

'You will find real Spiritual Socialism here.'

. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના આધાર સ્તંભરૂપ તપોવન પદ્ધતિની કેળવણીની પ્રથાના એક અંવેશરૂપે વીસમી સદીના ભારતવર્ષના લોકોને તપોવન પદ્ધતિની કેળવણી પ્રથાનું મહત્વ બતાવવા શહેરમાં જન્મેલી સરસ્વતી સંસ્કૃત પાઠશાલા સુબંધના માધવભાગ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાલાના સુસંસ્કારી મહાનુભાવ નરસેનોના મહકારથી દિનપ્રતિદિન તેના વિકાસ સાધતી હતી, પરંતુ આગળ જ આપણે જોઈ 'ગર્થા છીએ કે મામાન્ય ગીતે બહુકનમમાજ' પરોક્ષસેહિંચુ હોય છે, તે પ્રમાણે આહી શહેરમાં પણ લોકો 'તપોવનના બાલકો એટલે ગરીબ બ્રાહ્મણના બાલકો'—સમજીને શરૂઆતમાં કેટલા વર્ષ સુધી તો તેમની મશ્કરી ઉડાવતા, તેઓને વિરોધ કરતા, ન કહેવાય તેવા વચનો સંભળાવતા, પરંતુ આ સંસ્થાનો નિભાવ તેઓના ફંડ, કે કાળા ઉપર થતો ન હોવાથી, આગળ કદા તેવા તે તેજસ્વી વ્યાવહારિક વિકાસ અને વિચારોથી પર સરસ્વતી માતાના ઉપસક બાઈમાં જોઈને એક શબ્દ પણ ન માંભળતા—જરાંપણ નીચું નેચા વિના—મીઠો અને સ્પષ્ટ જવાબ આપી દેતા, પરિણામે ગામના લોકો ગુરૂજી પાસે ફરિયાદ વાંઘ જતા, ત્યારે ગુરૂજી પણ પૂરો બ્યવકારકુશલ હતા તેથી તેમને કહેતા કે, 'અમારા બાલકો કંઈ જોવા તેજસ્વી છે, અર્થાત્ સર્પ જેમ હંમેશાં મીઠો આંચો જાય છે, તથા જો તેને કોઈ કંઈપણ ન કરે તો તે પણ કંઈ કરતો નથી, તેને જો તેના માર્ગમાં કોઈ વિઘ્ન લાગે કિંવા અન્ય વિરોધ મૂકે તો જ તે પુકારો મારે છે અથવા

કરે છે, તેમ અમારા બાલકો, પણ, હંમેશાં બ્યારે પણ કંઈ ગામમાં કામ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીધે સ્ત્રીધા કામ પતાવીને પાછા ફરે છે, તેમને આ વખતે જો તમે કંઈ અટક્યાનું ન કરો તો તે કંઈ ગામના અન્ય બાલકો જેવા નથી કે જે નકામા બધડા કરે, જો તમે તેમને કંઈ કહો તો તે શા માટે તમારું સાંભળી લે? માટે પહેલા વિચાર કરો કે વાંક કોનો છે? અને પછી જ મારી પાસે આવો, ગુરુજીનો આવો સંપર્ક અને ચોકડો જવાબ સાંભળે એટલે તો જાણે બગતમાં ધી હોમાય તેમ તેઓને લાગે, આથી તેઓ પ્રારંભમાં પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓનો ખૂબ વિરોધ કરતા હતા, પણ બ્યારે બાલ્યુ કે કંઈ આવે તેમ નથી ત્યારે ઢીલા પડ્યા હતા. પરંતુ આપત્તિના એક વાદળાં તો મહાપરાણે વિખેરાયો હતા અને મહેજ પ્રકાશ એવા મળ્યો હતો ત્યાં તો બીજા પ્રચંડ અને મહાભયંકર વિશ્વવ્યાપી પ્રલયના મેલોના વાદળાંઓને, ગહગહટ થવા લાગ્યો હતો તેથી દેશની તત્કાલીન વર્તમાન આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાથે સાથે નૈતિક પરિસ્થિતિ ઉપર, પણ તેની અસર થવા માંડી હતી; કુદરેતના રણ-મંહાર કરતાં પણ અનેકગણા લીધણ સંહારદાર રણચંડી દેવને, લાખોની સુખ્યામાં જીવંત માનવોનાં લોહી રેડીને, શાંત કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નો થતા હતા, તેથી જાણે કે પુલકના આ પ્રચંડ ખાડામાં પરિબ્રમિત થઈ રહેલો પૃથ્વીનો ગોળો, માનવજાતિદ્વારા પરિશોષિત નિર્લય નવીન વૈજ્ઞાનિક શોધોની સહાયતાથી, સ્વંહા થશે કે શું, તેની ચિંતા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ધૂંસરી વાહુડોને-નેતાઓને-મણુ થવા લાગી હતી;

'You will find real Spiritual Socialism here'

પ્રાચીન ભારતીય નમ્કૃતિના આધાર સ્તંભરૂપ તપોવન પદ્ધતિની કેળવણીની પ્રથાના એક અવશેષરૂપે વીમની મદીના ભારતવર્ષના લોકોને તપોવન પદ્ધતિની કેળવણી પ્રથાનું મહત્ત્વ બતાવવા રોહામા જન્મેલી સુરમ્વતી નમ્કૃત પાંડ્યાના મુળના માધવભાગે, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાંડ્યાના મુન્નમ્કારી મહાનુભાવ નગ્ગનોના મહુકાગ્થી દિનપ્રતિદિન તેના વિકાસને સાધતી હતી, પરંતુ આગળ જ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મામાન્ય રીતે બહુજનનમાટે પરોત્કર્ષાસહિષ્ણુ હોય છે, તે પ્રમાણે અહીં રોહામા પણ લોકો 'તપોવનના બાવડો' એટલે ગરીબ બ્રાહ્મણના બાવડો—સમજીને શરૂઆતમાં કેટલા વર્ષ સુધી તો તેમની મશ્કરી ઉડાવતા, તેઓનો વિરોધ કરતા, ન કહેવાય તેવા વચનો સલાગાવતા, પરંતુ આ સ્થાનો નિભાવ તેઓના દૃઢ કે ક્ષમા ઉપર થતો ન હોવાથી, આગળ કદ્ય તેવા તે તેજસ્વી બ્યાવહારિક વિકાસે અને વિચારોથી પર મન્નવતી માતાના ઉત્તમક બાવડ, તેઓ એક ગણદ પણ ન સાલગતા—જગપણ નીચુ જોયા વિના—મીધો અને અષ્ટ જ્વાળા આપી દેતા, પરિણામે ગામના ચોકો ગુફા અને કુચિયાદ લઈ જતા, ત્યાં ગુફા પણ પૂર્ણ વ્યવસ્થાકાય હતા તેથી તેમને હોતા કે, 'અમારા બાવડો સર્પ જેવા તેજસ્વી છે, અર્થાત્ સર્પ જેમ હમેશા મીધો આ પો જાય છે, તથા જો તેને કોઈ કંઈપણ ન કરે તો તે પણ કંઈ કરતો નથી, તેને જો તેના આગમાં કોઈ વિશ્વ લાવે ફિવા' અન્ય વિશેષ મૂકે તો જ તે પ્રકારો મારે છે અથવા

કરે છે, તેમ અમારા બાલકો પણ હંમેશાં બ્યારે પણ
 કંઈ ગામમાં કામ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીધે સ્ત્રીધા કામ પતાવીને
 પાછા ફરે છે, તેમને આ વખતે જો તમે કંઈ અટક્યાણું
 ન કરો તો તે કંઈ ગામના અન્ય બાલકો જેવાં નથી કે
 જે નકામા ગણા કરે, જો તમે તેમને કંઈ કહો તો તે
 શા માટે તમારું સાંભળી લે? માટે પહેલા વિચાર કરો કે
 શાંક કોનો છે? અને પછી જ મારી પાસે આવો, શરૂઆતે
 આવો કષ્ટ અને રોકરો જવાબ સાંભળે એટલે તો જાણે
 બજારમાં ધી હોમાય તેમ તેઓને લાગે. આથી તેઓ પ્રારંભમાં
 પાઠશાળાના વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ વિરોધ કરતા હતા, પણ
 બ્યારે જાણ્યું કે કંઈ ચાલે તેમ નથી ત્યારે દીલા પડ્યા હતા.
 પરંતુ આપત્તિના એક વાદળાં તો મહાપરાણે વિખેરાયા હતા
 અને સહેજ પ્રકાશ જોવા મળ્યો હતો ત્યાં તો બીજા પ્રચંડ
 અને મહાભયંકર વિશ્વવ્યાપી પ્રલયના મેઘોના વાદળાંઓને
 ગડગડાટ થવા લાગ્યો હતો તેથી દેશની તત્કાલીન વર્તમાન
 આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાથે સાથે નૈતિક પરિસ્થિતિ
 ઉપર પણ તેની અસર થવા માંડી હતી; કુદરેશ્વરના રણ-
 સંહાર કરતાં પણ અનેકગણા લીલણ સંહારદારા રણચંડી
 દેવને, લાખોની સંખ્યામાં હવંત માનવોનાં લોહી રેડીને,
 શાંત કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નો થતા હતા, તેથી જાણે કે
 યુદ્ધના આ પ્રચંડ ખાડામાં પરિભ્રમિત થઈ રહેલો પૃથ્વીનો
 ગોળો, માનવબુદ્ધિદ્વારા પરિશોધિત નિત્ય નવીન વૈજ્ઞાનિક
 ગોળોની સહાયતાથી, સ્વહા યશે કે શું, તેની ચિંતા અત્યેક
 રાષ્ટ્રનાં પૂંસરી વાહકોને-નેતાઓને-પણ થવા લાગી હતી;

કાનજી કે વીમમી સદીના બધા વ્યવહારે ૫૦ દેશની તત્કાલીન પરિસ્થિતિની અસર જણાતી હતી, ભારતદેશ પણ આ વિશ્વવ્યાપી ક્રૂકાઈ રહેવા ઝઝાવાતોના પવનની અમર ત્રીચે આવ્યા વિના ન રહે તેવો સુમંપત્ર કે સ્વાવધાની ન હતો, પરિણામે માનવી જીવનમાં ધર્મ અને નીતિની રહી મહી કલ્પનમાં આ પ્રવચનના પવનના સૂમવાટામાં ઉડી ગઈ, તેથી માનવી જીવન અર્થમય અને અસ્થિર બનતું ચાલ્યું, સુખી લોકોના સમારો પણ વિકટ પરિસ્થિતિની કાંતમાં મપડાઈ ગયા 'આલ ફટે લ્ય ૧૪ઈ થી મડું' દેવાય? -તેમ આ અવાન્તર પ્રવચન વટોળિયા પવનના ચૂસવાટાની અમર રોહાની પાઠશાલા ઉપર પશુ થઈ, તેથી ઉત્કૃષ્ટ લલ્લેયા નિઘાર્થીઓ અભ્યાસ પૂરો થવાથી પોતપોતાના આસાનિક વ્યવહારમાં ચાલ્યા 'ગય', 'બાકી' રહેવાઓ કર્મમંડી બનીને માખાપને મદદ કરવા નીકળી ગયા, તથા અર્થમય જીવન થયેલું હોવાથી નવીન પ્રાજ્ઞણ બલકો શાસ્ત્રાધ્યયન માટે આવનારા ઓછા થયા, પરિણામે સાગ અને સુખુદ્ધ બાનકોની 'અથા ઘેરી ગઈ હવે તો આ સુદ્ધના મગમાં અર્થમયતાને પ્રાધાન્ય મળેલું હોવાથી 'Facts do not make laws' ના નિયમ પ્રમાણે અર્થવાન્-ધનિક-લોકો કેટલી થયા હતા, પરંતુ પ્રવચનના પવનો ક્રૂકાય, બારે મેઘ વરસે, આકાશ તૂટી પડે, પૃથ્વી રમતાજમા બન કે સૂર્ય ઠંડો પડે તો પણ તત્ત્વનિષ્ઠ તો આ સર્વે આપત્તિઓમાં તત્ત્વને માટે અવિચલ રહે છે, તેનું તત્ત્વ દેશકાવની પરિસ્થિતિઓથી બદલાતું નથી તે પ્રમાણે તત્ત્વનિષ્ઠ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીનું પણ કોઈની પાને ઠઈ

ન માંગતા રોડાની પાઠશાલા ચલાવવાનું જે વ્રત હતું તે
 બદલાયું ન હોવાથી તથા તેમના ઉપર પણ પગનું ઓપરેશન
 કરાવ્યાથી નિર્માણ થયેલી આધિભૌતિક ઉપાધિથી આવેલી
 ચારે બાજુની સાંસારિક મુંઝવણને લીધે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી છોડનું
 તથોવનરૂપી પુષ્પ તને વિકાસ સાધીને જગતને તેની મીઠી
 સૌરભદ્રાસ પ્રેમમય અને આનંદમય ઝનાવે તે પહેલાંજ એક
 મંગલમય સુપ્રભાતે પોતાની મીઠી સૌરભગવાયા સૂણાવતું
 સૂણાવતું રસવિહોલું અને નિયંત્રિતન જનીને કરમાઈ ગયું—
 કલયુગમાં જોવા મળતું સત્યયુગનું વાતાવણુ સ્વપ્નમય
 બની ગયું, વિદ્યાભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓનાં ઘોષનો સુમધુર
 શબ્દસ્વ તથા પ્રભાતના પ્રહરમાં નદીતટ પરથી આવતા
 ટોળાંમંધુ નિર્દોષ, તેજસ્વી પ્રાણલુ બાલકોના પ્રપુલ્કિત
 સુખારવિદ્યમાંથી નીકળતો સારસૂકતોનો કર્ણપ્રિય શબ્દકવનિ
 ઉષાના અરણોદય પહેલાના ઘાઠ અધકારમાં વિલીન પામ્યો.
 પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના ઘરના વાતાવરણમાં પ્રિયજનના વિરહથી
 નિર્માણ થતું પ્રશંસિત ને ગર્વીર મોલું ફરી વળ્યું.
 અને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની તથા તેમના કુટુંબીઓના છવનની
 સમજીયતા તથા મનોહરતા ફરી ગયું, અર્થાત્ આ
 રીતે પોતેજ વિકાસેલા તથોવનરૂપી પુષ્પને તેઓશ્રીને
 પોતાને જ હાથે ચીમંત્રી નાંખવું પડ્યું. આ દુઃખની વેદના
 કલ્પનાતીત હોવાથી અવલુંનીય છે, માટે અત્રે અમારી
 કલ્પના આ વિશે આજળા લખી શકતી નથી.

પ્રકરણ ચોથું

" નિવૃત્તિ "

મુખ્યની શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પાઠશાલાની સ્થાપના થયા બાદ તેના ઉદ્દેશ્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામી રહેવા વટવૃક્ષની જેમ થતો હતો, તેમા કામ કરી ગેરેલા પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીનો માનમિક ઉત્સાહ તથા શાસ્ત્રીગિક કાર્યશક્તિ પણ દિનપ્રતિદિન શુકલે દુની જેમ વૃદ્ધિ પામતા હતા, પરંતુ આપણને યાદ છે કે માનવનો માનમિક ઉત્સાહ ગમે તેટલો હોય પણ આખરે તો તે માનવ જ છે—દેવ નથી પાર્શ્વિક દેહધારી જ છે—તેથી શાસ્ત્રીગિક શક્તિના ક્ષય મામે તે બાચ લીડી શકતો નથી. પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીની શારીરિક તદ્દુરમ્તી બચપણથીજ તદ્દન નિરાગી હતી, તેઓશ્રી આજના નવયુવાનની જેમ વૃદ્ધ કે માયકાગલા ન હતા, પણ આનો અર્થ એમ નથી કે તેઓ કદિ પણ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યા નથી તેમના જીવનમા તેઓશ્રી મુખ્યતઃ બે જીવલેલુ વ્યાધિઓના ભોગ થઈ પડ્યા હતા, એક તો ઇન્ફ્યુએન્સી અને બીજી ઓળા

તાવની. મહાપુરુષોના જીવનની જેમ બધીજ વાતો મોટી હોય છે અને તેમાં કંઈને કંઈ અસામાન્યતા હોય છે, તેમ તેઓના રાગોમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ તેઓના રાગ મોટે ભાગે જીવલેણ હોય છે. ૧૯૧૪ માં મહાયુદ્ધ પુરું થયા પછી ઇન્દ્રિયએજાના ચેપી રાગનું જે મોજું ફેશના મોટા ભાગોમાં ફેરી વળ્યું હતું તેના અપાઘમાં પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ આવી ગયા હતા. આ રાગમાં સૌ કોઈને લાગ્યું હતું કે જીવનદોરી તૂટી જશે, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પણ એમ લાગ્યું હતું. પરંતુ પ્રભુને લાગ્યું કે, ‘આની પાસે તો હજી મારે બહુ મોટાં કામો કરાવવાના છે મોટે આ અભ્યારથીજ આરામ લે તો કેમ ચાલે-અર્થાત્ પ્રભુની ઇચ્છા ન હોવાથી લગભગ મૃત્યુના દ્વાર સુધી પહોંચી ગયેલા પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પ્રભુએ પાછા મૃત્યુ લોકમાં મોકલી દીધા હતા. આ જ રીતે ૧૯૨૬-૨૭ માં તેઓશ્રીને ઝીણા તાવ લાગુ પડ્યો હતો. ઝીણા તાવ એટલે ધીમું ઝેર. ધીમે ધીમે આપવામાં આવેલા ઝેરથી જેમ એક દિવસમાં માણસ ખલાસ થતો નથી, પરંતુ તેની શક્તિ ઉત્તરોત્તર ક્ષીણ થતી જાય છે, પરિણામે તે એક દિવસ નિઃચેતન બની જાય છે, તેમ લાંબા સમયના ઝીણા તાવની પણ માનવ જીવન પર અસર થાય છે. પરંતુ આ વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ કમચોગ છોડ્યો નહતો, તેમને શરીરમાં ૧૦૨° કે ૧૦૩° તાવ રહેતો છતાં પણ તેઓશ્રી પાંદશાલામાં પ્રવ્રજ વહેને પ્રવચન આપતા હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને આ વખતે પણ લાગ્યું હતું કે, ‘વારે વારે કંઈ ના...’ તેથી તેમણે તેમના

જ્યેષ્ઠ વિ વિ પૂ શ્રી પદુરગ શાસ્ત્રીજીને જલદી યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવી હતી પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને તો તેમના પાઠશાળાના આચાર્યજીને છોડીને દોડી જવાની એકદમ તાવાવેલી લાગી હતી, પણ આચાર્યજી કયા છોડે તેવા હતા તેઓએ તો પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને દીર્ઘાયુષ્ય મળે તે માટે અત કરણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને કહ્યું, 'પ્રભો! તારા આ મુપુત્રને તારે વૈકુંઠમાં વડ જવો હેય તો લઈ જાજે, પરંતુ તું અમારા નામ પછુ જોશ કે નહિ' તારા આ પુત્રે અમારા જવા માટે-અમને દિ-યદ્દિ આપવા-જે પાઠશાળા તારી ગીતાનો પ્રચાર કરવા જોવી છે તેના અધ્યયન દ્વારા અમારી સ્વર્ગમાં જવા જોટવી તો લાયકાત થવા દર્શન કે નહિ?' આમ શ્રોતા-જનોનો પ્રેમ જોઈને પ્રભુએ ચમરાજને પાછા જોવાયા હતા પછી તો આપણામાં કહેવત છે કે, 'અણી ચૂકયો મો વર્ષ' એવે તે પ્રમાણે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ અદ્યાપિ પર્યંત વિદ્યમાન છે આપણે પણ પ્રાર્થના કરીએ કે, 'પ્રભો! પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીને નિરોગી દીર્ઘાયુષી ખનાવ!

આ ગીતે રાગમુક્ત થયા બાદ નિશ્ચિત અને નિરોગી થીનીને પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી પોતાનું જીવન વિતાવતા હતા આમ દિવસો જતા હતા તેમ પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજી પણ પોતાની ઉમરમાં અને જ્ઞાનમ વધારે કરતા જતા હતા હવે પૂ શ્રી શાસ્ત્રીજીએ તેમના આયુષ્યના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો-વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો-નિવૃત્તિ પરાયણ વાન પ્રમથાશ્રમનો અંતછોદ્ય તેમના જીવનમાં થયો હતો, પરંતુ તેઓશ્રી તો કર્મયોગમાં રૂત હતા આ વખતે પગમ કંડણ

પાંડુરંગ શાસ્ત્રી
વિદ્વદ્વર્ણ પ્રત્ય શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી

મથી પ્રકૃતિ-નિસર્ગ-માતાએ જોયું કે, 'હવે મારે મારા પુત્રને તેના આશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની સૂચના આપવી જોઈએ; કારણ કે તેણે જનસેવાના કાર્યનો સમય પસાર કરીને આત્મકથ્યાણના કાળમાં પ્રવેશ કર્યો છે-તેણે તેનું જનસેવાનું કાર્ય 'યથાશક્તિ પૂરું કર્યું' છે; પણ આત્મકથ્યાણ હજી બાકી છે.' અને આથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને જે મધુમેહનું ઠરઠ છે તેમાં વિકાર નિર્માણ થયો, પરિણામે એક દિવસે તેમની આંગળીનો નખ પાક્યો. અને રૂઝ ન આપવાને કારણે તે આંગળી કપાવવી પડી. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી માતાની ચેતવણી સમજી ગયા અને તેથી તેમણે પુત્રને શિવ કાર્યવાર પાંખીને કર્મસંન્યાસ લેવાનું નક્કી કર્યું. આ રીતે તેમની પાસે કામ કરાવવાનો નિસર્ગ માતાનો વિરોધ અને સાથે સાથે તેમના મ્યેઠ સુપુત્ર પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીની પાસે કામ કરાવવાની ચોચતા-આંગણ વલક્ષણ યોગાયોગ આવેલો જોઈને પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પોતાના ખલાપરનો ભાર હળવો કરીને સુપુત્રના ખસે મૂક્યો, અને નિવૃત્ત જીવન ગાળવા શેઠા ગયા; પરંતુ એકાદરીના વર્ગો લેવા મુંઝવે આવતા હતા.

નિસર્ગ માતા જેટલી પ્રેમજ અને કષ્ટભરી છે તેટલીજ ન્યાય નિહુર પણ હોય છે, તેના ફટકા હંમેશા સૂચક હોય છે, જેઓ હળવા ફટકાથી ન ચેતે તેમને મોટા ફટકા આપીને તે ચેતાવે છે. અહીં પણ નિસર્ગ માતાને લાગ્યું કે, 'મારી આપેલી સૂચના ભાઈએ સંપૂર્ણતઃ પાળી નથી, માટે મારે તીવ્ર સ્વરૂપની સૂચના આપવી પડશે.' નિસર્ગને માટે કોઈ વાત અશક્ય છે? નિસર્ગનો વિરોધ કોણ કરી શકે? માટે તેના

મનમા આગ્યુ, તેથી તેવી રીતના કાર્યની શરૂઆત તેણે કરી દીધી એક વર્ષ પહેલાં જેમ પ્રથમ અગળી ૫૦, દરદ થયું હતું, તેવી જ રીતે પગના અથડાના નખ ઉપર હવે થયું આ વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ જોઈએ તેટલી દરકાર લીધી નહિ—વિધિ ભાન બુલાવે ત્યારે કોઈ શું કરી શકે?—તેથી ચાર પાંચ દિવસમા તો દરદ વધી ગયું, વળી તેઓ અધુરામા પુરા હતા રોહાના ગામડામા, તેથી ત્યાં આને માટે કોઈ તાત્કાલિક ઉપાય થઈ શક્યો નહિ, પરિણામે તેમને ગાહ્યાથી મુળઈ લાવવા પડ્યા અને 'New Marwadi Home' માં દોખવ કર્યા હતા હવે તો અન્ય કોઈ ઉપાય ન હોવાથી વધનો રહેવો બ્યાધિ વિહાર અટકાવવા પગનું ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું, અને લગભગ બે માસ હોસ્પીટલમા રહેવું પડ્યું આ વખતે તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી માતાની સૂચના ગરેબરં સમજી ગયાં, તેથી તેઓશ્રીએ પાઠશાળાની મપૂર્ણ જવાબદારી—એકાદશીના વર્ગોની પલ્લ—મુપુત્રને શિષ્ય મોપી દીધી અને પોતે વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્માનુમાર મપૂર્ણ નિવૃત્તિ પગથણી જીવન વિતાવવા લાગ્યા હાલ તેઓશ્રી રોહા ગઢે છે ક્રમત દશેરાને દિવસે—પાઠશાળાના વાર્ષિકોત્સવને દિને—પોતે વાવેલું તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ ઠેવી રીતે વિકસે છે તેનું નિગીક્ષણ કરવા મુળઈ પાઠશાળામા આવે છે

હાલ રોહામા તેઓશ્રીની દિનચર્યા આ પ્રમાણેની છે—સવારે વહેવા ઉઠે છે અને દાતળપાણી તથા મ્નાન વિગેરે કરીને આત્મકથાનું માટે પ્રભુમા એકાંત થાય છે, આમ સવગ્નો લગભગ બાર મુધી મધ્યાહ્ન કરે છે પછીથી મૂર્ચ

મધ્યાહ્ને આવે ત્યારે શરીરનિર્વાહાર્ય લોજન વિગેરે કરે છે અને બપોરે વામકુક્ષી ખાદ્ય ત્રણ વાગે ઉઠે છે. ત્યાર પછી હાલ જે એક જ શિષ્યો તેમની પાસે રહે છે. તેમને લાણાવે છે. અને પછી સાંજે છ વાગે નદી કિનારે નિસર્ગને નિહાળવા તથા પ્રકૃતિતત્ત્વની અલૌકિકતાનો અભ્યાસ કરવા જાય છે, રાત્રે ગામની સ્વચ્છ મંડળી તેમને ઘેર એકઠી થાય છે, તેમની સાથે તેઓશ્રી સ્વૈરકથા કરે છે. આમ નિર્દોષ દિનચર્યા સમાપ્ત કરીને તેના રમ્ય અને અલૌકિક દૃશ્યોત્ત્વ સ્મરણ કરાવતી, પરમ પ્રેમદાયિની પ્રકૃતિમાતાની ગોદમાં સૂઈ જાય છે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી હાલ જે ગામમાં રહે છે ત્યાંના બધા લોકો તેમની આ પ્રવૃત્તિથી પરિચિત છે. શરૂઆતમાં તો તેઓએ તેમની અભિપરિક્ષા કરી જોઈ, પણ બ્યારે તેઓને જાણ્યું કે, ‘આ તો શુદ્ધ એવું છે, પિત્તજ નથી—મિથ્યા આડંબારી વ્યક્તિ નથી—ત્યારે સર્વે લોકોની તેમના પર અપાર પ્રેમની વર્ષા થઈ. જનતા જનાઈન છે, તે જેને લાત મારે છે. તેને જ સમય આવે માથે ચઢાવીને નાથે પણ છે, પરંતુ જેનામાં આ લાત ખાવાની શક્તિ હોય તે જ માથે ચઢી શકે છે, જે લાતથી ડરે છે તે ધૂળ લેગો થાય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી કેઈ પણ પક્ષ કે વાદના નથી, તેઓશ્રી સાંપ્રદાયિક અંકુશિત વાડાઓમાં પણ માનતા નથી. તેમનું પર્તન સર્વની સાથે સમાન હોય છે, આથી ગરીબ તવંગર, અવિદ્વાન વિદ્વાન, શૂદ્ર બ્રાહ્મણ, સીપુરુષ, ખાલવૃદ્ધ, વિગેરે કોઈ પણ જાતનો લોક, તેમની દૃષ્ટિમાં રાજ્યા વિના બાકી

મનમાં આવ્યું, તેથી તેવી રીતનાં કાર્યની શરૂઆત તેણે કરી દીધી. એક વર્ષ પહેલાં જેમ પ્રથમ અંગળી પર દગ્દ થયું હતું, તેવી જ રીતે પગના અંગુઠાના નખ ઉપર હવે ધમું આ વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ જોડ્યું. તેટલી દરકાર લીધી નહિ—વિધિ ભાન બુલાવે ત્યારે કોઈ શું કરી શકે?—તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં તો દરદ વધી 'ગયું', વળી તેઓ અધુગમાં પુરા હતા રોહાના ગામડામાં, તેથી ત્યાં આને માટે કોઈ તાત્કાલિક ઉપાય થઈ શક્યો નહિ, પરિણામે તેમને રોહાથી મુંબઈ લાવવા પડ્યા અને 'New Nursing Home'માં દાખલ કર્યા હતા. હવે તો અન્ય કોઈ ઉપાય ન હોવાથી વધનો રહેલો વ્યાધિ વિકાર અટકાવવા 'પગનું' ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું, અને 'લગલગ ભે' / મામ હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું. આ વખતે તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી માતાની સૂચના બરોબર સમજી ગયાં, તેથી તેઓશ્રીએ પાઠશાળાની સંપૂર્ણ જવાબદારી—એકાદશીનાં વર્ગોની પણ—મુખ્યત્વે શિક્ષક મોંપી દીધી અને પોને વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્માનુસાર સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ પગલણ જીવન વિતાવવા લાગ્યા હતા તેઓશ્રી રોહા રહે છે ફક્ત દશેગને દિવસે—પાઠશાળાના વાર્ષિકોત્સવને દિને—પોને પાવેલું તત્વજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષ કેવી રીતે વિકસે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવા મુંબઈ પાઠશાળામાં આવે છે.

હાલ રોહામાં તેઓશ્રીની દિનચર્યા આ પ્રમાણેની છે—સવારે પહેલાં ઉઠે છે અને દાતવપ્રાણી તથા મનને 'વિગેદે' કરીને આત્મકલ્યાણ માટે પ્રભુમાં એકાગ્ર થાય છે, આમ સવારના લગલગ બાર મુધી સંધ્યાપૂર્ણ કરે છે પછીથી મૂર્ધ

મધ્યાહ્ને આવે ત્યારે શરીરનિર્વાહાર્ય ભોજન વિગેરે કરે છે અને બપોરે વામકુક્ષી ખાદ્ય ત્રણ વાગે ઉઠે છે. ત્યાર પછી હાલ જે એક બે શિષ્યો તેમની પાસે રહે છે તેમને બચાવે છે અને પછી સાંજે છ વાગે નદી કિનારે નિમ્નગતિ નિહાળવા તથા પ્રવૃત્તિતરવની અલૌકિકતાનો અભ્યાસ કરવા જાય છે, રાત્રે ગામની સંજ્ઞા મંડળી તેમને ઘેર એકઠી થાય છે, તેમની સાથે તેઓશ્રી સ્વેદકથા કરે છે. આમ નિર્દોષ જિનચર્યા સમાપ્ત કરીને તેના રમ્ય અને અલૌકિક દૃશ્યોત્તર સ્મરણ કરાવતી, પરમ પ્રેમદાયિની પ્રવૃત્તિમાતાની ગોદમાં સૂઈ જાય છે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી હાલ જે ગામમાં રહે છે ત્યાંના બધા લોકો તેમની આ પ્રવૃત્તિથી પરિચિત છે. શરૂઆતમાં તો તેઓએ તેમની અગ્નિપરિક્ષા કરી બેઠી, પણ બ્યારે તેઓને લાગ્યું કે, 'આ તો શુદ્ધ જ્ઞાન છે, પિત્તજ નથી—મિથ્યા આડંબરી વ્યક્તિ નથી—ત્યારે સર્વે લોકોની તેમના પર અપાર પ્રેમની વર્ષા થઈ. જનતા જનાર્દન છે, તે જેને લાલ મારે છે તેને જ સમય આવે માથે ચઢાવીને નાથે પણ છે, પરંતુ જેનામાં આ લાલ આવની શક્તિ હોય તે જ માથે પડી શકે છે, જે લાલથી ડરે છે તે ધૂળ ભેગો થાય છે. શ્રી શાસ્ત્રીજી કોઈ પણ પક્ષ કે વાદના નથી, તેઓશ્રી પ્રેમદાયિક સંકુચિત વાક્ષ્યોમાં પણ માનતા નથી. તેમણે સર્વ સર્વની સાથે સમાન હોય છે, આથી ગરીબ તવંગર, અવિદાન વિદ્વાન, ગ્રાહ્ય પ્રાણી, સ્ત્રીપુરુષ, બાલવૃદ્ધ, વિગેરે કોઈ પણ જાતનો ભેદ તેમની દૃષ્ટિમાં રાખ્યા વિના બાકી

રહેલા આયુધ્યના દિવસો તેઓ શાંતિથી સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ
પમાર કરી રહ્યા છે તેઓશ્રીની આ સર્વ પક્ષપરતાને
લીધે ગામના બધા પક્ષવાળા તેમને માને છે, બધા પક્ષ
વાળા તેમને ત્યાં એકત્ર આવીને બેસે છે, અને સ્વતંત્ર
રીતે ખુલ્લા દિલથી ચર્ચા કરે છે આ રીતે તેઓ સર્વે
કામનાઓ અને લોભોથી અલિપ્ત રહીને, જલક્રમવતઃ
મસારમા પોતાના આયુધ્યના બાગી રહે ॥ દિવસો પ્રભુનું
ધ્યાન કરતા કરતા વિદાય કામાન્ ચ વર્ષાન્ પુમાશ્ચાતિ નિષ્પૃહ ।
થવા ચત્ન કરે છે અને પ્રભુના આપ નણુની-મહો પ્રયાણની-
રાહ જોઈ રહ્યા છે પોતાનું ઇહલોકનું જીવન તેઓશ્રીએ
તેમને મળેલા મયોગાનુમાન ચતુર્થ રીતે તત્ત્વનિષ્ઠ અને
તેજસ્વી બનીને વિતાવ્યું હોવાથી તેઓશ્રી 'કૃતકલ્પન ભારત ।
થયા છે કૃતાર્થ થયા છે

।

પ્રિય વાચક ! આપણે પૂ' ॥ શાસ્ત્રીજીના જીવનનું તો
સિદ્ધાવલોકન કર્યું, ૨૧ આપણને ખાતર છે કે પૂ' શ્રી
ગાસ્ત્રીજી કઈ બાવા કે સન્યાસી નથી, તેઓશ્રી તો મસારી
છે, અને તેઓશ્રી તો માને છે કે, 'સસારમ રહીને કામ
કરનાર વ્યક્તિએ બાવા કે સન્યાસી થવું યોગ્ય નથી કારણ
કે ઇન્દ્રિયોનો મમૂહ બનવાનું છે' માટે જો કે તેઓશ્રીના
સસારનું વર્ણન-કદાચ આપણને મિષ્ટાન્ન બાધા પછી દાળલાત
બાવા જેવું લાગશે-વિશેષ મહત્વનું નહિ લાગે-છતાં પણ તે
તદ્દન ફેડી દેવા જેવું નિરસ ન હોવાથી આપણે અતઃ તેના
પર દૃષ્ટિપાત કરીશું, અમને આશા છે કે આપણને આમાથી

પણ જરૂર કંઈક ટ્રેરણા મળશે. અર્થાત્ હવે પારિવારિક જીવન દુકમાં બેઠ જઈએ.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના માતાપિતા કોણ હતા, તેઓ ક્યાં રહેતા હતા, શું વ્યવસાય કરતા હતા, જીવન કેવી રીતે વિતાવતા હતા, ઇત્યાદિ સર્વે વાતો તો આપણે શરૂઆતમાં જ બેઠ ગયેલા હોવાથી અત્ર તેનું પુનઃ ચર્ચાચર્ચણ કરતા નથી. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને જે ભાઈઓ હતા તેમાંના એક તો આગળ કલા પ્રમાણે પ્લેગ મહાશયના જપાટામાં આવી ગયા હતા અને પ્રભુશરણ થયા હતા, હાલ એક ભાઈ શ્રી નારાયણરાવ આઠવલે છે. આ શ્રી નારાયણરાવ આઠવલે હાલ નિવૃત્ત સરકારી પેન્શનર (Retired Government Pensioner) નું જીવન, તેમના પત્ની સૌ. શ્રી રાધાબાઈ સાથે રાહમાં પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની સમીપ ગાળી રહ્યા છે.

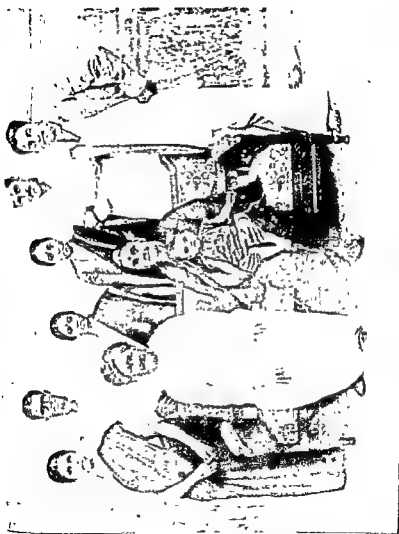
પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનાં લગ્ન કેળસી ગામના વે. મૂ. શ્રી કૃષ્ણભટ્ટ ઘેસાસ નામના તેજસ્વી અને વૈદિક વિદ્વાનના સુપુત્રી સૌ. શ્રી કાશીબાઈ સાથે બ્યારે તેઓશ્રી નાગાવની પાઠશાલામાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે થયા હતા. તેમના શ્વશુર જેવા તે કાલમાં પંચકોશમાં અન્ય કોઈ વિદ્વાન ન હતા. સૌ. શ્રી કાશીબાઈનું નામ શ્વશુરગૃહમાં શ્રી પાર્વતીબાઈ રાખવામાં આવ્યું છે, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને એક બેન પણ છે, તેમનું નામ સૌ. શ્રી કૃષ્ણાબાઈ છે, તેમના લગ્ન શ્રી વે. શા. સં. વાસુદેવ શાસ્ત્રી કેળકર સાથે કરેલા છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના આ બેનેવી પણ તેમની જેમ ઉમરાવતીમાં એક પાઠશાલા

ચલાવે છે તેઓશ્રી ઉત્કૃષ્ટ કર્મકાંડી અને શાસ્ત્રી પણ છે, જીવનરચના જ્ઞાન અને કર્મરૂપી બન્ને ચક્રોનો તેમણે સંપૂર્ણ અને મર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસ કર્યો છે; આવી વ્યક્તિ વિરલ જ હોય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જેવું જ તેઓશ્રી પણ દિવ્ય અને તેજસ્વી જીવન વિતાવી રહ્યા છે. તેઓશ્રી સ્વભાવે શાંત, પ્રેમાળ, વિનયી અને નમ્ર છે. સદા હુમમુખો ચહેરો, ગૌર-વર્ણી કાંતિવાળું તેજસ્વી શરીર, મંગલમય વાણીયુક્ત તથા તેવાજ વિચાર અને આચારવાળી વ્યક્તિ એટલે જ શ્રી વાસુદેવ-શાસ્ત્રી.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને પાંચ અપત્યો થયાં છે. તેમાંના ચાર હાલ અસ્તિત્વમાં છે. તેઓશ્રીની એક મોટી પુત્રી તેનું યૌવનરૂપી જીવનકમળ વિકાસ પામીને તેના સંસાર પરિવારના જામશેને આનંદ આપતું થાય તે પહેલાં જ લગ્ન બાદ થોડા વર્ષે દેવલોક પામી હતી. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની અન્ય બે યથાર્થનામા સુશીલ અને સદ્ગુણી પુત્રીઓ સૌ. શ્રી શાંતા અને સૌ. શ્રી કુસુમ આર્થ સત્તારીને થોભે તેવા ગુણોવાળી પોતપોતાના સાંસારિક પરિવારમાં સુખી અને આનંદમય દિવસો વિતાવી રહી છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને બે પુત્રો છે. તેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર—સર્વ પ્રકારે જ્યેષ્ઠ, માનસિક, બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિકાસમાં પણ—પૂ. શ્રી પાંદુરંગ શાસ્ત્રીજી છે. તેમના ગુણોનું વર્ણન આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ તેમના પરિચયમાં આવનાર અન્ય પણ તેમના આ માનસિક અને બૌદ્ધિક વિકાસનું દર્શન કરીને ચક્રિત થઈ જાય છે. તેઓશ્રી

તેમનાં પૂ. પિતાશ્રીના પાઠશાલાનો તથા વ્યવહારનો પણ અન્ય
 સર્વ કાર્યભાર વહી રહ્યા છે. તેમના જીવનમાં આપણને
 તેમના દાદાનાં તેજસ્વી સંસ્કારો તથા તેમના પૂ.
 પિતાશ્રીની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો સુમેળ જોવા મળે છે, તેથી તો
 ‘ધુવેણુ યુર્વીશુવનસ્યપિત્રાં’ સ્વંરાજ્ય જેમ તેમના સુપુત્ર અજને
 સર્વ કાર્યભાર સોંપીને વનમાં ગાડ્યા ગયા હતા, તેમ પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજી પણ હાલ નિશ્ચિંત બનીને પોતાનું જીવન શેઠામાં
 વિતાવે છે. બલવાન ક્ષત્રિયને માટે જેમ જોવો કેાઈ પણ
 પ્રવેશ હોતો નથી કે જે તે બાહ્ય સામર્થ્યથી હસ્તગત ન કરી
 શકે, એ વેદ્ય થયે તેમજ કુલે વાહુપ્રતાપાજિતમ્ । આપણા પૂ.
 શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી તો પ્રાદાણ છે, અને પ્રાદાણ
 પાસે બૌદ્ધિક સામર્થ્ય હોય છે માટે તેમની બુદ્ધિને માટે
 જોવો કેાઈ પણ વિષય નથી કે જેમાં તેઓશ્રી પ્રવેશ ન
 કરી શકે, અને પોતાનું નૈપુણ્ય ન દાખવી શકે. તેથી
 ઉપરની ઉક્તિ સહેજ બદલીને તેમને પણ લાગુ પાડી
 શકાશે. એ વેદ્ય થયે તેમજ કુલે વુદ્ધિપ્રતાપાજિતમ્ । આ પૂ.
 શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી પણ સંસારી છે. જેવું
 તેઓનું જીવન છે તેવાજ તેમને તેમના સર્વકાર્યમાં
 સહુદયતાથી સાથ આપનારાં નિર્મલહૃદયા સૌ શ્રી નિર્મલા-
 દેવી સહધર્મચારિણી મળ્યાં છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના નાના
 પુત્રનું નામ ‘અલાકર’ છે, તે હાલ અવિકસિત પુષ્પની રૂપી
 છે, તેમનું જીવનપુષ્પ વિકાસ પામીને કેવી સૌરભ પ્રસરાવશે
 તેને વિષે લેખકો જ્યોતિષી ન હોવાથી લવિષ્યવાણી કહી
 શકતા નથી.

પ્રિયવાચક ! આપણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના પરિવારરૂપી
 'વટવૃક્ષ' વર્ણન તો જોયું; પરંતુ આ વટવૃક્ષ જે ક્ષેત્ર અને
 બીજને લીધે વિકાસ પામ્યું છે. તેમના બીજના વર્ણનથી
 તો આ પુસ્તક ભરપૂર છે, કિન્તુ જે ક્ષેત્રને લીધે તે વિકાસ
 પામ્યું છે, તથા જેને લીધે, જેના મહકાર, મદિયજા, અને
 શુભ લાવનાઓને લીધે તે આટલું બધું ફૂલ્યું ફાલ્યું છે
 તેને માટે જો જે શબ્દ ન લખવામાં આવે તો અમારી
 કૃતજ્ઞતાજ કહેવાય. મંસારરૂપી રથના પુરૂષ અને સ્ત્રી
 બંને ચક્રો છે, તેજ મંસારરૂપી રથ આગળ ચાલી શકે—
 પોતાનો વિકાસ માધી શકે—પોતાનું આત્મકલ્યાણ કે
 જનકલ્યાણ કરી શકે—જેના આ બંને ચક્રો સાથે
 મમગતિથી અને પરસ્પરના મહકારથી તથા પ્રેમથી ચાલતાં
 હોય આપણને બબરજ છે કે ઐ. શ્રી પાર્વતી-
 બાઈના પિતા એક તેજસ્વી વિદ્વાન તથા વૈદિક હતા, તેથી
 તેમની પુત્રીમાં પણ જો પિતાશ્રીના 'મહાજ્ઞર્મો' અને
 મંસ્કારો ઉતરી આવેલા હોય તો શું કંઈ વિશેષતા છે?
 વિદ્વાન, શુભવાન અને તેજસ્વી એવા સુમંસ્કારી પિતાની
 પુત્રી શું પતિગૃહે આવીને પતિ સાથે આત્મસર્પણદ્વારા
 અલેક્ષતા જીવનમાં ન લાવી શકે? શું તેને અર્ધસત્તારીઓનાં
 જીવનચરિત્રો જાણવા તથા તે જીવનમાં ઉતારવા શાળા-
 કોલેજોમાં શિક્ષણ લેવા જવું પડશે? આ ઉપરથી આપણને
 જરૂર લાગશે કે આગળ આપણે જે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના
 જીવનનો ઉત્કર્ષ જોઈ ગયા છીએ તે મર્વ સૌ. શ્રી પાર્વતી-
 બાઈના સહકારને જ આભારી છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તે

શાસ્ત્રી કહેવાય—તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો કરી જાણે, પણ ઘરમાં
 વ્યવહાર કેમ ચલાવવો તથા તેમાં જરા પણ ઊંચપ ન
 દેખાવા દેવી—આ કામ કંઈ પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીને થોડું
 આવડે? આ સર્વ 'તો' તેમના ઘરના અન્નપૂર્ણા સૌ. શ્રી
 પાર્વતીબાઈ જ કરતા હતા. આર્યસંસ્કારીઓની સહનશીલતા
 તથા સેવાધર્મપરાયણતાની તો કમાલ જ જેને તેઓ
 હૃદય આપશે તેને માટે તેઓ શું નહિ કરે? પુરૂષને આ
 વાત નહિ સમજાય. પુરૂષસમાજની વ્યવહારકુશળતા તથા
 જનસેવાની તો ખોટી બઝાઈ હોય છે—તે તો માતસન્માનની
 અભિલાષાથી હોય છે, પ્રેમ અને ત્યાગની ભાવનાઓના
 વિકાસનું પરિણામ કવચિત્ જ હોય છે, માટે આપણે નિઃશંક-
 પણે કહી શકીશું કે પ્રેમ અને ત્યાગની ભાવનાઓના વિકાસ
 જેટલો સ્ત્રીઓએ કર્યો છે તેના શતાંશ ભાગ પણ જન-
 સેવાની ખૂબ મારનારા પુરૂષોએ કર્યો હોતો નથી. આ વાત
 જે પુરૂષને ખોટી લાગે તેઓ આત્મનિરીક્ષણ કરી જુઓ.
 આપણે જોઈએ છીએ કે પતિપ્રેમને લીધે પિતૃગૃહનો ત્યાગ
 કરનારી સ્ત્રી જો જરાપણ પતિને અપ્રિય વાત કરે તો
 કયો ઉદાર પતિ ક્ષમા આપે છે? પણ જો પતિ
 અપ્રિય વાત કરશે તો શું કદિ કોઈ આર્યસ્ત્રીને તેને
 માટે ઉચ્ચ સ્વરે બોલતા સાંભળી છે?—પતિના કેટલા બધા
 કદુ શબ્દોને અમૃતમય ગણીને પત્ની તેનું પાન કરી જાય
 જાય જાય છે, પણ શું પતિ કદિ પણ પત્નીના એક કદુ
 શબ્દને સાંખી લેશે? કંઈ નહિ અને તો છેવટે બડબડાટ
 તો જરૂર કરશે. સ્ત્રીઓના પ્રેમ અને ત્યાગની ભાવનાના

વિકાસને પરિણામને લીધેજ આ સૃષ્ટિચક્ર ચાલી રહ્યું છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ માતાનો પિતા કરતા દશગણે અધિકાર અપાત્ય. ઉપર કળ્યા છે. બાલક પિતૃકલ્પમાંથી મુક્ત થશે પણ શું કદિ તે માતૃકલ્પ મિટાવી શકશે? ; - -

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને જે મોટી પુત્રી હતી તે પાંચ વર્ષ કમરના હાડકાંના દરદને લીધે પધારીમાં રહી હતી અને બધી જ નૈઃશર્ગિક ક્રિયાઓ પધારીમાં જ કરતી હતી, તેનાથી રાત્રે ઊંઘી શકાતું પણ ન હતું, તેથી તે વખતે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી તો પાકશાના ચલાવતા હોવાથી રાત્રે ઉભગર કરી શકે નહિ, તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી રોહામાં અભ્યાસ કરતા હતા, માટે આવે વખતે રાત્રે ઉભગર કરવાનું કામ તા. શ્રી પાર્વતીબાઈ કરતા હતા, છતાં પણ દિવસે પુરૂં ઊંઘવા ન મળતું; કારણ કે દિવસે ધરતું સંપૂર્ણ કામ તેઓને એકલે હાથે કરવાનું હતું અને તેમાં પણ તબીબત જેવા આવેલા પરણ્યાઓનું સ્વાગત એટલે તો કામ વિષે ખૂબવાની કંઈ વાત જ નહિ. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી શોકયા ન હતા કે જેથી ઘરમાં નર્સ, ઘાટી અને રસોઈઓ સખી શકે. તેમના બીજા પુત્રી સૌ. શ્રી શાન્તાબાઈ પણ સંધિવાના દરદને કારણે જે વર્ષ પધારીમાં રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ આજ ઉપાધિ હતી, અત્યારે પણ જ્યારથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના પગનું ઓપરેશન કરાવ્યું છે ત્યારથી—છેલ્લા પાંચ વર્ષથી—આજ સુધી અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યાં સુધી તેઓ બન્નેનાં શરીર હશે ત્યાં સુધી આ અખંડ સેવાતત્ત્વ પાલન કરવાનું છે, કારણ કે, પૂ. શાસ્ત્રીજી હોલ સાગ છતાં

પણ મોંઘા જેવા જ છે. આ મૂક એવાની ગણના કેણ કરી શકે? શું પુરુષ કદિ આવી અખંડ સેવા કંટાળ્યા વિના કરી શકશે? ભત્રીંહરીએ આથી ખરેખર ચોગ્યજ કહ્યું છે, સેવાપર્મો પરમગદનો. સોનીનામવ્યગમ્યઃ । આ તો થઈ સાંસારિક વાત. સાથે સાથે તેમને પોતાના બાલકોને સંસ્કાર આપવાનું કાર્ય, તેઓમાં સાર્વિક શ્રદ્ધા જાગૃત કરવાનું કાર્ય, પણ કરવાનું હતું. આપણે પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીને જોઈ જ તેમના પ્રવચનોમાં કેટલીક વાર કહેતા સાંભળ્યા છે કે, 'મને જે સંસ્કારો મળ્યા છે તેને માટે જેટલો હું મારા દાદાનો ઋણી છું તેટલો જ મારી પરમપ્રેમાળ અને કરુણામૂર્તિ માતાનો પણ છું.'

અંતમાં આપણે તેમના ગુણોનો ઉપસંહાર કરતાં એટલુંજ કહીશું કે, 'સૌ. શ્રી પાર્વતીબાઈ ખરેખર પાર્વતી માતાના અંશ છે, પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજી પર સંપૂર્ણ ભગવદ્ દેપા હોવાથીજ તેમને આવા સહુધર્મચારિણી મળ્યાં છે. સૌ. શ્રી. પાર્વતીબાઈ તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનનું સાર સર્વસ્વ છે, કારણ કે તેમના સહકારને લીધેજ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પોતાની તત્ત્વનિષ્ઠા અને દિવ્યતા દેખાવી શક્યા છે. સૌ. શ્રી પાર્વતીબાઈ પ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના સાર્થ 'અર્ધાંગના' છે—'સહુધર્મચારિણી' છે.

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ પોતાના કુટુંબના માણસો સાથે પણ પોતાના જ પરિવાર જેવો સંબંધ રાખ્યો છે. તેમના કોકના છોકરાઓ તેમને ત્યાં રહેતા હતા. પૂ. શ્રી. શાસ્ત્રીજીનું તેમના પ્રતિ સગાભાઈ જેવું વર્તન હતું. આને એક

એક લાઈ ડૉક્ટર થયેલા છે, એક વેપારી થયા છે, અને એક લાઈએ રાષ્ટ્રકાર્યમાં પોતાનું જીવન આપ્યું છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની તત્ત્વનિષ્ઠા જાળવનાર તથા તેમને આપત્કાળે તેમના મગા લાઈની જેમ સાથે ગ્રહીને મદદ કરનાર તેમના સાળા શ્રી ચિંતોપન ધૈસામ, કે જેમનું Brother-in-law નહિ પણ ખરેખર Brother જેવું જ વર્તન પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી સા. છે, તેમના નામનો ને આપણે ઉલ્લેખ ન કરીએ તો તેમના કુટુંબ પરિવારનું વર્ણન અપૂર્ણ જ ગણાય. આ શ્રી ચિંતોપન ધૈસામ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની બાબુમાંજ રહે છે. સામાન્ય રીતે 'સાળો બનેવીની - જાણુપ જોવા અને બનેવી સાળાની અપૂર્ણતા નિહાળવા તત્પર હોય છે અને પરસ્પર વિચાર કરતાજ હોય છે, કે ક્યારે કંઈક છિદ્ર દેખાય ને થાથ મારીએ, પરંતુ અહીં તો સાળા બનેવીનો મંબધ હતોજ નહિ, અહીં લાઈ લાઈનો મંબધ હતો તેથી આ પ્રસંગ અદ્યાપિ પર્યાંત આવ્યો નથી એટલુંજ નહિ, તેમની આ અસેદતા તેમના કુટુંબ માટે અનુકરણીય આદર્શરૂપ થઈ પડી છે. અર્થાત્ મસ્કોરિતા, શિક્ષણ અને સમાધાની સંતોષી વૃત્તિ જો હોય તોજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પરમ ઉચ્ચતમ હાર્દિક પ્રેમ અને મેહકારનો આનંદ જોવા મળે છે, કુટુંબની વ્યક્તિઓ પરસ્પરનો હૃદયથી-શિષ્ટાચાર વરીકે નહિ-અબ્યુદય અને વિકાસ ઇચ્છે છે, તેઓ સલે બહારથી લિજ્જ હોય, પરંતુ અંદરથી તો પ્રેમની પ્રચિથી સુયોજિત એકતા સંપન્ન હોય છે, અને આજ ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમ. ।

પ્રકરણ પાંચમું

‘સદ્ગુણ સમુચ્ચય’

અયા પ્રકરણમાં આપણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનના પ્રસંગોની ઝાંખી દોડતા, દોડતા કરી ગયા છીએ. આમાં આપણે કંઈ બધા જ મહત્વના પ્રસંગોનું વર્ણન સંપૂર્ણતઃ કરી શક્યા નથી; પરંતુ આનો અર્થ એમ પણ નથી કે આપણું આ વર્ણન તદ્દન અપૂર્ણ છે, આ પુસ્તકના પ્રસંગો પર દૃષ્ટિપાત કરવાથી કદાચ કોઈને તેમના જીવનપટનું સંપૂર્ણ દર્શન તો નહિ થાય; પરંતુ આ જીવન પ્રસંગોનો જો જોડો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું ‘પૂર્ણ’ જીવનપટ કેવું હશે તેનું કાર્યનિક ચિત્ર તો વાચક પોતાની માનસિક દૃષ્ટિ સંમક્ષ ખડું કરી શકે અને તેમાંથી પોતાના જીવન માટે યોગ્ય પ્રેરણા પણ મેળવી શકે તેવો ભાવો તૃપ્તો પ્રયાસ, જેવી આવડે તેવી ભાષામાં, અહીં કરવામાં આવ્યો છે. માટે ગયા પ્રકરણનું વર્ણન આપણે પૂ.

શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવન ધર્મિય માટે ગદી શક્તિએ. વાસ્તવિક રીતે તો પુસ્તક અહીં મમાત્ર જ થાય છે, હવે કંઈ આગળ કહેવાનું બાકી રહી જતું નથી. આ પ્રકરણમાં તો આપણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું જે જીવન આગલા પ્રકરણોમાં જોઈ ગયા છીએ તે તેમના કયા સદ્ગુણોને આભારી હતું તેના પર દૃષ્ટિપાત કરીશું આ પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવનાર કેટલાય સદ્ગુણો માનવોમાં હોય છે, પરંતુ તે બધા વિખેરાયલા હોય છે, તેમને એકત્ર કરવામાં આવતા ન' હોવાથી તેમનો પ્રભાવ અન્યને જોવા મળતો નથી. ટીપે ટીપે મરોવર ભરાય, અને કાંકરે કાકરે પાળ બંધાય—તેમ માનવ જીવન પણ દિવ્ય અને તેજસ્વી બનાવવા માટે 'માનવે પોતાનામાં રહેલી ચિત્ શક્તિને જાગૃત' કરવી જોઈએ અને તે દ્વારા 'અંતર્મુખ' બનીને નિઃશ્વાસુ' જોઈએ 'કે મારામાં કયા કયા ગુણો દુર્ગુણો છે, ગુણો હોય તો તેમને વિકસાવવા માટે શું કરવું જોઈએ, અને દુર્ગુણો હોય તો તેમને દૂર કરવા મારે' કેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ પ્રત્યેક પુષ્પમાં હવાસ હોય છે પણ જો તેને એકલું પડી રહેવા દઈએ તો તે સુવાસ અડપ, મરંચ રહે છે, અને જો અમુક પુષ્પોને એકત્ર કરીને માળા-હાર બનાવવામાં આવે તો તે અલંકાર તરીકે ચોલી ઉઠે છે, તેનું અસ્તિત્વ વધુ વખત રહે છે, તેની સુવાસ વધે છે અને તેની ઉપયોગીતામાં પણ માથે માથે વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવામાં આવેલા સદ્ગુણોનું પણ તેવું જ છે. આમાં કહેવામાં આવેલા એકાદ જે ગુણો તો પ્રત્યેક માનવમાં હોય છે, પણ તેથી તેનું જીવન દિવ્ય

ખનનું નથી, આ ગુણોની માગા હોય તો જ જીવન દિવ્ય
 બની શકે છે—પ્રત્યેક ગુણની કાર્યશક્તિનો નિકામ થઈ શકે
 છે. દા. ત. કેટલાકમાં સાદાઈ અને વિનોદી વૃત્તિ હોય છે,
 પણ અભ્યાસી વૃત્તિ હોતી નથી તેથી પોતે જે કંઈ કરે
 છે તે શા માટે કરે છે તેની ખબર જ હોતી નથી, કેટલા-
 કમાં અભ્યાસી વૃત્તિ અને હસમુખો અહેરો હોય છે પણ
 સાદાઈ હોતી નથી તેથી તેઓ મિથ્યાબાદ્યારંગમાં ફસાય
 છે અને ભોગવિલાસી બને છે, કેટલાક કર્મચોગી હોય છે.
 પણ તપશ્ચી હોતા નથી માટે તેમના કાર્યમાં જે કોઈ જરા
 વિશેષ કરે તો તરત ગુસ્સો થઈને ગાળો આપે છે, વિગેરે.

હવે આપણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનનો યશસ્વી સૂર્ય
 જે ગુણોથી કિરણોથી પ્રકાશમાન થતો હતો તથા હાલ
 પણ થાય છે અને પોતાની પ્રભાથી—પ્રકાશથી—સંસારીમાં
 આવનાર અન્યને તે દ્વારા અદ્ભૂત પ્રેરક શક્તિનું દર્શન
 આપે છે તેનું વર્ણન કરીએ.

“ સાદાઈ ”

‘Plain living and High Thinking’—આ દિવ્ય
 આભૂષણ જેમ આપણા ભારતવર્ષના પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તા ઋષિમુનિ-
 યોના જીવનને શોભાવતું હતું તે જ પ્રમાણે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રી-
 જીના જીવનને પણ શોભા આપી રહેલું છે. ભારતવર્ષના
 જે જે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ધાર્મિક મહાપુરુષો થઈ ગયા
 છે તેમના જીવન તપાસવાથી આપણને આ તત્ત્વની મહત્તા
 સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની સાદાઈ તેમના
 જીવનમાં કંગાલેને પગલે પ્રતીત થાય છે, કેવળ બાદ્યદિવાળા

નિર્બુદ્ધ જડને પણ માત્ર તેમના તરફ દૃષ્ટાન્ત કરવાથી આ
 વાત જણાઈ આવે તેવી છે. અર્થાત્ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના
 આ મદ્દગુણની આખ્યાનું પરિશીલન કરવા-અભ્યાસ કરવા-
 કંઈ મોટા ઘોથા ઉઘવાવવાની જરૂર નથી. તેમના આમાન્ય
 પોષાક તરફ જ જુઓને ! તેઓશ્રી મંભારી જે અને શહેરમાં
 વંમમી મદીમાં રહે છે, તેથી કૌપીન ધારણ કરીને આઠાઈ
 બતાવી શકે નહિ, માટે જૂની પદ્ધતિનું ધોળું ખમીશ,
 . ૨૬. ઢાંકવા પિછોડી, માથે આફ્રા તથા ધોતી—આ વસ્તુઓ
 મળે એટલે જમ, ક્યો તેમને પોષાક. આમાં આપણી દેશન
 તથા નિત્યનવીન જેવાને ટેવાયેલી આખોને દેશન કે નવીનતાનો
 અંશપણ મળે નહિ. આને વીમમી મદીમાં તો વાસ્તવ પ્રધાન
 જલ્લ વાગ્યતાવા. ।—એક નૂર આદમી એકર દશ નૂર કપડં-
 થયું છે, માટે માણસને કેટલાં કપડાં જોઈએ તથા કેવાં,
 ક્યારે અને શા માટે જોઈએ તે મમજવવાની શું આ
 પુસ્તકમાં જરૂર છે? પરંતુ મોટા માણસો કહિપણ પોતાની
 મોટાઈ કપડાંથી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી, કિન્તુ ગુણથી જ
 સિદ્ધ કરે છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી પોતાને કંઈ વિશેષ માનતા
 નથી, પરંતુ કપડાંથી મોટાઈ સિદ્ધ કરવાની તેમને સહજ
 ટેવ નથી. તેઓશ્રી આવશ્યકતા હોય તેટલાં જ કપડાં
 વાપરે છે, કપડાંના બાગમા તેમની જૂના માગના ઋષિમુનિ
 ઓની જેમ ઉદામીનતા છે અથા તેઓશ્રી આજના રિવાજ
 પ્રમાણે જેવા માણસની સુલાકાત તેવા વસ્ત્રો ધારણ કરતા
 શીખ્યા નથી ગમે તેટલા મોટા વિદ્વાન, ધ. વાન કે અધિકારીને
 મળવા જાયે પણ તેમના પોષાકમાં જરા પણ ફર પડશે નહિ-

પરંતુ આ આટલાં વર્ષો નથી કોઈ એમ ન સમજે કે તેઓશ્રી 'આદો પોષાક એટલે ગમે તેવો પોષાક' એમ માને છે. તેઓશ્રીને પોષાક આદો હોય છે, પણ અસખ્ય, મલિન, કે કાટેલો તૂટેલો નથી હોતો, તેઓશ્રી હુમેશાં ધીમેલાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરે છે, તેમના કપડાંમાં કશું કે ખારીક છિદ્ર ધ્યાનમાં આવશે નહિ. આજે કેટલાક લોકોને જેમ વાપરવાના અને રાખવાનાં કપડાં ભૂંડાં હોય છે તેમ તેઓશ્રીને રાખવાનાં (Reserve) કપડાંની ભૂંડી પેટી નથી. તેમના આટલા આયુષ્યમાં તેમને પ્રવાસમાં પણ કપડાંની પેટી લઈ જતા કોઈએ લાગ્યે જ ભેગા હશે; પ્રવાસમાં પણ તેઓશ્રી ખટવામાં બધી વસ્તુ મૂકે છે. નાન-પણમાં તેઓશ્રી કોટ વાપરતા, પણ વ્યાસપીઠનો અંગીકાર કર્યા પછી તેનો પણ અંગીકાર કર્યો નથી. તેમના ખટવા વિષે એક સમૂજ પ્રસંગ છે. પ્રવાસમાં એક વખત તેઓશ્રીએ સોનાના ઢાગીના ખટવામાં મૂક્યા હતા, અને તેને હોડીમાં ભૂલી ગયા હતા. હોડી પાછી ફરી ત્યારે તેઓશ્રીએ તપાસ કરી તો જોયું કે ખટવો જે સ્થાન ઉપર તેમણે મૂકેલો હતો ત્યાં જ પડેલો હતો; કારણ કે ઠંડકને એમ લાગે કે ખટવામાં તે વગી શું હશે? તેઓશ્રીનો પોષાક આદો છે, પણ બૌદ્ધિક વિચાર-સરણી તો ઉચ્ચ પ્રકારની છે, તેથી તેમના મોઢામાંથી અપશબ્દ કે અસહ્ય વાણી કોઈ દિવસ નીકળતી નથી.

“વિનોદી વૃત્તિ અને હસમુખો ચહેરો”

નિજનંદમાં મસ્ત રહેનારા, જગતના સુખદુઃખોથી પર, સંતોષી વૃત્તિવાળા અને માનસિક તથા બાહ્યિક વિકાસથી

તેમ લાગતું નથી. તેમની ધારણશક્તિ એટલી તો વીંટ છે કે તેઓશ્રી આજે પણ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં બાલ્યાવસ્થામાં અભ્યાસ કરેલા અંથોનું સચોટ અધ્યાપન કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે એટલું જ નહિ તેના શાસ્ત્રાર્થની હરિક્ષાઈમાં પણ ભાગ લઈ શકે તેમ છે. તેમની આ શક્તિનો પડો તપોવનના બાલકોને ખગર છે. તેઓશ્રી કેવળ શાસ્ત્રીય અંથોનું વાંચન કરતા હતા એમ નથી, - રમિક સ્વભાવના હોવાથી કાવ્યઅંથોનો આસ્વાદ પણ તેમને ભાવતો, તેમને જો કંઈ આજે પણ તેમના અધ્યયન કરેલા અંથમાંથી શંકા પૂછે તો તેમને આપણી જેમ માયું ખંજવાળવાની જરૂર પડતી નથી—તરતજ જવાબ આપી દે છે. જેમ હીરો વીંટી ના જડેલો હોય તો જ ચોલી ઉઠે છે, તેમ વિદ્વતારૂપી હીરો પણ જો અભ્યાસીવૃત્તિરૂપી વીંટીમાં જડવામાં આવે તો તેનો પ્રકાશ અન્યને તથા પોતાના જીવનના પ્રસંગોને પણ આપી શકે છે, અન્યથા કેવળ Show-Room-પ્રદર્શનગૃહમાં રાખવાલાયક નિરૂપયોગી વસ્તુ થાય છે, કાગળ કે પુસ્તકના તુ યા વિગા ન ઘા વિગા ।

“જ્યાંનું ત્યાં અને જ્યારેનું ત્યારે”

આ અદ્વૈતુલ્ય તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને વારસામાં મળ્યો છે. તેમના પૂ. પિતાશ્રીએ આ મૂત્ર તો ઘરના પ્રવેશદ્વારમાં લખી રાખ્યું હતું, અને તેઓશ્રી તે પ્રમાણે વર્તન કરતા હતા. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ આ વારસો બગુબર મંભાળ્યો છે. ઝીણામાં ઝીણી કે મોટામાં મોટી ગમે તે વાત હોય પણ તેઓ આ નિયમનનું પાલન કરવાના જ. દા. ત. મુંબઈમાં,

રોડામાં કે પાકશાલામાં ગમે ત્યાં તેઓશ્રી જાય. પણ તેમની કપડાં મૂકવાની ખીંટી પણ નહીં જ હોય છે, અમુક પુસ્તકો રાખવાના તાકાંઓ પણ અમુક જ હોય છે, તેથી તો તેમને બિંધમાંથી ઉઠાડીને પૂછો તો પણ તરત જ કહી દે કે અમુક વસ્તુ અમુક જગાએ છે. ઘરમાં કોઈ માંદુ પડે તો તરત જ ખીજે દિવસે ડોક્ટરને ત્યાં લઈ જશે યા જવાનું કહેશે— માથું દુખતું હોય તો પણ જવાનું કહેશે, આથી કેટલીક વાર ભયંકર માંદગીના બિછાને પડવાના પ્રસંગો ઓછા આવે છે અને બેઠરકારી માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી.

“ યોદ્યે શુચિ : સર્વત્ર શુચિ : । ”

પૈસાની આપણેમાં તેઓશ્રી તદ્દન યોગ્ય છે. આર્થિક બ્યવહારમાં તેમનું વર્તન સફેદ દૂધ જેવું હોય છે. ઉધાર કદિ પણ તેઓ લેતા નથી, તેથી કોઈપણ દુકાનમાં તેમનું ખાતું ભેવા નહિ મળે. તેમનો આ સદ્ગુણ તેમના વંશજોમાં પણ છે. તેમની ખાસે કોઈ માંગવા જશે તો ભે આપવું હશે તો જરા પણ આનાકાની કે ધક્કા ખવડાવ્યા વિના તરત આપશે, ક્યાં તો કોઈને આપવા કહેશે. આર્થિક બ્યવહારમાં તેઓશ્રી એટલા બધા તો સુસ્ત છે કે કેટલીકવાર આપણને કહેવાનું મન થઈ જાય કે, ‘ શાસ્ત્રીજી ! આટલી બધી અધીરાઈ શા માટે ? ’ દા. ત. જ્યારે તપોવન હતું ત્યારે તપોવનનો વિદ્યાર્થી ભે કોઈ પણ વસ્તુ બજારમાંથી ઉધાર લાવે તો તેને તરત જ પાછો પૈસા આપવા મોકલે, જમવાનું તૈયાર થયેલું હોય તો જમવા પણ બેસવા ન દે. અર્થાત્ એમ પણ ન

કહે કે, 'લાઈ ! જમીને આપી આવજો.' આપણી વ્યાવહારિક દષ્ટિએ કદાચ આપણને દોષ લાગે તેવી એક વાત તેમના જીવનમાં છે અને તે એ કે, 'તેઓશ્રી બજારમાં કોઈ પણ વસ્તુ લેવા જાય ત્યારે વ્યાપારી સાથે જરા પણ કચ કચ ન કરતાં, તે જે ભાવ કહે તે ભાવ આપી દે છે,' પરિણામે એવો કોઈ પણ દિવસ લાગ્યેજ જાય છે કે બ્યારે તેમના આ લોણપણનો લાભ કોઈ વેપારીએ ન લેનો હોય. તેમના આ ગુણે પરંપરા પ્રાપ્ત કરી છે, તેથી તેમનાં ચિ. વિ. પૂ. શ્રી. પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી તો આમાં 'બાપ સવાઈ બેટા' થયા છે. માટે પિતાપુત્રનું લોણપણ પણ તેઓમાં કેટલીકવાર વિનોદનું વાતાવરણ જમાવે છે. તેમની પાસે આવીને જો કોઈ રહે કે અશુભાત કરે તો તેઓશ્રી પોતાની આર્થિક આપસિને વિચાર ન કરતાં આવનાર વ્યક્તિનું દુઃખ દૂર કરવા બનતા બધા ઉપાયો કરે છે, આથી કેટલીકવાર ખીન જરૂરિયાતવાળાઓ પણ તેમના આ લાગણીવશ સ્વભાવેના લાભ ઉઠાવીને તેમને આર્થિક લીડમાં મૂકી દેતા. તેઓશ્રી કે તેમના કુટુંબીઓને આ રીતે અનેક ઠગ મળે છે પણ તેઓએ કદિ કોઈને ઠગવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર કર્યો નથી. તેમને કોઈ પોતાની લૂંટી વાત કહીને છેતરી જાય અને કદાચ તેની પાછળથી તેમને બજાર પડે તો પણ તેઓ દુઃખી થતા નથી. આમ તેમના જીવનપટને આર્થિક છિદ્ર નથી, વિચ-શાંક્યથી તેઓ અલિપ્ત છે, અને દ્રવ્યસંગ્રહની આશાથી પેટે પાટા બાંધતા નથી-કૃપણ થતા નથી આનો અર્થ એમ નથી કે તેઓ ઉદ્યત છે. તેઓ ઉદ્યત પણ નથી, તેમજ કંજુસ

પણ નથી; આ જાને બાબુઓનું મધ્ય બિંદુ તેમણે શોધ્યું છે તેથી તો ‘વનંચયસ્તેષુ ॥ જયતે કૃષ્ણ’ નિયંમ પ્રમાણે યોગ્ય સમયે પૈસા ખર્ચતા તેઓ વિચાર કરતા નથી. તેમના આ જીવનવ્યવહારને હીધે માનવજીવનમાં જે આર્થિક પાપથી ભીરૂતા આવે છે, તેનો અંશ પણ તેમનામાં નથી. અર્થાત્ આર્થિક પાપથી અલિપ્ત રહેવાથી આવેલા પાવિત્ર્યે તેમના જીવનમાં તેમના સમાજમાં આવનાર પ્રત્યેકને માટે નિર્ભયતાનું વાતાવરણ પ્રસરાવી મૂક્યું છે, અને આ નિર્ભયતાએ તેમના તંથા અન્યના જીવનમાં નિશ્ચિંતતા નિર્માણ કરી છે, પાકશાલામાં આવતી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જાનો અનુભવ છે. સંપત્તિને તેઓશ્રી પીઅરે આવેલી છોકરી માને છે, માટે તેને તીનેરીમાં પૂરી ન રાખતાં કે તેના ઉપયોગમાં બંધનો ન મૂકતાં છદથી ઉદાર હાથે ખર્ચે છે. આજના કાળની વ્યાખ્યા પ્રમાણે કદાચ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને કોઈ શ્રીમંત ન કહે; કારણ કે તેઓ મરીનડ્રાઈવ પર પોતાના બંગલામાં રહેતા નથી, મોટરમાં ફરતા નથી અને બેન્કમાં પૈસા જમા કરતા નથી; પરંતુ આશીન ઋષિ મુનિઓના મત પ્રમાણે તો તેઓશ્રી જરૂર શ્રીમંત છે. માશીન ઋષિઓ જેમનું મન ઉદાર હોય તેમને જ શ્રીમંત ગણે છે, અને જેમનું મન ઉદાર ન હોય તેમની પાસે કરોડો રૂપિયા લલે હોય તો પણ તેમને લિખારી જેવાજ ગણે છે; કારણ કે તેમની લક્ષ્મી તેઓને સૂંઘવા માટેજ હોય છે, સમાજ માટે નિરૂપયોગી હોય છે. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીમાં માનસિક શ્રીમંતાઈ હુતી તેથી તેઓ ગમે તેવી આર્થિક આપત્તિમાં પણ દીન કે હીન જન્યા નથી, કોઈનું મફતનું લેવાનો તેમણે

વિચાર મરખો પણ કર્યો નથી, આજે તો આપણા તથા કથિત શ્રીમંતો પણ પાછલા ખારણેથી મફતનું લેવા દોડે છે.

“વૈદિક વાઙ્મયના ખારામાં નિતાન્ત થઈ.”

‘વૈદિક વાઙ્મય એટલે ઋષિમુનિઓને સ્પુરેલું વાઙ્મય.’ આ વાઙ્મય સૃષ્ટિના વિચારવંત માનવોને અનાદિકાળથી પ્રેરણા આપતું આબ્યું છે, તેઓને તેમની ભિન્ન ભિન્ન રૂચિ અનુસાર પોતાની માન્યતા પ્રમાણે જે કોઈ તત્ત્વ કાઢવું હોય તે આપી રહેલું છે. નાસ્તિકોને નાસ્તિકવાદ અને આસ્તિકોને આસ્તિકવાદ પણ આમાં દેખાય છે. માટે જો સુસંસ્કારી બુદ્ધિદારા તેનો અર્થ કરવામાં આવે, તથા તેના ઉપર જો ઊંડો વિચાર થાય તો એમ લાગશે કે, ‘જગત્માં માનવને તારક એવું જો કોઈપણ વાઙ્મય હોય તો તે આ જ છે.’—પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનો આ દઢમત છે. તેમણે તેમના આયુષ્યમાં વૈદિક વાઙ્મયથી વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઈ પણ વાઙ્મયની અનન્યભાવથી સેવા કરી નથી. તેઓશ્રી તેમના પ્રવચનોમાં આથી અનેકવાર સુયોગ્ય બુદ્ધિ તથા અનુકૂળ મંચોગો આપવા માટે પ્રભુનો ઉપકાર માને છે, પોતે ‘જે કંઈ કહે છે તે પોતાનું છે એમ કહેતા જ નથી, પોતાને તો ફક્ત આ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની જાહેરાત આપનાર મમજે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વૈદિક વાઙ્મયના ખારામાં તેમના આ નિતાંત આદરને લીધે તો તેઓશ્રીએ મોટા થયા પછી બ્યારે પાઠશાલામાં શાસ્ત્રી તરીકે પ્રવચન કરતા હતા ત્યારે ઋગ્વેદસંહિતાની સંખ્યા મોઢે કરવા ગોખતા હતા. આપણા પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ આ વાત પ્રત્યક્ષ જોયેલી છે

પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીએ વેદોનો સાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે છતાં પણ તેઓશ્રી કેવળ વેદને મોઢે કરનારા વૈદિકોની આપણી જેમ 'વેદિયાદાર' કહીને ઉપેક્ષા કરતા નથી, કિન્તુ તેમના તરફ અતિશય પૂજ્યભાવની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. આજના—Civilised and Cultured—સુશિક્ષિત અને સુસભ્યવર્ગની વેદના પ્રતિ ઉદાસીનતા તથા અનાસ્થા જોઈને તેમને ખૂબ દુઃખ થાય છે, તેમનું હૃદય કેટલીકવાર આ અનાસ્થાના શબ્દો સાંભળીને રડી, ઉઠે છે. તેઓ કહે છે, 'ભાઈઓ! તમારી આ ઉદાસીનતા તથા અનાસ્થાથી તમે કેવળ તમારી પોતાની જાતને જ નહિ પણ તમારી ભાવિની પેઢીને તથા તમારી બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખતા અજ્ઞ, ભોળા માનવોને પણ દુઃખના દરિયામાં ડુબાવી રહ્યા છો.

“સૌજન્યમૂર્તિ”

સૌજન્ય એટલે શું? સૌજન્યતા કેને કહેવાય?—આ પ્રશ્નોના જો જવાબ જાણવા હોય તો પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીનું જીવન તપાસવું કિંવા તેમનો સમાગમ સેવવો, કારણ કે 'પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી એટલે સૌજન્યતાની સાકાર મૂર્તિ' તેમની વાણી હંમેશા મીઠી અને મધુર હોય છે—મણિવ્રતિ જિજ્ઞાસે । પ્રમાણે દેખાવ પૂરવી નહિ. તેમણે કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ પણ વ્યક્તિને પોતાની કદુ વાણીથી દુઃખ આપ્યું હોય એમ આપણને કોઈની પણ પાસેથી સાંભળવા નહિ મળે. આજે તેમના સુપુત્ર પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી પણ કહે છે કે, 'મારા અનેક ગુન્હાઓ થયા હશે, પણ મને યાદ નથી કે મારા પૂ. પિતાશ્રીએ કદિ પણ ગુસ્સે થઈને મને ઘાંટો ખાડ્યો હોય

કે તમારો માર્યો હોય? તેમના આ સૌજન્યનો ગેરફાયદો સંસ્કૃત પાઠશાળાના કેટલાક ટીખળીખેર તોફાની વિદ્યાર્થીઓ ઉઠાવી ગયા છે, વ્યાવહારિક લોકોએ કેટલીકવાર પોતાનું કાર્ય સાધવા તેમને, હોળીનું નાળીયેર પણ ખનાવ્યા હશે. આપત્તિમાં આવેલા લાઇને મદદ કરવાનું તેમનું સૌજન્ય તેમના સમાગમમાં ન આવેલા માટે કલ્પનાતીત છે, આ જલ્લુતું હોય તો તેમના સગાં સંબંધીઓ કે તેમના પરિચયમાં આવેલી અન્ય વ્યક્તિને પૂછવું. આ સૃષ્ટિમાં વિભિન્ન પ્રકૃતિ અને વિવિધ રૂચિવાળા માનવો જોવા મળે છે, આ સર્વને એક જ રોનેહ સૂત્રમાં તેમની ખોટી ખુશામત ન કરતાં એવી રીતે ગ્રથિત કરવા કે જેથી તેઓ પોતાના તરફ અકાંચાઈ રહે—આ કામ સહેલું નથી; પરંતુ તેઓશ્રી માટે તેમના સૌજન્યે આનો માર્ગ સરળ કયો છે. તેમણે તેમની અઘાપિ પર્યાવરણની કારકીર્દીમાં હજી સુધી કોઈની પણ સાથે એકવાર સંબંધ બાંધ્યા પછી તોડ્યો નથી. તેમનો સંબંધ ખેડૂતો સાથે હોય કે ઘાટી સાથે હોય, પાઠશાળાના બાલકો સાથે હોય કે તપોવનના વિદ્યાર્થીઓ સાથે હોય, શ્રોતાવર્ગનાં બુદ્ધિમાન સાથે હોય કે નિર્બુદ્ધ સાથે હોય, પણ સંમયાનુસાર કેવળ લાવા લેદ સિવાય અન્ય કંઈ પણ જોવા નહિ મળે—તેમનું હૃદય તો એક જ રહેશે. ‘વૃત્તાઃ સમર્શિનઃ’ની ગીતોક્તિ તેમના જીવનમાં તેઓશ્રીએ સાર્થક કરી છે.

“કર્મદેવો મવં ।”

સતત ઉદ્યોગથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને કંટાળો આવતો નથી. વળી એમ પણ તેમના જીવનમાં કદિ બનતું નથી કે

કામને બોલે વિશેષ હોય તો તેઓશ્રી વેઠ ઉતારતા હોય. નાનું કે મોટું ગમે તે કામ તેઓશ્રી હાથમાં લે પણ યોગ: કર્મસુ કૌશલ્ય: ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેને ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આથી તેઓશ્રી ક્યાં તો કામ લેશે નહિ અને જો લેશે તો પોતાની સર્વશક્તિનો હોમ કરીને તેને ઉત્કૃષ્ટ ખતાવવા તનતોડ પ્રયાસ કરશે. એમનું કર્મયોગનું કામ કૌટુંબિક કે શારીરિક કારણને લીધે ભાગ્યેજ બંધ રહ્યું હોય. કાર્યનો ભાર વિશેષ હોય તોપણ તેઓ રેલ્વે જેવી નિયમિતતા અત્યેક કાર્યમાં રાખે છે. તેઓશ્રી કેટલીકવાર વિનોદમાં કહે છે, 'વીસમી સદીની રેલ્વે મારો ગુરુ છે.' તેમના જીવનના નિશ્ચિત કાર્યો, નિશ્ચિત સમયે, નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર થવાનાં એટલે થવાનાં જ, બલે આકાશ ખાતાળ એક થાય પણ તેમાં ફેર નહિ થાય. આ બાબતના માટે વિશેષ પરિશ્રમની જરૂર નથી, જેઓએ તેમના સ્વિચારના વર્ગોના લાભ લીધો હશે તેમને આ નિયમિતતાની ખબર હશે. સ્વિચારના વર્ગો તેમના અદ્ધાર વર્ષના ગાળામાં ભાગ્યે જ એક કે બે વખત તેમની પ્રકૃતિ નિર્બળ હોય ત્યારે ડૉક્ટરનાં આભ્રમહને લીધે બંધ રહ્યા હશે.

“ તપસ્વીવૃત્તિ ”

સંસારમાં સરસા રહીને પણ પ્રભુની પાસે મનને કેમ રાખવું તે જ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. આ કરવા માટે માનવમાં તપસ્વીવૃત્તિ-દ્રવ્યો સહન કરવાની શક્તિ-જોઈએ. પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના દિવ્ય અને તેજસ્વી

જીવનનો પાયો આ તપસ્વી વૃત્તિમાં છે આ 'વૃત્તિએ તેમના
 જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે અને અન્ય સદ્ગુણોનો
 વિકાસ કર્યો છે. 'તપસ્વી વૃત્તિ એટલે દૈન્ય વિનાનું' વર્તન,
 આસક્તિ રૂપ વ્યવહાર તથા વ્યાવહારિક ઝીણી ઝીણી બાબતો
 પર 'તે તો તેવીજ આવવાની' એ દૃષ્ટિથી દુર્લભ રાખવું તે.
 તેમની આ તપસ્વી વૃત્તિને લીધેજ તેઓ વ્યાવહારિક કાર્યો
 પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવી શક્યા છે, અને ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધા
 અથવા રાખીને સાંસારિક આખતિઓ હુમતા હુમતા ઝીલી
 શક્યા છે, પરિણામે તેઓશ્રીનું જીવન સંસારમાં રહીને પણ
 સાંસારિક કાર્યો પ્રત્યે આસક્તિરહિત બન્યું છે. પૂ. શ્રી
 શાસ્ત્રીજીના આ સદ્ગુણને લીધે આપણે તેમને આજના
 યુગના દાદી જટા વિનાના ઋષિની ઉપમા આપીશું તો તે
 કંઈ અતિશયોક્તિ કે અમશ્વૃત પ્રશંસા નહિ કહેવાય.
 તેમનો મંસાર સાંસારિક કાર્યોમાં અનાસક્તિ રાખીને ચાલતો
 રહેલો છે. મારો મત અમુક છે, માટે તે પ્રમાણે થવું જ
 લેખ્યું—આવો આમહુ તેઓશ્રીએ કહિ પણ કુટુંબમાં પકડ્યો
 નથી. આજે તેમના છોકરાઓ મોટા થયા છે, પરંતુ તેઓને
 પણ તેમના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ફક્ત અનુસવી સલાહકાર
 તરીકે સલાહ આપીને બાળુએ ખસી જાય છે, કહિ પણ
 તેઓના ઉપર દબાણ લાંબીને કહેતા નથી કે, 'તમારે આમ
 કરવું જ પડ્યું?' પરંતુ તેમના સદ્ગુણો તથા પૂર્વ જન્મના
 પુણ્યને લીધે અને આ જન્મના તેમના મળેલા
 સંસ્કારોને લીધે તેમના બાળકો હજી પણ તેમની
 સલાહથી અવળે માર્ગે ગયા નથી—આ દેવલુંમાં સુગંધ

જેવું કહી શકાય. પાઈ પાઈનો હિસાબ રાખનારા વાણીઆ-
ઓની સાથે તેઓશ્રીએ આયુધ્યનો મોટો ભાગ પસાર કર્યો
છે; પરંતુ તેમની આ વૃત્તિથી તેઓશ્રી અદ્યાપિપર્યંત જલ-
કમલવત્ રહ્યા છે. તેમણે જીવનમાં કદિ પણ હિસાબની
ચોપડી રાખી નથી. તેમના ચિ. વિ. પૂ. શ્રી પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજી
પણ 'ખાપ તેવા બેટા' છે. તેઓ જન્મે માને છે કે, 'પ્રભુ
જે મોકલે છે, તેનો ખર્ચ થાય છે, અને જેનો ખર્ચ થાય
છે તે જાય છે, માટે તેનો હિસાબકિતાબ રાખીને ખોટી
માથાફાડ શા માટે કરવી.' ઇશ્વરની પણ તેમના ઉપર દયા
હોવાથી તેમના વ્યાવહારિક કાર્યોમાં તેમને આથી કદિ પણ
મુશ્કેલી આવી નથી.

“ આદર્શ વ્યવહાર ”

ગીતાજીના સતત પરિશીલનથી પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીને
માનવનું જીવન કાર્ય શું છે તેની ખબર પડી હતી. પોતે જે
જાણ્યું હતું તેના આચરણ માટે તેઓશ્રીને ભગવાન શ્રી
કૃષ્ણની રસયુક્ત વાણીથી નીકળેલા ગીતારૂપી અમૃતના
સ્વાધ્યાયથી સ્ફૂર્તિ મળતી હતી, અને કર્તવ્ય માટે આથી
પ્રેરણા પણ મળતી, પરિણામે તેમનો આત્મપ્રત્યય વધી ગયો
હતો અને આત્મવિશ્વાસ દ્વિગુણિત થયો હતો. પૂ. શ્રી
શાસ્ત્રીજી 'કર્મધી', 'મનથી' અને વાણીથી સર્વના સ્નેહી
બનવાનું માનવ જીવનનું ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય સમજ્યા છે
અને તે પ્રમાણે તેથી તેઓશ્રીએ પોતાનું જીવન પસાર
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તથા તેવા પ્રયત્નો કરતા

હતા, અને આજે પણ તેણે જીવન ગાળી રહ્યા છે. કમળવાધિનારસ્તે સા. કલ્પ કદાવત્ । કર્મ કરવાનો તારો અધિકાર છે, ફલ માટે વિચાર કરવાનો નહિ—આ ગીતાના આદેશનું તેઓશ્રીએ અક્ષરશઃ પાલન કર્યું છે વિદ્વાની કિંમત સદ્વર્તન હોય તો જ થઈ શકે છે, સદ્વર્તન હીન સાક્ષર સાક્ષાત્ રાક્ષસ છે આમ તેઓ જાણતા હોવાથી તેમણે તેમના વર્તન પ્રત્યે જગ પણ બેઠરકારી રાખી નથી. ઉદ્યોગી માનવ હોય તો જ તેના કર્તૃત્વની કિંમત થાય છે—આ તેમને ખબર હતી તેથી તેઓશ્રી જ્યાપજય, લાલ્લાલાલ કે સિદ્ધિ અમિદ્ધિમાં સમાન રહ્યા હતા અને હજી પણ છે. તેઓશ્રીએ તેમના જીવનમાં કોઈ પણ પાશ્વર્ય કલ્પનાનો અંગીકાર કર્યો નથી, તેમજ તેને માટે તિરસ્કાર પણ પ્રદર્શિત કર્યો નથી. શત્રુ પ્રતિ તેઓશ્રીએ અવિશ્વાસ કે અસંતોષ યુક્ત વર્તન રાખ્યું નથી. મનનું પાવિત્ર્ય, અંતઃકરણનું નિર્મલત્વ, શરીરનું શુચિભૂતત્વ તથા જૌદિક વિશાલત્વ હોવાથી તેઓના મનમાં કદિ પણ હ્રદ્ય કે રડતા વિચારોને સ્થાન મળ્યું નથી. તેમનું મન ઉદાર અને ગંભીર વિચારથી ભરપૂર હોવાથી ખીન વિચારોને પ્રવેશ મળતો નથી તેઓશ્રી શ્રીમદ્ આદ્યશંકરાચાર્યના વાહ્યમયના એકનિષ્ઠ ઉપાસક છે.

“ નિયમિતપણ ”

તેમનું જીવન એટલે ઘડિયાળનો કાંટો. તેમને પ્રત્યેક કામ નિયમિત કરવાની ખામ ટેવ હતી—નિયમિતતા તરફ

તો તેમનું ખૂબજ ધ્યાન રહેતું. આથી તેઓશ્રી કોઈ પણ સમારંભમાં કે પ્રવચનમાં મોડા પડ્યા નથી, અને પ્રવાસમાં કોઈ દિવસ સ્ટીમર કે આગગાડી ચૂક્યા નથી. તેમની નિયમિતતા માટે સૂર્ય પણ તેમનો ગુરૂ હતો.

‘પ્રિય વાચક ! હવે આપણે વિદાય લઉંએ છીએ, પરંતુ વિદાય લેતા લેતા અમારે તને એટલું જ કહેવાનું છે કે, પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજી કોઈ દેવ નથી કે પૂર્ણમાનવ નથી. તેઓશ્રી પોતાને તેવા માનતા પણ નથી, ઉપર વર્ણવેલા ગુણોને તેઓશ્રી યથાશક્તિ તેમના જીવનમાં લાવવા યત્ન કરી રહ્યા છે.’

હવે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીની મૂર્તિને તારા ચર્મચક્ષુને વિરહ થશે, પણ આશા છે કે તને લાગશે કે પૂ. શ્રી શાસ્ત્રીજીના જીવનનો ખરો અભ્યાસ હવેજ થવાનો છે, કારણ કે આજ સુધી તો તું કેવળ વાંચનજ કરતો હતો, હવે વિચાર કરીશ, વિચાર કરતા જરૂર પડશે તો પુનઃ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચીશ અને યથાશક્તિ તેમનામાં રહેલા દિવ્ય સદ્ગુણોરૂપી તેલદ્વારા તારી જીવનજ્યોત પ્રજ્વલિત કરીશ અને જેવો આવ્યો છે તેવોજ પાછો ન જતાં અમર યોગીન્દ્ર શ્રી ભર્તૃહરિજીનો નીચેનો શ્લોક યાદ રાખીશ કે,

परिवर्तिनि संसारं मृतः को वा न जायते ।

સ જાતો યેન જાતેન ચાતિ પંથઃ સમુજ્જતિમ્—

આ સસાગ્યક્રમા કોણ જન્મતુ નથી, અને કોણ મૃત્યુને શરણ થતુ નથી? પણ ખરો જન્મ તો તેનોજ છે કે જેના જન્મથી કુલની કીર્તિ વધે-જે કુલદીપક થાય

પૂ શ્રી શાસીજીના જીવનનો સારસર્વસ્વ મુખપૃષ્ઠ પર આપેલી ચાર પકિતઓમા છે, તથા તેનું સ્કેજ વિસ્તૃત વર્ણન અમારા શ્રી પાઠ્યે વિરચિત 'વૈજનાથાષ્ટક'મા છે, જેઓને સદ્ગુણ આવડતુ હશે તેમને આ જરૂર ઉપયોગી થઈ પડશે